

LETONICA

HUMANITĀRO ZINĀTŅU ŽURNĀLS
40 • 2019

Izdevējs · Publisher

LATVIJAS UNIVERSITĀTES LITERATŪRAS, FOLKLORAS UN MĀKSLAS INSTITŪTS
THE INSTITUTE OF LITERATURE, FOLKLORE AND ART OF THE UNIVERSITY OF LATVIA
Izdevniecības vadītāja · Publishing director UNA BALODE

Redakcijas kolēģija · Editorial board

DACE BULA, PĪTERS BĒRKS (PETER BURKE, Lielbritānija · The United Kingdom), RAIMONDS BRIEDIS, DACE DZENOVSKA (Lielbritānija · The United Kingdom), DIDJĒ FRANKFŪRS (DIDIER FRANCFOURT, Francija · France), BENEDIKTS KALNAČS, INTA GĀLE-KĀRPENTERE (INTA GALE CARPENTER, ASV · The USA), DENISS HANOVŠ, IEVA E. KALNIŅA, JANĪNA KURSĪTE, LALITA MUIŽNIECE (ASV · The USA), JURIS ROŽĪTIS (Zviedrija · Sweden), SANITA REINSONE, ANITA ROŽKALNE, PĀVELS ŠTOLLS (PAVEL ŠTOLL, Čehija · The Czech Republic), JANA TESARŽOVA (Slovākija · Slovakia), RITA TREIJA, KĀRLIS VĒRDIŅŠ, GUNA ZELTIŅA

Žurnāls *Letonica* ir iekļauts *Scopus*, *ERIH* un *EBSCO* datubāzēs

Žurnālā ievietotie zinātniskie raksti ir anonīmi recenzēti

Journal *Letonica* is included in the *Scopus*, *ERIH* and *EBSCO* databases

Articles appearing in this journal are peer-reviewed

Redakcijas adrese · Address of the editorial office:

Mūkusalas ielā 3, Rīga, LV-1423, Latvija

Tālrunis · Phone +371 67229017

Žurnāls izdots ar Valsts kultūrkapitāla fonda atbalstu

Galvenais redaktors · Editor-in-chief ARTIS OSTUPS

artis.ostups@lulfmi.lv

Numura redaktors · Issue editor ARTIS OSTUPS

Redakcijas asistents · Assistant IVARS ŠTEINBERGS

Vāka mākslinieks · Cover design by KRIŠŠ SALMANIS

Literārās redaktore · Proofreaders SIGITA KUŠNERE, LAINE KRISTBERGA

Maketētāja · Layout by BAIBA DŪDIŅA

Iespiests SIA "Jelgavas tipogrāfija"

ISSN 1407-3110

© LU LFMI, 2019

Saturs

RAKSTI

- Brigita Cīrule, Ilona Gorņeva.* Antīkā teorētiskā doma un pilsētas slavinājums: recepcijas aspekti Bazilija Plinija poēmā “Slavas dziesma Rīgai” 7
- Mārtiņš Mintauris.* Vēstures dzimšana no laikmeta gara. Dzimtenes pagātne vācbaltiešu historiogrāfijā 19. gadsimta pirmajā pusē 26
- Māra Grudule, Benedikts Kalnačs.* Latviešu literatūras vēstures recepcija no 1945. līdz 2015. gadam 44
- Inguna Daukste-Silasproģe.* Kārļa Skalbes bēgļa ceļš uz Zviedriju: no individuālā piedzīvojuma līdz kolektīvām atmiņām 61
- Madara Eversone.* Latvijas Padomju rakstnieku savienība pirmajā padomju okupācijas gadā (1940–1941) 77
- Jana Kukaine.* Dzimumu vienlīdzības izpratne un dzimtes kārtība Padomju Savienībā 97
- Artis Ostups.* No melanholijas līdz sērām: padomju okupācijas trauma Gundegas Repšes romānā “Dzelzs apvārdošana” un Noras Ikstenas romānā “Mātes piens” 116
- Vieda Skultāne.* Patība un pastāvība ģimenes stāstu pārnēsē 131
- Tāvi Pae, Kersti Lusta, Evars Sārs, Sandis Laime.* Kas “Mulkiem” deva vārdu – igauņi vai latvieši? Mutvārdu tradīcija un vēsture 147

JAUNĀKĀS LITERATŪRAS APSKATS

- Aiga Šemeta.* Apgaismības apcirkņi: no tautas apgaismības utilitārajiem tekstiem līdz nacionālās literatūras aizmetņiem [Pauls Daija. *Literary History and Popular Enlightenment in Latvian Culture*] . . . 164
- Lita Silova.* Laikmetīgā aktualitāte [Jānis Ozoliņš (sast.). *Andra Neiburga: valoda, dzimte, stāstījums, attēls*] 168
- Zanda Gūtmane.* Kā runāt par mūsdienu literatūru? [Kārlis Vērdiņš (sast.). *Latviešu literatūra. 2007–2015: kolektīvā monogrāfija*] . . . 172
- Ilva Skulte.* Atmiņu bagāža [Deniss Hanovs, Igors Gubenko (eds.). *Memory – Access Denied?*] 182

- AUTORI 187

Contents

ARTICLES

- Brigita Cīrule, Ilona Gorņeva.* Ancient Theoretical Thought and City Encomium: Aspects of Reception in Basilius Plinius' Poem *The Encomium to Riga* 7
- Mārtiņš Mintauris.* The Birth of the History from the Spirit of the Age. The Past of the Heimat in Baltic German Historiography at the First Half of the 19th Century 26
- Māra Grudule, Benedikts Kalnačs.* The Reception of Latvian Literary History between 1945 and 2015 44
- Inguna Daukste-Silasproģe.* Kārlis Skalbe's Refugee Route to Sweden: From Individual Experience to Collective Memories 61
- Madara Eversone.* Latvian Union of Soviet Writers in the first year of Soviet occupation (1940–1941) 77
- Jana Kukaine.* Equality and Gender Policy in the Soviet Union 97
- Artis Ostups.* From Melancholy to Mourning: the Trauma of Soviet Occupation in Gundega Repše's Novel *Persuasion of Iron* and Nora Ikstena's Novel *Soviet Milk* 116
- Vieda Skultāne.* Selfhood and Continuity in Narrating Across Generations 131
- Taavi Pae, Kersti Lust, Evar Saar, Sandis Laime.* Who Gave the *Mulks* their Name – Estonians or Latvians? Oral Tradition and History 147

REVIEWS

- Aiga Šemeta.* The Branches of Enlightenment: From the Utilitarian Texts of Folk Enlightenment to the First Buds of a National Literature [Pauls Daija. *Literary History and Popular Enlightenment in Latvian Culture*] . . . 164
- Lita Silova.* Contemporary Urgency [Jānis Ozoliņš (sast.). *Andra Neiburga: valoda, dzimte, stāstījums, attēls*] 168
- Zanda Gūtmane.* How to Talk about Contemporary Literature? [Kārlis Vērdiņš (sast.). *Latviešu literatūra. 2007–2015: kolektīvā monogrāfija*] . . . 172
- Ilva Skulte.* The Baggage of Memories [Deniss Hanovs, Igors Gubenko (eds.). *Memory – Access Denied?*] 182

AUTHORS 189

Brigita Cīrule
Ilona Gorņeva

Antīkā teorētiskā doma un pilsētas slavinājums: receptijas aspekti Bazilija Plīnija poēmā “Slavas dziesma Rīgai”

Atslēgvārdi: pilsētas enkomija, antīkā teorētiskā doma, Menandrs Rētors,
receptija, Bazilija Plīnija poēma “Slavas dziesma Rīgai”

Izvērtējot antīkajā teorētiskajā domā paustās atziņas par slavinājuma aspektiem, jāsaka, ka antīkie teorētiķi slavinājuma sastādīšanas vadlīnijām pievērsušies visai skrupulozi. Būtībā tā ir sagaidāma un likumsakarīga teorētiskās domas reakcija uz attiecīgā laika posma aktualitātēm: slavinājuma nolūks ir marķēt sabiedrības un arī indivīda dzīves mezgļpunktus, akcentējot būtisko un ievēribas cienīgo, ar vārda un runas palīdzību tiecoties to iemūžināt. Jau sengrieķu valodā sarakstītajā traktātā “Retorika Aleksandram” (sengrieķu val. *Ρητορικὴ πρὸς Ἀλέξανδρον*, latīņu val. *Rhetorica ad Alexandrum*), kas datējams ar 4. gadsimtu p. m. ē., slavinājums vai, precīzāk, retorikas slavinošais veids tiek skaidrots kā “ievērojamu lietu izcēlums” (*ἐνδόξων ἀΐησις* 3, 1).¹ Mūsu ēras sākuma gadsimtos (līdz pat 5. gadsimta sākumam) antīkie teorētiskie teksti idejiski turpina šo uzstādījumu, tiesa, attīstot termina nozīmē lietoto leksiku, kas apzīmē noteiktus slavinājuma veidus, kā arī jau konkrēti uzrādot tās lietas, kas var izpelnīties slavinājumu, piemēram, mūsu ēras 4. gadsimtā retorikas mācību grāmatas autors sofist Aftonijs (*Ἀφθόνιος*), runājot par slavinājumu, kas izceļ noteiktas izcilas kvalitātes, norāda, ka tas var būt veltīts cilvēkiem un lietām, notikumiem, vietām, dzīvniekiem un pat augiem, turklāt slavinājums var būt gan individuāls, gan arī kolektīvs.² Vārdos ietērptais slavinājums, ja vien tas pienācīgi sastādīts, uzšķiļot prieku un lepnumu, spēj iespiesties cilvēku prātos un pat skanēt paaudzū paaudzēs, saglabājot liecības par indivīda un sabiedrības veikumiem. Šī raksta iecere paredz aplūkot būtiskākās pilsētas slavinājuma iezīmes antīkajā teorētiskajā domā, kā arī tās receptijā, par piemēru izmantojot 16. gadsimta Rīgas humanista Bazilija Plīnija (*Basilius Plinius*, ap 1540–1605) poēmu “Slavas dziesma Rīgai” (pilnais nosaukums “Slavas dziesma daudzīnātajai Rīgai, Livonijas metropolei”, latīņu val. – *Encomium inclitae civitatis Rigae Metropolis Livoniae*), kas pirmizdevumu piedzīvojusi 1595. gadā.³ Patiesi, gan sabiedrisku, gan privātu slavinājumu klāstā pilsētas slavinājums tiecas ieņemt īpašu vietu: pilsēta uzskatāma par sabiedrības strāvojumu centru ar savu vispārējo identitātes apziņu, morālo stāju, kā arī indivīda izpausmju platformu, kas apkopotā veidā sniedz priekšstatu

par attiecīgā laika posma kultūras procesiem un cilvēka vietu tajos. Kā apgalvojis Jānis Stradiņš, aplūkojot Rīgas humānistu darbību 16.–17. gadsimta mijā, humānisms īpaši cildināja pilsētas kā cilvēka radošo spēju izpausmi.⁴ Rīgas humānistu kustību padziļināti pētījis un Plīnija poēmas raksturiezīmes plaši komentējis Arnolds Spekke (arī Speke).⁵ Bet, pievēršoties pašiem Livonijas metropoles Rīgas slavinājumiem, jāsaka, ka Rīga slavīnāta vairākos latīņu valodā sacerētos dzejas tekstos, no kuriem nozīmīgākie ir, piemēram, Augustīna Eicēdija (*Augustinus Eucaedius*, apm. 16. gadsimta vidus) poēma *Aulaeum Dunaidum* (“Daugavas paklājs”)⁶, kurā autors, galvenokārt slavīnot ievērojamākos Rīgas garīgos līderus, sporādiski pievēršies arī Rīgas pilsētai un tās ļaudīm; jau minētā Bazilija Plīnija poēma “Slavas dziesma Rīgai”; kā arī vēlāk sacerētā, iespējams, mazāk pazīstamā Kristofora Šallera (*Christophorus Schallerus*, 17. gadsimts) poēma *Encomion Rigae totius Livoniae Metropoleos celeberrimae* (“Izcilās visas Livonijas metropoles Rīgas slavinājums”).⁷ Bazilija Plīnija Livonijas metropoles Rīgas slavinājums izceļas ar savu māksliniecisko sniegumu, mērķtiecīgi un izjusti atklājot tās Rīgas reālijas, ar kurām pilsēta un tās iedzīvotāji varējuši lepoties. Tādējādi interesi raisa tas, vai un kā Bazilija Plīnija teksts saistāms ar antīkās teorētiskās domas vadlīnijām, proti, kā šis teksts korelē ar antīkajos tekstos rodāmajām atziņām par pilsētas slavinājuma sastādīšanu, vienlaikus šādi iezīmējot antīkajos tekstos pausto uzstādījumu nozīmi un pārmantojamību salīdzinoši vēlīnu Eiropas tekstu tapšanā. Savukārt tēmas aktualitāte rodama Eiropas kultūrtelpas noteiktu aspektu padziļinātā izpētē: antīko tekstveides principu klātbūtne vēlīnajos tekstos spēj uzskatāmi parādīt literārās domas cēloņsakarības, teorētisko uzstādījumu pārmantojamību vai – gluži pretēji – attālināšanos no tiem. Tiesa, varētu rasties jautājums, kāpēc analīzes izvērsumam izvēlēti antīkie teorētiskie teksti, nevis antīkajos tekstos rodami pilsētas slavinājumi kā tādi. Pamatojums rodas apstākļi, ka teorētiskie teksti kalpo par sava laika prakses atspoguļotājiem, iespēju robežās sniedzot visaptverošu (atsevišķos gadījumos – sistēmisku) skatījumu par attiecīgajiem literārajiem procesiem. Teorētiskā doma vispārīna, uzrāda to, kas būtu gaidāms no pilsētas slavinājuma, domājams, sniedzot ieskatu arī tajos tekstos, kas nav nonākuši līdz mūsdienām. Taču taisnības labad jāsaka, ka vairākos antīkajos tekstos rodamas pilsētas slavinājumam veltītas pasāžas vai pilsētas slavinājums, piemēram, jau vienā no senākiem episkās dzejas tekstiem – Homēra (*Ὀμηρος*) eposā “Odiseja” – lasītāju patīkami valdzina neliels galvenā varoņa dzimtās zemes Itakas ģeogrāfiskā novietojuma slavinājums, tās robežu iezīmējums.

Itaka, redzamā tālu, ir dzimtene mana; tur augstu
 Paceļas Nērita galva, ko vainago šalcošās birzis.
 Tuvu pie Itakas jūrā ir vairākas ziedošas salas:
 Same, Dūlihija krāšņā un Zakinta, bagātā mežiem.
 Rietumos tālu šī sala, un viņi to ielenc visapkārt.
 Pārējās atrodas tur, kur paceļas Ausma un Hēlijs.
 Daba nav devīga salā, bet jauneklūs krietnus tā baro,
 Tomēr es nezīnu zemi, ko varētu mīlēt vēl vairāk. IX, 21–28⁸

Viens no izcilākajiem grieķu liriskās dzejas pārstāvjiem Pindars (*Πίνδαρος*), kurš vislabāk pazīstams ar epinīkijām – slavinājuma dziesmām, kas veltītas uzvarētājiem atlētu sacīkstēs, –, 5. Olimpiskajā dziesmā liek kādam atlētam cildināt dzimto pilsētu Kamarīnu, kas arvien turējusi pienācīgā godā savus ļaudis: ar dzejniekam raksturīgo tēlainību slavina vietējais ezers un svētie kanāli, mājokļi u. c. pilsētas raksturlielumi (V, 5–15).⁹

Atsevišķie antīkās dzejas tekstos atrodamie fragmenti, kur slavina vienu vai otru kādas pilsētas aspektus, parāda, ka autori sporādiski slavinajuši pilsētas ģeogrāfisko izvietojumu, tās skaistumu, arī iedzīvotāju veiktos darbus. Bet romiešu dzejnieks Ovidijs (*Ovidius*) īpaši pievēršies pilsētas dibināšanas faktam, slavinošiem vārdiem iezīmējot Romas aizsākumus dzejas darbā *Fasti* (IV, 801–836).¹⁰ Pilsētu slavinājuma iezīmes nolasāmas arī salīdzinoši vēlinā darbā (4. gadsimta izskaņā), proti, romiešu dzejnieka un retorikas skolotāja Decima Magna Ausonija (*Decimus Magnus Ausonius*) daktila heksametrā sacerētājā poēmā *Ordo Urbium Nobilium* (“Slaveno pilsētu virkne”), kas sastāv no pilsētu uzskaitījuma un slavinājuma, mākslinieciskā formā mēģinot izveidot sarakstu ar Romas impērijas daiļākajām pilsētām (kopskaitā 20).¹¹

Pievēršoties pilsētas slavinājumam antīkajos teorētiskajos tekstos, jāsaka, ka te būtu izdalāmi divi līmeņi: pirmkārt, slavinājums kā tāds, otrkārt, slavinājuma veidi, viens no kuriem tad arī ir veltīts tieši pilsētai. Antīkajos teorētiskajos tekstos slavinājums un slavinājuma izveides principi raksturo epideiktiskās¹² retorikas principus, kurus jo spilgti parāda salīdzinoši vēlinā antīkā teorētiskā doma, kas orientējoši datējama ar mūsu ēras sākuma gadsimtiem (jo īpaši ar 2., 3. gadu simteni). Epideiktiskā retorika pretstatā politiskajai un tiesu retorikai, lai gan netiešā veidā var skart arī tiesvedības un politiskos aspektus, būtībā, jau sākot ar teorētiskās domas pirmtekstiem¹³, par galvenajiem satura pīlāriem izvēlas slavinājumu jeb, izmantojot grieķu cilmes vārdu, enkomiju¹⁴ un nopēlumu, turklāt slavinājumam uzskatāmi izvirzoties priekšplānā: pozitīvā izcēlums izrādās daudz produktīvāks, tas ir dalāms un niansējams, kamēr nopēlums lielā mērā kalpo izteiktākam slavinājuma aspektu izcēlumam. Tādējādi, laikam ritot, antīkās pasaules vēlinajos teorētiskajos tekstos slavinājums pilnā mērā atklājas un sazaros: it viss var izpelnīties slavinājumu, un pilsētas nav izņēmums. Arī Rīgas pilsētā slavināms ir itin viss, kā to redzam, lasot pašu poēmu, un kā to spilgti akcentē Ināras Ķemeris nelielais latīņu valodā sarakstītais Bazilija Plīnija poēmas pētījums, kur koncentrētā veidā atklāts, ka autors par ievērošanas, pat pārspīlēta, hiperbolizēta izcēluma un slavinājuma vērtu atzinis jebkuru pilsētas dzīves procesu.¹⁵

Pilsētas slavinājumam jau m. ē. 1. gadsimtā īsi pievēršies romiešu autors Kvintiliāns (*Quintilianus*), kurš minējis pilsētas enkomiju darbā *Institutio oratoria* (“Pamācības oratormākslā”) kā noteiktu retorisku vingrinājumu, apgalvojot, ka pilsētas pieklājas slavināt, izmantojot izsmalcinātu retoriku. Kvintiliāns velk noteiktu paralēli starp pilsētām un cilvēkiem, uzsverot, ka pilsētām, gluži tāpat kā cilvēkiem, ir savs aizsākums (*pro parente est conditor*), tām ir konkrēti sasniegumi (*res gestae*) un tām ir noteikts ģeogrāfiskais novietojums (*positio loci*).

*Laudantur autem urbes similiter atque homines. Nam pro parente est conditor, et multum auctoritatis adfert vetustas, ut iis qui terra dicuntur orti, et virtutes ac vitia circa res gestas eadem quae in singulis: illa propria quae ex loci positione ac munitione sunt. Cives illis ut hominibus liberi sunt decori. (3.7.26)*¹⁶

Bet pilsētas tiek slavinātas gluži tāpat kā cilvēki. Dibinātājs ir vecāka vietā, un senatnei ir liels svars, kā, piemēram, tām [pilsētām], kuru ļaudis, kā saka, no zemes radušies; tikumi un netikumi, kuri atklājas to sasniegumos, ir tādi paši, kā runājot par privātpersonām; bet viss, kas atkarīgs no novietojuma un nocietinājumiem, tomēr attiecas uz pilsētām. Tām iedzīvotāji ir rota, tāpat kā bērni viņu vecākiem.

Līdzīga doma saskatāma m. ē. 2. gadsimta teorētiķim Hermogenam (*Ερμογένης*) piedēvētajos retorikas mācību grāmatu (*progymnasmata*) tekstos, proti, Hermogens, sniedzot norādi par pilsētas slavinājumu, savam lasītājam saka: “[slavinājuma aspektus] pārbaudīsi/sastādīsi kā par cilvēku” (*ἐξετάσεις ὡς ἐπὶ ἀνθρώπου*).¹⁷ Hermogens sevišķi akcentē izcelsmes un sasniegumu jomu. Ģeogrāfiskais novietojums līdzīgi Kvintiliāna tekstam netiek atsevišķi pieminēts, taču, domājams, runājot par izcelsmi, tiktu skarts arī vietas jautājums (proti, tiek sniegta norāde, ka, runājot par atēniešiem, ir jāuzsver to autohtonā izcelsme, tāpat atēnieši dzīvo tajā pašā vietā, no kuras arī cēlušies; izcelsme un vieta, iespējams, atsevišķos gadījumos varētu būt savstarpēji saistītas).

Pilsētas slavinājumam sevišķi skrupulozi pievērsies mūsu ēras 2. gadsimta beigu (?), 3. gadu simteņa grieķu valodā rakstošais teorētiķis Menandrs Rētors (*Μένανδρος Ῥήτωρ*) jeb Menandrs Laodikietis (*Μένανδρος Λαοδικεύς*),¹⁸ domājams, lielā mērā apkopojot tās teorētiskās nostādnes, kas bija aktuālas attiecīgajā laika posmā. Lai gan Menandram Rētoram (turpmāk Menandram) piedēvētajos tekstos pilsētas slavinājums netiek apskatīts kā atsevišķs runas veids, pilsētas slavinājuma iezīmēm veltīta vērā ņemama uzmanība. Pilsētas slavinājums iztirzāts, runājot par atsevišķiem slavinājumu veidiem, bet, konkrētāk, it kā atbildot uz jautājumu “kā vajag slavināt?”. Papildinātāji, ko slavināt, var būt dažādi, proti, slavināt kādu zemi, pilsētu, akropoli, ostu, kā slavināt sasniegumus, kas raksturo attiecīgās pilsētas, kā slavināt pilsētu dibināšanu un tamlīdzīgi. Tāpat būtiski, ka atsevišķi slavinājuma veidi teorētiķa izklāstā ir kopīgo vietu (*κεφάλαιον* 164, 2, *τόπος* 159, 10 ‘sadaļa’, ‘vieta’)¹⁹ uzskaitījums, kas var atbilst, piemēram, noteiktas ģeogrāfiskas vietas un tai raksturīgā dzīvesveida slavinājumam. Šādos izklāstos, lai gan tiek uzsvērta domas loģiskā izvērsuma secība, struktūras aspekts nav tik būtisks. Rodas iespaids, ka atsevišķie slavinājuma veidi ir savstarpēji kombinējami, iespējams, arī iekļaujami noteiktos slavinājumu saturošos runu veidos (piemēram, pavadišanas/sagaidīšanas runas), kuros attiecīgā tematika var izrādīties svarīga domas pilnīgai atklāsmei.

Atsevišķa slavinājuma radīšanā lielākā vērtība tiek piešķirta runātāja/autora spējai novērot (*θεωρεῖν*, piemēram, 164, 19–20). Šādā izklāstā gatavībai un spējai novērot tiek piešķirta arī plašāka nozīme, kas jau tiek saprasta ar vispārēju teorētisku izvērtējumu.

No visiem atsevišķajiem slavinājuma veidiem pilsētas slavinājumam teorētiķa izklāstā tiek pievērsta vislielākā uzmanība. Runājot par slavinājumu dalījumu, teorētiķis raksta:

Τῶν δ' αὖ περι θνητῶν οἱ μὲν περι πόλεις γίνονται ἔπαινοι, οἱ δὲ περι ζώων. Τὸ μὲν δὴ περι τὰς πόλεις καὶ χώρας ἄτημτον, διὸ τὰς διαφορὰς ἐν ταῖς τεχνικαῖς μεθόδοις ἐπιδειξόμεθα. (130, 1–5)

Bet vieni mirstīgo [pasaules] slavinājumi var būt veltīti pilsētām, citi – dzīvām būtnēm. [Slavinājums] pilsētām un zemēm ir nedalāms, tāpēc mēs parādīsim atšķirības tehniskajos norādījumos.

Arī ņemot vērā šādu apgalvojumu, teorētiskis nonāk pie secinājuma, ka pilsētas slavinājums ir attiecināms uz jauktajiem slavinājumiem (*ἔπαινοι μικτοί* 164, 1 'jaukti slavinājumi'), jo tas, lai gan ietver arī teritorijas slavinājumu, nekādi nav atdalāms no cilvēka slavinājuma (jo sevišķi tas redzams tādā pilsētas slavinājumā, kas balstīts veiktajos darbos vai sasniegumos), būtībā atkal sasaucoties ar Kvintiliāna lakonisko izteikumu.

Tomēr jāņem vērā, ka teorētiskā doma laika gaitā attālinājās no vispārinātiem aprakstiem, līdzās visaptverošam attiecīgā jautājuma izvērtējumam tiecoties sniegt arī precīzas, tekstā iestrādājamas norādes un variācijas par to, kā sastādīt slavinājumu. Piedāvātajiem variantiem nav tikai uzskaitījuma raksturs, tiek sniegts pamatojums, kāpēc un kuros gadījumos noteikta satura izteikums būtu iekļaujams, tādējādi uzrādot padziļinātu noteikta slavinājuma aspekta teorētisko analīzi. Par teorētisko tekstu uzdevumu kļūst sagatavot noteikta teksta (šajā gadījumā slavinājuma) sacerētāju visdažādākajām dzīves situācijām, rosinot novērot, izvērtēt un piemērot visatbilstošākās teksta sastādīšanas metodes, kuru atlase iespējama vienīgi rūpīgas izpētes procesā. Līdzās vispārīga rakstura novērojumiem šādas konkrētas iestrādes atšķirībā no citiem antīkās pasaules teorētiskajiem tekstiem, kas nonākuši līdz mūsdienām, sastopamas tieši Menandra devumā. Menandra teorijas izklāsta maniere, bez šaubām, norāda uz tiešu mijiedarbi ar praksi, kas Eiropas kultūras telpā tiek pārņemta, turpināta un attīstīta. Dāņu pētniece Pernille Harstinga (*Pernille Harsting*) norāda, ka, piemēram, Jūlija Cēzara Skaligera (*Julius Caesar Scaliger*) darbā *Poetices Libri Septem* ("Poētika septiņās grāmatās", Liona, 1561) vērojama liela Menandra tekstu ietekme, pat tiktāl, ka šis darbs daļēji balstīts Menandra tekstu pirmizdevumā (Alda izdevums, Venēcija, 1508) vai pat kādā Menandra tekstu manuskriptā²⁰, par ko varētu liecināt paša Skaligera uzturēšanās Venēcijā 1508. gadā²¹ (šajā gadā pirmo reizi tiek izdoti Menandra teksti). Tāpat zīmīgs Harstingas novērojums, ka, viņasprāt, antīkās pasaules vēliņo teorētiķu (te tiek minēts gan Menandrs, gan Pseido Dionīsijs (*Διονύσιος*)) pausto domu izplatība vērojama vēl pirms Skaligera *editio princeps*, proti, 15. gadsimta sākumā, kad tapa Menandra tekstu tulkojumi latīņu valodā²², kas apliecināja gan tekstu aktualitāti, gan arī izmantojumu, tādējādi likumsakarīgi nodrošinot teorētiskās domas recepciju attiecīgajā laika posmā sacerētajos tekstos, turklāt, ņemot vērā tematiku, kurai veltīti Menandra teorētiskie teksti, tie uzskatāmi par īpaši aktuāliem tieši slavinājumu sastādīšanas procesos. Jau minētā Skaligera darba 3. grāmatā rodam pārskatu par slavinājumiem (*laudatio, ἔπαινος, ἐγκώμιον* III, 90; *dei laudatio, ὕμνος* III, 112), veltot uzmanību vietas (*locus, loci descriptio* III, 5; *locus* III, 120), pilsētas un pilsētas enkomija (*urbs, urbis encomion* III, 121) raksturojumam.²³

Menandra teorētiskās domas turpinājums saskatāms Eiropas literatūras attīstībā, uz ko rodamas norādes arī salīdzinoši nesen tapušajos pētījumos, piemēram, Stīvena Reida (*Steven Reid*) un Deivida Makomiša (*David McOmish*) 2016. gadā izdotajā darbā, kas veltīts neolatiņu literatūrai Skotijā vai Minnes Skaftes Jensenas (*Minna Skafte Jensen*) pētījumā, kas veltīts dāņu neolatiņu literatūrai.²⁴ Te būtu precizējams, ka neolatiņu literatūra ir dzejas un prozas teksti, kas sacerēti kopš itāļu renesanses laika, proti, sākot ar m. ē. 14. gadsimtu²⁵, kad Eiropas kultūras telpā ienāk Dante Aligjēri (*Dante Alighieri*) un Frančesko Petrarka (*Francesco Petrarca*). Neolatiņu tekstiem raksturīga apzināta atgriešanās pie klasiskā laika standartiem un gan teorētiskiem, gan literāriem modeļiem, un Eiropā šie teksti tiek uztverti kā nozīmīga latīniskā kultūrmantojuma daļa. Pilsētas slavinājums jeb pilsētas enkomijs ir neolatiņu dzejas paveids, kas Eiropā kļūst īpaši populārs mūsu ēras 16. un 17. gadsimtā. Pie šādiem dzejas tekstiem pieder Bazilija Plīnija poēma “Slavas dziesma Rīgai”.

Ņemot vērā, ka antīkā teorētiskā doma pilsētas slavinājuma kontekstā visai konsekventi izšķir trīs aspektus (izcelsme, veikumi un vietas raksturojums), bet tieši Menandra sniegumā var novērot šo jomu izvērstāku izklāstu, Bazilija Plīnija poēma skatīta atbilstoši šiem trim pilsētas slavinājuma uzstādījumiem, ņemot vērā pieejamos Menandra komentārus par katru no jomām.

Saskaņā ar Menandru pilsētas dibināšanas, izcelsmes jautājumam (*τόπος ὁ τοῦ γένους* 177, 12–13 burtiski ‘izcelsmes vieta’, ar to tiek saprasta izcelsmei veltītā tematika) var būt veltīts atsevišķs pilsētas slavinājuma veids. Savā ziņā te rodamas paralēles ar Menandra raksturoto dzimšanas dienas runu, tiesa, ja dzimšanas dienas runa veltīta cilvēkam, ieturēta atraisītā gaisotnē, atsevišķa slavinājuma raksturojums paver iespējas izvērst arī cita veida dzimšanas, respektīvi, dibināšanas, atklāšanas slavinājumus. Pilsētas dibināšana godināma, sekojot šādām kopīgajām vietām.

Διαιρεῖται δὲ εἰς οἰκοστὰς, εἰς τοὺς οἰκήσαντας, εἰς τὸν χρόνον, εἰς τὰς μεταβολὰς, εἰς τὰς αἰτίας, ἅφ’ ὧν αἱ πόλεις οἰκοῦνται. (178, 1–3)

[Pilsētas izcelsmes slavinājums] iedalāms attiecībā uz dibinātājiem, [teritoriju] apdzīvojušiem ļaudīm, attiecībā uz laiku, uz pārmaiņām un iemesliem, saskaņā ar kuriem pilsētas apdzīvotas.

Runājot par pilsētas dibinātājiem, teorētiķis norāda, ka slavinājuma intensitāte ir maināma un pielāgojama: par pilsētas dibinātāju var tikt uzskatīts kāds dievs (*θεός* 178, 4), varonis (*ἥρωας* 178, 5) vai cilvēks (*ἄνθρωπος* 178, 5), turklāt cilvēka stāvoklis sabiedrībā arī var būt dažāds (*στρατηγός, βασιλεύς, ιδιώτης* 178, 5–6 ‘karavadonis’, ‘valdnieks’, ‘vienkāršs cilvēks’). Pilsētas dibinātāji zināmā mērā saistāmi arī ar pilsētas dibināšanas cēloni (*αἰτία*, piemēram, 178, 2; 187, 16; 193, 10), kas, sekojot iepriekšējai paradigmai, var tiklab būt dievišķi, saistīti ar varoņiem vai arī ar cilvēkiem. Jāpiebilst gan – vērā ņemama ir teorētiķa piebilde, ka cilvēka iesaiste pilsētas dibināšanas procesos raisa lielāku uzticību, šķiet daudz ticamāka (*πιθανώτεροι αἱ ἀνθρωπικαί* 193, 11–12 ‘ticamāki ir cilvēka izraisīti

[pilsētas dibināšanas cēloņi]). Visos šajos gadījumos slavinājums nav izvēršams ar vienu vērienu. Teorētiskis min piemēru:

Ἐὰν τοίνυν θεὸς ἦ, μέγιστον τὸ ἐγκώμιον [...]. Ἐὰν δὲ ἡμιθέων τις καὶ ἡρώων ἦ καὶ μετὰ ταῦτα θεὸς γενόμενος, ἔλλατον μὲν τὸ ἐγκώμιον [...]. (178, 6–10)

Ja [par pilsētas dibinātāju] izrādījies [kāds] dievs, ļoti dižens slavinājums [ir sacerams] [...], ja izrādījies kāds no pusdieviem vai varoņiem, kas tikai pēc tam kļuvis par dievu, [jāveido] mazāks slavinājums [...].

Veidojas relatīvs slavinājuma intensitātes nošķīrums (*μέγιστον τὸ ἐγκώμιον* 178, 6–7 ‘ļoti liels/dižens slavinājums’; *ἔλλατον ἐγκώμιον* 178, 10 ‘mazāks slavinājums’), ko nosaka slavināmā statuss. Tā ir zīmīga norāde slavinājuma izvērtējumam konkrētas slavinājuma vietas ietvaros, proti, runātājam jāizvērtē attiecīgās tematikas nozīme. Tiesa, teorētiskis neprecīzē, ar kādiem līdzekļiem minētā intensitātes maiņa būtu panākama, varētu būt domāta stilistiskā noslodze. Pārējās slavinājuma kopīgās vietas, kas veltītas pilsētas dibināšanai, veidojamas līdzīgi.

Tāpat nozīmīgs aspekts pilsētas dibināšanas raksturojumā ir tam, ko Menandrs apzīmē ar leksēmu *μεταβολή* (piemēram, 183, 5; 184, 3), proti, ‘pārmaiņas’. Tās sekmē jaunus sākumus, piemēram, kolonizēšanu vai kādu apvienošanu, iedzīvotāju pārvietošanu un tamlīdzīgi. Kolonizēšanas piemēru spilgti ilustrē daudzās hellēņu pilsētas Jonijā (*αἱ πλείσται τῶν Ἑλληνίδων, αἱ ἐν Ἰωνίᾳ* 183, 8–9). Protams, domājot par šo pārmaiņu raksturojumu pilsētas slavinājuma kontekstā, tā sastādītājam jābūt piesardzīgam, lai izvairītos no kādiem negatīvi vērtējamiem pilsētveides un iedzīvotāju pārvietošanās aspektiem, piemēram, zemestrīces, plūdi un tamlīdzīgi cēloņi. Tātad slavinājuma izveidē ir svarīgi ne tikai atrast tos aspektus, kas būtu slavināmi, bet arī pasniegt tos vajadzīgajā gaismā vai arī vairīties no tiem – būtiska ir materiāla rūpīga atlase. Tāpat, izvērtējot pārmaiņas, teorētiskis norāda, ka tās bieži izraisa vietas nosaukuma maiņu (*πολλάκις περὶ τὸ ὄνομα* 184, 4–5 ‘bieži attiecoties uz nosaukumu’). Nosaukuma maiņa gan pati pa sevi neiezīmē kādu atsevišķu slavinājuma aspektu, tā drīzāk kalpo par novērojumu tam, kādas pārmaiņas var notikt, proti, nosaukuma maiņa var būt izmantojama slavinājumam, ja tas tiek veltīts dievam vai cilvēkam, kam par godu šī maiņa savulaik notikusi.

Menandra skatījumā pilsētas uzplaukuma gadījumā – un teorētiskis to saista ar pilsētas rašanās un izveides tematiku – tās slavinātājam nebūs grūti atrast cildinājuma vārdus.

Εἰ δ' ἐπηρξημένη ἡ πόλις εἴη, οὐ χαλεπὸν συνιδεῖν, ἀφ' ὧν ἄν τις ἐγκωμιάζοι. (186, 12–13)

Ja pilsēta izpletusies, nebūtu grūti pamanīt [tās lietas], par ko kāds to varētu slavēt.

Antīkajai teorētiskajai domai raksturīgā shēma aprakstīt un slavināt pilsētu, īpaši izceļot trīs aspektus – pilsētas dibināšanu, ģeogrāfisko novietojumu un sasniegumus –, ir klātesoša Bazilija Plīnija poēmā “Slavas dziesma Rīgai”. Šī shēma kā raksturīga humānisma laikā sacerēto pilsētas slavinājumu iezīme ļauj piepulcināt Plīnija dzejas darbu šai tradīcijai. Nevar būt šaubu, ka pašam Plīnijam kā dzejniekam humānistam, kurš izglītojies

Rīgas Domskolā, kur apguvis senās valodas un antikās kultūras mantojumu, par ko liecības atrodamas poēmā (1651–1700), un studējis Vitenbergas Universitātē Vācijā, kur ar Rīgas Rātes piešķirto finansiālo atbalstu devies apgūt medicīnu²⁶, bijuši zināmi šādi pilsētas slavinājuma modeļi. Turklāt jāņem vērā, ka pilsētas slavinājuma vadlīnijas, kas rodamas antikajā teorētiskajā domā, varēja atklāties gan tiešā, gan pastarpinātā veidā. Tiešais veids saistāms ar antiko teorētisko tekstu apzināšanu oriģinālā vai tulkojumā (Menandra gadījumā, domājams, grieķu vai latīņu valodā²⁷), bet pastarpinātais, piemēram, apzinot pilsētu aprakstus un novērtējot citām Eiropas pilsētām veltītus slavinājumus, kuros līdzās laikmetam atbilstošām reālijām un procesiem novērojama arī saistība ar antikajiem tekstiem. Par piemēru minami Florencē dzimušā itāļu tirgotāja, ceļotāja un rakstnieka Lodovika Gvičardīni (*Lodovico Guicciardini*) zemju un pilsētu apraksti, kas saistāmi ar antikajos tekstos rodamajiem pilsētu aprakstu un slavinājuma modeļiem,²⁸ arī itāļu autora Leonardo Bruni (*Leonardo Bruni*) 1402.–1404. gadā sarakstītais *Laudatio Florentinae Urbis* (“Florences pilsētas slavinājums”). Bruni, kurš, kā norāda pētnieks Roberts Buranello (*Robert Buranello*), daudzējādā ziņā iemiesoja agrīnos humānistu ideālus,²⁹ Florences slavinājuma radīšanā iedvesmojās no “Panatenaju runas” (*Παναθηναϊκός*), kuras autors ir m. ē. 2. gadsimta grieķu valodā rakstošais Ailijs Aristeids (*Αἴλιος Ἀριστείδης*)³⁰ – orators, kuru savos teorētiskajos tekstos, domājams, piemin arī Menandrs (*Aristeida runas Ἀριστείδου λόγοι* 287, 14).

Plinija poēmā Rīgas pilsētas dibināšanai veltītais apraksts nav plaši izvērsts – tikai 39 dzejas rindu garumā (353–392) atainoti Rīgas pilsētas celtniecības aizsākumi, bet par pilsētas dibinātāju sevi piesaka Brēmenes kanoniķis, trešais Rīgas bīskaps Alberts³¹.

*Tertius Albertus fuit, infula, cui sacra iussu
Pontificis datur, et pontificale pedum.
Hic postquam imperium susceperat, omine fausto
Inprimis urbem condere cura fuit.
Artifices conducit, aratro maenia signat,
Qua ripas rapido flumine Duna secat.* (353–358)

Trešais bij Alberts, kam pāvests pats dāvāja infulu svēto,
Bīskapa titulu tam vienlaikus piešķirdams tad.
Tūdaļ kad bīskaps Alberts bij uzņēmies valdīt pār zemi,
Pirmais, ko nosprieda viņš, – pilsētu dibināt šeit.
Sasauc viņš amata vīrus, kas iezīmē vietu ar arklu, –
Krstos, ko Daugava šķeļ, jāceļ būs pilsēta reiz.

Teorētiskais Menandrs, raksturojot pilsētas dibināšanas aspektus, sniedz padomu pilsētas slavinātājam, rosīnot sacīt vārdus, ka pilsēta aug līdzīgi ķermenim (*ὥσπερ σώμα αὐξάνομενον* 186, 13–14 ‘kā ķermenis, kas palielinās’), tādējādi liekot domāt par pilsētu kā par dzīvu organismu: zemtekstā kļūst sajūtam pilsētas dzīvais pulsējums, tās nesauramās saites ar cilvēka dzīvi pavadošajiem procesiem.

Dinamiskais pilsētas sākumu, tās celtniecības apraksts Plīnija poēmā tiešām rada iespaidu, ka pilsētā strauji sāk kūstāt dzīvība – tiek iezīmēta vieta, kur pilsēta jāceļ, aktīvi tiek pieaicināti dažādi amatnieki, darbos piedalās arī vietējie iedzīvotāji, kas raksturoti kā “tumšais, bet tomēr centīgais pūlis” (*agrestis, sed sedula turba* 361), tādējādi neviļus cildināts to darba tikums. Amatnieku un vietējo iedzīvotāju rosīgo darbu pilsētas pirmsākumu atainošanā dzejnieks izvēlējies kā slavināšanas vērtu. Strauji “rindoja cita aiz citas tad mājas, kas noraugās lejup ieliņās, kuras jau klāj kaldināts bruņakmens gluds” (*contigua serie fastigia celsa domorum despiciunt silicum consita strata globis* 385–386). Kad pilsēta jau gatava uzņemt savus pilsoņus, bīskaps Alberts “pavēl par Rīgu to saukt, vēlēdams gadsimtos plaukt” (*nomine Rigam dixit et, ut vigeat secula longa, vovet* 391–392).

Teorētiķis Menandrs atzīst, ka noteiktas ar pilsētas dibināšanu saistītas pozīcijas saturiski var būt nenosakāmas, piemēram, pilsētas dibināšanas laiks. Tādos gadījumos runātājam atliek būt radošam, piemēram, apgalvot, ka pilsēta ir mūžīga līdzīgi dieviem (*αιώνιός ἐστιν ἡ πόλις, ὡσπερ οἱ θεοί* 182, 10). Bazilija Plīnija poēmā Rīgas pilsētas dibināšanas gads netiek precizēts, taču nav arī apgalvots, ka pilsēta ir mūžīga. Dzejnieks pilsētas dibināšanas gadu atstāj lasītāja ziņā, liekot tam balstīties vēstures zināšanās un rosinot pajauties uz paša radošo potenciālu.³²

Otrs būtiskais pilsētas slavinājuma aspekts ir balstīts tās ģeogrāfiskajā novietojumā (*θέσις πόλεως* 164, 8 ‘pilsētas novietojums’). Teorētiķis raksta:

Θέσιν πόλεως δοκιμάζομεν κατὰ τοὺς ἄνω τρόπους τοὺς εἰρημένους καὶ καθ’ ἑτέρους πλείονας, ἢ πρὸς οὐρανὸν καὶ ὥρας, ἢ πρὸς ἥπειρον, ἢ πρὸς θάλατταν, ἢ πρὸς τὴν χώραν, ἐν ἣ κεῖται, ἢ πρὸς τὰς περιόικους χώρας καὶ πόλεις, ἢ πρὸς ὄρη, ἢ πρὸς πεδιά. Τὸ γὰρ ἔνυδρον εἶναι τὴν πόλιν, ἢ ποταμοῖς περιειληφθαι, ἔφην τῶν περὶ χώραν εἶναι. (164, 8–15)

Pilsētas novietojumu mēs apsveram saskaņā ar pirms tam minētajām tēmām, kā arī daudzām citām: vai nu pēc debespuses un gadalaikiem, vai nu pēc sauszemes, pēc jūras, pēc zemes, kurā [pilsēta] atrodas, vai pēc kaimiņu zemēm un pilsētām, pēc kalniem vai pēc līdzenumiem. To, ka pilsēta ir labi apūdeņota vai upju ieskauda, es nosaucu par [tēmu], kas attiecas uz zemi.

Lai konstruētu pilsētas slavinājumu, minētie aspekti jāizvērtē:

- 1) parādot to vērtību attiecībā pret spēju sagādāt baudījumu (*πρὸς ἡδονήν* 164, 15 ‘attiecībā pret baudījumu’),
- 2) izvērtējot to lietderību (*πρὸς ὠφέλειαν* 164, 16 ‘attiecībā pret lietderību).

Līdz ar to pilsētas ģeogrāfiskā novietojuma slavinājums izriet no cilvēka vajadzībām, tādējādi vairoties no bezmērķīgas vai gaužām formālas informācijas iesaistes tekstā. Pilsēta, lai kurā vietā tā būtu dibināta, tur tapusi tādēļ, ka tas bijis izdevīgi noteiktai cilvēku kopai, proti, pilsēta ir cilvēku veidojums pašiem sev.

Sniedzot padomus, kā slavināt pilsētu atbilstoši tās novietojumam, teorētiķis uzsver materiāla atlases un interpretācijas nozīmi: pilsētu atrašanās vieta var būt dažāda, taču neatkarīgi no tās ir jāatrod tas, kas būtu slavināšanas vērts (piemēram, 173, 1–15).

Bazilijš Plinijš, sākot slavināt Rīgu, tās ģeogrāfisko novietojumu iezīmē pirms Rīgas dibināšanas apraksta, piedāvājot visai izvērstu ieskatu vēsturiskos notikumos poēmas sākumā un stāstot par svešo tirgotāju kuģu ierašanos Daugavas ūdeņos un pirmo sastapšanos ar vietējiem iedzīvotājiem. Objektīvi fakti mijas ar izteiktiem pārspilējumiem, dzejniekam ar māksliniecisku meistarību iezīmējot Livonijas robežas no visām pusēm un vedinot lasītāju gan cauri vietējiem mežiem, kur mitinās dzīvnieku bari, un līdzenumiem, gan leknām ganībām, gan ūdeņiem, kas pilni ar zivīm. Bagātīgie ūdeņu resursi ir slavināšanas vērti, jo tie nodrošina auglību zemei un pārticību šīs zemes ļaudīm. Cildinošus vārdus izpelnījusies pati daba, kas šeit cilvēkiem spēj piedāvāt bagātīgas veltes. Ieradušies Vāczemes ļaudis ir priecīgi par zemi, kurā tie vēlas palikt, jo “viss šajā zemē tik laipni spēj uzsmaidīt katram, kurp acis aizgrābts vien pavērstu tas, patiesas sajūsmas pilns” (*quidquid habet tellus arridet amabile cunctis quo vertant oculos, quod remoretur adest* 239–240).

*Omnia mirantur dignis et laudibus ornant:
Quilibet ossa, refert, haec mea terra teget.
Hic foecunda Ceres, Dryades, Pomona, Palesque
Et Nymphae profugae constituere lares.* (241–245)

Svešinieki brīnās par visu un nemītas vietu šo slavēt;
Apgalvot vēlas ikviens: zeme šī kaulus man klās.
Cerera, Pomona, Pale šurp spējušas pārnākt uz dzīvi.
Nimfas un driādas šeit glābiņu radušas sev.

Mitoloģisko tēlu izmantojums gan pašas zemes, gan vietējo klimatisko apstākļu aprakstā piešķir poēmai īpašu klasisku nokrāsu. Tieši Foibs ir tas, kurš ar siltajiem stariem savalda aukstuma spēku un padara klimatu piemīlīgu, nesot auglību zemei, bet “drūmo un ķildīgo Boreju steidz mierināt Zefirs” (*turbida conciliat, Zephyrus, quae iurgia toruus horrendo Boreas ore tonare parat* 457–458). Zeme tiek vērtēta iebraucēju acīm – svešiniekos apbrīnu rada labvēlīgais klimats, kas svētījis Rīgu un livoniešu zemi, kura pilna bagātībām.

*Hoc quoties cernit stupet aduena, fertilis arui
Miratur glebas et leve ruris opus.
Felices vocat agricolas, quibus absque labore
Prodīga poene suas terra ministret opes.* (493–496)

Svešinieks, vērodams auglīgā tūruma uzarto zemi,
Gluži vai apstulbis stāv, nebeidzot brīnīties vien.
Sauc viņš par laimīgiem zemniekus, kuriem bez pārliekām pūlēm
Zeme šī devīgi sniedz bagātas veltes ikbrīd.

Livonijas dabas un dārzu skaistuma aprakstos autors plaši izmanto poētisko hiperbolu: meži ir pilni ar zvēriem, bet upes ar zivīm, augļu dārzi ir pārpilni augļiem, un visur daudz skaistu ziedu. Itin viss ir pelnījis slavinošus vārdus. Rīgas estētiskajam aspektam –

pilsētas un tās apkārtnes skaistuma slavināšanai – autors veltījis daudz izsmalcinātas retorikas piepildītu rindu.

Tomēr lielākā daļa Plīnija poēmas veltīta gan vācu iebraucēju, gan vietējo iedzīvotāju pozicionējumam, viņu veiktajiem darbiem un sasniegumiem. Plīnijs atklāti runā par “cietsirdīgo jūgu” (*iugum rigidum* 104), kas tiks uzvelts vietējiem iedzīvotājiem, ar to atzīstot, ka vietējie baudījuši brīvību līdz brīdim, kad ieradās svešinieki (103–106). Vēsturiskās patiesības vēstījumu dzejnieks liek paust upes dievam. Bet, cildinot pilsētu un iedzīvotāju veiktos darbus, Plīnijs neaizmirst slavinošus vārdus veltīt visai livoniešu zemei, kurai līdzīgu visā plašajā Eiropā neatrast.

*Est locus antiquo cognomine Teutones illum
Livoniam dicunt, terra benigna, ferax.
Nec prior hac regio, vel fertilis ubere glebae
Europae colitur qua plaga lata patet. (55–58)*

Ir tāda pasaulē vieta, ko vāci par livoņu zemi –
Vārdā šai senajā – mēdz, parasti dēvējot, saukt.
Visā Eiropā plaša vairs citas tādas nav vietas,
Kurā tik raženi viss auglīgos tīrumos zēļ.

Iespējams, tieši iepriekš minētais novērojums par to, ka teritorijas slavinājums nav nošķirams no iedzīvotāju sniegumu slavinājuma, kalpo par iemeslu pilsētas slavinājuma īpašajam izcēlumam, proti, pilsēta iemieso savdabīgu cilvēka mikrokosmu, tā ir cilvēka sniegumu citadele, kurā daba un dievišķā klātbūtne it kā pakļaujas cilvēka radītajām formām, pārvaldei, sasniegumiem zināšanu jomās un mākslās. Teorētiķis Menandrs norāda, ka šie sniegumi un pilsētas/pilsētnieku kvalitātes ļauj novērtēt, vai pilsēta tiek kārtīgi un pienācīgi (*κοσμίως* 197, 4) pārvaldīta un iekārta. Viņš raksta:

Τῶν τοίνυν ἐπιτηδεύσεων αἱ μὲν κατὰ τὴν τῆς πολιτείας κατάστασιν θεωροῦνται, αἱ δὲ κατὰ τὰς ἐπιστήμας, αἱ δὲ κατὰ τὰς τέχνας, αἱ δὲ κατὰ τὰς δυνάμεις. (194, 3–6)

Atsevišķi sasniegumi saskatāmi sabiedrības pārvaldē, citi – zināšanās, citi – prasmēs, citi – varējumos.

Tādējādi, runājot par pilsētām, ir jāataino pilsētnieku unikālās īpašības, akcentējot viņu prasmes un zināšanas. Īpaši tiek uzsvērta astroloģija, ģeometrija, mūzika, gramatika un filozofija, arī atlētika un retorika – divas jomas, kuras teorētiķis saista ar cilvēku spējām, varējumiem (*δυνάμεις* 194, 5–6 ‘spējas’, ‘varējumi’).

Φασὶ γὰρ οὖν Μυτιληναίους ἐπὶ κιθαρῳδίᾳ μέγιστον φρονῆσαι, Θηβαίους δὲ ἐπὶ αὐλητικῇ, Δηλίους ἐπὶ χοροστατικῇ. ἔτι δὲ καὶ νῦν τοὺς Ἀλεξανδρέας ἐπὶ γραμματικῇ, γεωμετρίας καὶ φιλοσοφίας. (196, 6–10)

Jo runā, ka milētieši var patiesi lepoties ar kitaras spēli, tēbieši ar aula spēli, dēlieši ar dejām, bet aleksandrieši vēl tik tiešām ar gramatiku, ģeometriju un filozofiju.

Ar ko var lepoties rīdzinieki? Bazīlija Plīnija poēmā tie ir Rīgas iedzīvotāju sasniegumi kopš pilsētas dibināšanas dažādās publiskās un privātās dzīves jomās – Rīga var lepoties ar darbīgiem ļaudīm, ar skaistajām publiskajām un privātajām ēkām, jo iedzīvotāji “mūrus un draudīgus torņus, un mājas ar izliektiem jumtiem, kurpu vien paveries, ceļ, mūrē un slien” (*molitur muros alius, turresque minaces, fornice suspendit vel caua tecta domus* 381–382), lai pasargāti būtu paši pilsoņi un to nami no naidniekiem. Aprakstot iedzīvotāju pūliņus pilsētas drošības nostiprināšanā, tos vērtējot, autors pauž acīmredzamu prieku par paveikto darbu: pilsētu var apbrīnot par torņiem ar augstajām smailēm, par spožajiem jumtiem, ko sedz saulstaros iesārtis varš (389–390). Bet pilsētai apkārt ir vareni “mūri, kas slejas ar piecpadsmit diženiem torņiem” (*moenia circumdant valido ter quinque superba turribus* 705), “tikpat daudz divviru vārtu, kam priekšā stāv draudīgi režģi, katram, kurš tuvojas tiem, bailēs liek šermuļiem skriet” (*sunt totidem portae valuis bipotentibus altae, ferreus impendet ceruus, habetque metum* 707–708). Tāpat tur uzrobu biežajās starpās redzami šaujamo mašīnu stobri, kas naidniekam var iedvest bailes. Bet Rīgas nocietinājums nav vienīgais, kas droši pasargā no ienaidniekiem. Tāds ir arī valnis, kas draudīgi slejas, tāpēc pilsēta un tās iedzīvotāji var justies droši. Papildu patētiku piešķir izsauciens, kurā ir atsaucē uz Senās Romas likteni: “Roma, ja būtu tev bijis tik varens un neveicams aizsargs, nebūtu sagrauta vis, gabalos saplēsta tu!” (*munimen si tam validum tibi Roma fuisset, eruta non toties et laniata fores* 723–724). Ar lielu pacilātību tiek slavināta ēku būvniecība pilsētā. Bet, slavīnot ēkas, dzejnieks cildina Rīgas iedzīvotājus, viņu radošās spējas un darbu, kas ļāvis pilsētai iegūt tik lielisku izskatu un drošību.

Slavināšanas vērti ir arī dievnami, piemēram, Sv. Jāņa baznīca, kas uzcelta ar Daidala cienīgu mākslu, jo “iekšpuse spožumā jaunā tur dievišķā mirdzumā laistās, milzum daudz kolonnu spēj spraišlotām velvēm būt balsts” (*intima pulchra nouo splendent penetralia cultu arces multiplīces crebra columna facit* 655–638). Daidala, kas no grieķu mitoloģijas zināms kā prasmīgs meistars, pieminējums piešķir šim iedzīvotāju veikumam papildu vērtējumu. Tā ir ēka, kurā “sēž tribunāls svētais un tiesas kūrijas vīri” (*curia iusticiae sedes sanctumque Tribunal* 659). Rīdzinieki var lepoties ar varas pārstāvju darbu un intelektuālās dzīves nodrošinājumu. Gan skola, “kas celta, lai zinības krietnas jaunajiem būtu kur gūt” (*tecta [...] ampla Scholae studii operata iuuentus ingenuis [...]* 663–664), gan valdības māja “ar kolonnām augstām un slaidām, kuras zeltmirdzošais jumts iztālēm saskatāms” (*publica [...] sublimibus alta columnis atria, culminibus conspicienda procul* 665–666) – ēku aprakstā vērojama estētiska pievilcība. Slavinošiem vārdiem vērtēti arī pilsētas varas pārstāvji, kuri darbojas pilsētas un tās iedzīvotāju interesēs.

Poēmā tiek slavināts iedzīvotāju veikums zinību laukā. Rīgas Domskolai, tās mācībspēkiem dzejnieks ir parādā slavas dziesmu, jo tie gādājuši par intelektuālām vērtībām, sniedzot gan zināšanas, gan krietnu tikumu paraugus. Dzejnieks uzsver Domskolas kā intelektuālā centra nozīmi, kāda šī skola patiesībā arī bija 16. un 17. gadsimta Rīgā³³. Tiek pieminēti izcili Domskolas skolotāji, piemēram, Nobijs (*Nobius*), “mācītais vīrs” (*[vir] doctissimus* 1653), kas bijis “tikumu kopējs” (*formator morum* 1653) un mācījis izteikties “skaistā latīņu valodā” (*Latio reddere verba sono* 1656). Cildināts arī Hokendorfs

(*Hokendorphus*), kurš pratis “skaidri [izklāstīt] grieķu valodas pamatus” (*linguae distincta* [...] *elementa Pelasgae* 1671), mācījis “daļrunas mākslu un valodas figūras” (*eloquium formas linguae pigmenta, figuras* 1681), kā arī sniedzis “skaistus tikumu paraugus” (*exempla* [...] *pulcherrima morum* 1683), bet skolas rektors Teutorns (*Theuthornus*) vadījis skolu ar “godprātīgu scepteri” (*sceptrum modestum* 1688) un “Homēra dievišķās poēmas [izgaismojis] brīnišķos vārdos” (*Maeonidis, doctis divina poemata verbis* 1689).

Poēmā skaidri jaušams, ka Rīga cildināta kā iedzīvotāju sniegumu citadele, to veidojis centīgais pūlis, vietējie iedzīvotāji, kas sākumā nemākulīgi, nebūdami apmācīti, ķērušies klāt pilsētas celšanas darbiem, lai ar Dieva žēlastību “sveika un neskarta tā nemieros pastāvēt var” (*annorum per tot tempora salua vigat* 1760).

Aplūkotie, antīkajā teorētiskajā domā balstītie aspekti Plīnija poēmā ir arī kā apliecinājums, ka gan indivīda, gan pilsētas slavinājums balstās to darbu izklāstā. Proti, darbi, Menandra vārdiem izsakoties, īstenoti atbilstoši tikumiem (*πράξεις κατὰ τὰς ἀρετὰς* 198, 3 ‘darbi atbilstoši tikumiem’), kas raksturo gan vienkāršo cilvēku (*ιδιώτης* 198, 7 ‘privātpersona’, ‘vienkāršs cilvēks’), gan pilsoni (*πολίτης* 198, 7 ‘pilsonis’, ‘persona, kas iesaistās polisas pārvaldē’). Nav šaubu, ka pilsētas slavinājums ir unificēts tās iedzīvotāju slavinājums. Zināmā mērā var apgalvot, ka pilsētas slavinājums ierindoja to aspektu klāstā, kas apliecina teorētiķa domas izteikto antropocentrismu. Protams, tas gan nenozīmē, ka pilsētas slavinājumā izpaliek dievišķais aspekts; tas ir klātesošs un izpelnās pienācīgos pagodinājumus, taču vienlaikus dievišķais tverams kā tādas pasaules kārtības apliecinājums, kurā cilvēka dzīvei tiek nodrošināts harmonisks ritējums. Dievišķais ir neatņemama mikrokosma daļa, kurā norit tie paši procesi, kas raksturo pasauli kopumā. Plīnijs, cildinot Rīgu, piesauc gan pagāniskās antīkās pasaules dievus, gan arī kristiešu Dievu, kas raksturots kā “visaugstais Dievs, kam valdīt pār pasaules šīs valdnieku valstīm lemts” (*quaque fit omnipotens Deus agnitione colendus perque fidem ad coeli regna docetis iter* 1745–1746). Nevar nepieņemt pētnieka Mārta Laizāna vērojumu, ka Plīnija poēmā viens no poētikas pamatpaņēmieniem ir sengrieķu mitoloģijas un vēstures tēlu izmantojums, arī vairāku mitoloģisko sistēmu vienlaicīgs sajaukums un lietojums.³⁴

Menandrs teorētiskajā skatījumā, runājot par taisnīgumu, kas tiek nosaukts par vienu no tikumiem, tam izšķir trīs daļas: godbijība pret dieviem, godīgums pret cilvēkiem un svētbijība pret mirušajiem (*εὐσέβεια περὶ τοὺς θεοὺς, δικαιοπραγία δὲ περὶ τοὺς ἀνθρώπους, ὀσιότης περὶ τοὺς κατοικομένους* 199, 1–3). Godbijība pret dieviem izpaužas gan individuāli (indivīda, proti, pilsētnieka attieksme pret dieviem) un arī publiskajās kategorijās – pilsēta kā reliģisko svētku rīkotāja, rituālu un ziedojumu veicēja. Tiklab godīgums pret cilvēkiem sākas ar pašu cilvēku, godīgu attieksmi pret iebrucējiem (zīmīgi, ka šis aspekts atsevišķi izcelts – *ἡ δικαιοπραγία* [...] *εἰς τε τοὺς ἀφικνουμένους ξένους* 202, 7–8 ‘godīgums [...] pret svešiniekiem, kas ierodas’), kā arī cilvēku cenošām paražām un taisnīgiem likumiem (202, 11–14). Arī šeit saskatāms indivīda un sabiedrības nošķirums, kā arī mijiedarbe, turklāt mijiedarbe rodama pilsētas dzīves pulsā. Taisnīgi likumi ir aspekts, ko Bazilijs Plīnijs poēmā slavina, runājot par pilsētas varas pārstāvjiem, jo taisnīgi likumi spēj nodrošināt gan pilsoņu vienotību un drošību, gan likuma pārkāpēju pakļaušanu

sodam. Taisnīgu likumu sardzē dzejnieks nolīcis grieķu dievieti Temīdu, kura rūpējas par to, lai tiklab amatpersonas, kā pilsētas iedzīvotāji ievērotu likumus. Taisnīgi likumi ir likumdevēju varā, nepieciešamība tos ievērot attiecas tiklab uz varas pārstāvjiem, kā uz pilsoņiem (1348–1404). Tādējādi poēmā taisnīgi likumi slavināti kā pamats pilsētas sekmīgai funkcionēšanai, kā pamats tikumos balstītai varas vīru un sabiedrības mijiedarbei.

Rezumējot aplūkotos tekstus, secināms, ka pilsēta ir miniatūrs pasaules modelis, kas nesaraujami saistīts ar cilvēka dzīvi. Pilsētas slavinājuma aspekti, kuri saskatāmi antīkajos tekstos un kurus akcentē arī antīkā teorētiskā doma, jau sākot ar Kvintiliānu, itin organiski iedzīvojas vēlīnajos tekstos, shēma, galvenie pieturas punkti nemainās, var atšķirties vien laika noteiktās reālijas un tikumi, kas jebkurā gadījumā nesaraujami saista cilvēku un pilsētu. Pilsētas esību nosaka cilvēks, bet cilvēka veikumi ir piedēvējami pilsētai, pilsētas dibināšana salīdzināma ar cilvēka dzimšanu (katrā ziņā ir liela nozīme šim dibināšanas aktam), bet pilsētas ģeogrāfiskais novietojums pozicionē cilvēka laiku un telpu, arī estētiskās un praktiski pielietojamās kategorijas. Tikmēr trīs izšķirtie pilsētas slavinājuma aspekti nebūt nepastāv izolēti cits no cita. Tie organiski savijas vienotā veselumā, cits citu papildinot, it kā pārņemot pilsētas slavinājuma stafeti un virzot to uz priekšu kādā citā pacēlumā. Sastatot pilsētas slavinājuma modeli, kas vērojams antīkajā teorētiskajā domā, kā arī Plīnija poēmā “Slavas dziesma Rīgai”, vērojamas līdzības, kas nav mērāmas tikai formālās kategorijās, piemēram, atsevišķu pilsētas slavinājuma aspektu savrups pieminējums. Pilsētas slavinājums atklāj un cildina noteiktu dzīvesveidu, pasaules redzējumu, indivīda un sabiedrības pozicionējumu, kā arī pienākumu kopumu. Pieeja, kas pilsētas slavinājuma sastādīšanā sakņojas antīkajā teorētiskajā domā, ir pateicīga humānisma ideju paušanai, tā tiek mākslinieciski pielāgota un attīstīta, atklājot antīkajā pasaulē pausto atklāsmju dzīvotspēju.

Antīkajos tekstos sniegtās norādes par pilsētas slavinājumu ir itin viegli vispārināmas un pēc nepieciešamības pārnesamas un pielāgojamas. Menandra teorētiskie uzstādījumi allaž aicina izvērtēt situāciju, raudzīties un saskatīt aspektus, kas būtu slavināmi. Šāds pozicionējums pats par sevi ir rosinošs: lai kāda situācija veidotos, slavinājuma vārdu teicējam ir jāspēj pielāgoties. Teksti nav kategoriski savos uzstādījumos, bet tajā pašā laikā informatīvi, definējoši slavinājuma robežas un būtiskākos pieturas punktus. Visticamāk, šis arī ir viens no iemesliem, kāpēc antīkā teorētiskā bāze izrādās pateicīga tās pārmantošanai Eiropas kultūras telpā. Tādējādi antīkajos tekstos piedāvātais modelis, visai uzskatāmi saglabājot savas aprises, vienlaikus kļūst ērti modificējams un pielāgojams; Bazilija Plīnija poēmas “Slavas dziesma Rīgai” piemērs apstiprina šo konsekvenci.

Atsauces un piezīmes

- ¹ Fuhrmann M. (ed.). *Anaximēnis Ars Rhetorica quae vulgo fertur Aristotelis ad Alexandrum*. Lipsiae: in Aedibus B. G. Teubneri, 1966.
- ² *Progymnasmata: Greek Textbooks of Prose Composition and Rhetoric*. Translation and commentary by G. A. Kennedy. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2003. P. 108.

- ³ *Encomium inclitae civitatis Rigae Metropolis Livoniae*. Conscriptum a Basilio Plinio Rigensi Livonio. Lipsiae, Zacharias Berwald excudebat, Anno 1595. Rakstam izmantots jaunākais izdevums latīņu, vācu, krievu un angļu valodā. Sk.: Plīnijs B. *Slavas dziesma Rīgai*. Rīga: Latvijas Kultūras fonds, Jumava, 1997. Rakstā iekļautie Bazilija Plīnija dzejas teksta fragmenti latviešu valodā piedāvāti Leona Brieža atdzejojumā. Tā kā šajā izdevumā nav rindu numerācijas, lai precīzāk norādītu tekstvietas, latīņu tekstā rindu saskaitīšanu veikušas autore (rindu uzskaitījums veikts vien latīņu tekstā, jo objektīvu apsvērumu dēļ tulkojumā iespējamas nobīdes).
- ⁴ Stradiņš J. *Zinātnes un augstskolu sākotne Latvijā*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2012. 135. lpp.
- ⁵ Sk.: Spekke A. *Alt-Riga im Lichte eines humanistischen Lobgedichts vom Jahre 1595*. Rīga: Druck von W. F. Häcker, 1927.
- ⁶ Sk.: *Aulaeum Dunaidum, continens seriem ac successiones Arciepiscoporum Rigensium in Livonia, scriptum ad Reverendissimum Sigismundum Augustum Archiepiscopum Rigensem designatum, Ducem Megapolensem, Principem Vandalorum, Comitem Suerinarum, ac Stargatorum Dominum, etc.* ab Augustino Eucaedio Livonio. Witenbergae 1564, et Ruyni 1794. Jaunāks, turklāt bilingvāls izdevums: Eicēdijs A. *Daugavas paklājs*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2014.
- ⁷ Sk.: Schaller Ch. *Encomium Rigae totius Livoniae metropoleos celeberrimae*. Rīga: G. Schröder, 1641.
- ⁸ Citēts no: Homērs. *Odisēja*. Tulk. A. Giezēns. Rīga: Liesma, 1967. Šeit un turpmāk, ja citētajam tekstam pieejams tulkojums latviešu valodā, tas ir izmantots, attiecīgi norādot tulkotāju un izdevumu; ja tulkojums latviešu valodā nav pieejams, citātu tulkojumu veikušas raksta autore.
- ⁹ *The Odes of Pindar including the Principal Fragments*. Introduction and an English Translation by Sir John Sandys. Litt. D., FBA. Cambridge, MA., Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd. 1937. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Pind.+O.+5&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0161> (skatīts 2018.01.05.).
- ¹⁰ Ovidius Naso. *Fasti*. [The Latin Library]. <http://thelatinlibrary.com/ovid.html> (skatīts 2018.01.05.).
- ¹¹ Ausonio. *Ordo urbium nobilium*. Introduzione, testo critico, traduzione e note di commento a cura di Lucia Di Salvo, Napoli: Loffredo, Studi latini, 2000.
- ¹² No grieķu leksēmas *επιδεικτικός* – tāds, kas [kaut ko] dara pieejamu apskatei, tāds, kas izrādās, ir svinīgs. Par *hoi epideiktikoi (oi epideiktikoi)* varēja tikt dēvēti arī oratori, kuri teica svinīgas (tātad epideiktiskas) runas. Saturiskā piepildījuma ziņā epideiktiskā retorika laika gaitā pieļāva ļoti dažādas variācijas: epideiktiskais teksts varēja kalpot, piemēram, par apsveikumu, ielūgumu, oficiāla pasākuma greznojumu un/vai neatņemamu sastāvdaļu, vienkāršu sarunu draugu lokā. Neapmierināts palika apsvērumus, ka epideiktiskajai retorikai ir jābalstās slavinājumā un nopelnumā. Plašo saturisko variāciju dēļ bieži vien ir grūti piedāvāt vienotu šī retorikas veida definējumu, uz to norāda, piemēram, pētnieks Valters H. Bils (*Walter H. Beale*): “Tradicionāli retorikas jēdziens “epideiktisks” ir tikpat problemātisks kā gramatikas jēdziens “teikums”: pastāv stingra vienošanās, ka šāda kategorija eksistē un kas tajā ietilpst, bet tradicionālais skaidrojums norāda vien kādas īpašības un funkcijas, visaptverošs skaidrojums tā arī nav radies.” Beale W. *Rhetorical Performative Discourse: A New Theory of Epideictic. Philosophy & Rhetoric*. 1978. Vol. 11. Nr. 4. P. 221.
- Par epideiktiskās retorikas funkciju sasaisti ar jaunlaiku komunikācijas modeļiem sk.: Condit C. M. *The Functions of Epideictic: The Boston Massacre Orations as Example. Communication Quarterly*. 1985. Vol. 33. No. 4. P. 284–299.
- ¹³ Jau minētais traktāts “Retorika Aleksandram”, taču galvenokārt Aristoteļa (*Αριστοτέλης*) “Retorika” (*Τέχνη ρητορική*). Sk., piemēram, *Aristotelis Ars Rhetorica. Cum adnotatione L. Spengel*. Vol I. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri, 1867.
- ¹⁴ Grieķu teorētiskajos tekstos slavinājuma apzīmējumam izmantota dažāda leksika, piemēram, substantīvi *epainos (ἐπαινος)*, *enkomion (ἐγκώμιον)*, *hymnos (ῥυμος)*. Pēdējā no minētajām leksēmām uzskatāmi saistāma ar dievu slavinājumu, kamēr pirmajām divām noteiktos kontekstos nozīme var būt ļoti tuva, pat identiska. Tomēr salīdzinoši vēlinākos tekstos vērojama termina nozīmē lietotās leksikas stabilizēšanās, proti, tiek sniegts skaidrojums, kas tiek saprasts ar *epainos* un kas ar *enkomion*. Piemēram, Aftonijs norāda:
- Ἐγκώμιον ἐστὶ λόγος ἐκθετικὸς τῶν προσόντων τινὶ καλῶν, εἴρηται δὲ οὕτως ἐκ τοῦ ἐν κῶμαις ἄδειν τὸ παλαιόν, κῶμας δὲ ἐκάλουσαν τοὺς στενοπούς. Διενήνοχε δὲ ὕμνου καὶ ἐπαινοῦ τῷ τὸν μὲν ὕμνον εἶναι*

θεῶν, τὸ δὲ ἐγκώμιον θνητῶν, καὶ τῷ τὸν μὲν ἔπαινον ἐν βραχεὶ γίνεσθαι, τὸ δὲ ἐγκώμιον κατὰ τέχνην ἐκφέρεσθαι.

Enkomijš (slavinājums) ir tāds izteiksmes veids, kas izceļ kādam piemītošās labās īpašības. Tas [par enkomiju] tiek saukts no senāk [piekoptās] dziedāšanas ciematos (komās), bet par komām sauca šauras vietas. Himna no *epainos* atšķiras ar to, ka himna ir dievu slavinājums, bet *epainos* ir mirstīgo slavinājums, tāpat *epainos* kā slavinājums ir īss, bet enkomijš tiek mākslinieciski veidots.

Rhetores Graeci ex recognitione Leonardi Spengel. Vol. II. Lipsiae sumptibus et typis B. G. Teubneri, 1854. P. 35.

Tātad vērojama tendence, ka vēlīnajos tekstos *enkomion* kā slavinājums tiek uztverts plašākā nozīmē, kamēr leksēma *epainos* apzīmē drīzāk kādu slavinājuma elementu.

- ¹⁵ Sk.: Kemere I. Encomium inclitae civitatis Rigae metropolis Livoniae conscriptum a Basilio Plinio Rigensi Livono. *Acta selecta Octavi Conventus Academiae Latinitati Fovendae*. Roma: Herder, 1995. P. 397–403.

- ¹⁶ *The Institutio Oratoria of Quintilian*. Books I–III. With an English translation by H. E. Butler. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1920. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Quint.+Inst.+3+7.26&fromdoc=Perseus%3Atext%3A2007.01.0059> (skatīts 2018.01.05.).

- ¹⁷ *Rhetores Graeci ex recognitione Leonardi Spengel*. Vol. II. Lipsiae sumptibus et typis B. G. Teubneri, 1854. P. 14.

- ¹⁸ Par Menandru Rētoru informāciju sk., piemēram, Heath M. *Menander. A Rhetor in Context*. Oxford: Oxford University Press, 2004.

Ziņas par teorētika dzīves laiku lielā mērā iegūtas, balstoties Bizantijas laika Sudas leksikona šķirklī *Menandros* M590 (*Μένανδρος* M590), kurā teikts, ka Menandrs no Laodikas sarakstīja komentārus par Hermogēna (*Ερμογένης*, m. ē. 2. gadsimta beigās) retorikas mākslu un Minūkiāna (*Μινουκιανός*, m. ē. 3. gadsimts) retorikas mācību grāmatām. Sk.: *Suda On Line and the Stoa Consortium*.

http://www.stoa.org/sol-bin/search.pl?db=REAL&search_method=QUERY&login=guest&enlogin=guest&user_list=LIST&page_num=1&searchstr=mu,590&field=adlerhw_gr&num_per_page=1 (skatīts 2018.01.05.).

- ¹⁹ Rakstā par Menandra tekstu avotu izmantots izdevums Walz Ch. (ed.). *Rhetores Graeci ex Codicibus Florentinis Mediolanensibus Monacensibus Neapolitanis Parisiensibus Romanis Venetis Taurinensibus et Vindobonensibus emendatiores et auctores*. Vol. IX. Londini: Firmin, Didot, 1836.

Tā kā minētajā izdevumā iespējamas vairākas tekstvietu norādes sistēmas, šajā gadījumā tekstvietas navigētas šādi: pirmais skaitlis pēc atbilstošās tekstvietas oriģinālvalodā vai pārstāstā norāda lappuses numuru izdevumā, otrais – rindu vai rindas attiecīgajā lappusē.

- ²⁰ Harsting P. The Golden Method of Menander Rhetor. The Translation and the Reception of the *περὶ ἐπιδεικτικῶν* in the Italian Renaissance. *Analecta Romana Instituti Danici*. 1992. No 20. P. 139.

- ²¹ Jensen K. *Rhetorical philosophy and philosophical grammar: Julius Caesar Scaliger's theory of language*. Humanistische Bibliothek. München: Wilhelm Fink Verlag, 1990. P. 17.

- ²² Harsting P. The Golden Method of Menander Rhetor. The Translation and the Reception of the *περὶ ἐπιδεικτικῶν* in the Italian Renaissance. *Analecta Romana Instituti Danici*. 1992. No 20. P. 139.

- ²³ *Ivlii Caesaris Scaligeri viri clarissimi Poetices libri septem*. Apud Petrum Santandream, 1594.

- ²⁴ Reid S. J., McOmish D. *Neo-Latin Literature and Literary Culture in Early Modern Scotland*. Brill's Studies in Intellectual History, 2016. P. 213.

Jensen M. Skaftē. *Friendship and Poetry: Studies in Danish Neo-Latin Literature*. Denmark: Museum Tusulanum Press, 2004.

- ²⁵ Otrajā starptautiskajā neolatinitātes kongresā Amsterdamā 1973. gadā pētnieki vienojās, ka termins “neolatīņu” attiecināms uz tekstiem, kas latīņu valodā sacerēti kopš m. ē. 1300. gada, kad Itālijā sāka veidoties humānisma kustība. Sk.: Ijsewijn J. *Companion to Neo-Latin studies. Part 1. History and Diffusion of Neo-Latin Studies*. Leuven University Press, 1990. Preface V.

- ²⁶ Sk.: Zeids T. *Senākie rakstītie Latvijas vēstures avoti*. Rīga: Zvaigzne, 1992. 112. lpp.; Straube G. *Bazilijš Plīnijs un viņa laiks. Bazilija Plīnija Slavas dziesma Rīgai*. Rīga: Latvijas Kultūras fonds, Jumava. 1997. 143. lpp.

- ²⁷ Piemēram, 1558. gadā Venēcijā tiek izdots Menandra Rētora tekstu tulkojums latīņu valodā. Sk.: *Menandri acutissimi ac sapientiss. Rhetoris De genere demonstratiuo libri duo*. Venetiis: Apud Petrum Bosellum, 1558.
- ²⁸ Sk., piemēram, Classen C. J. Lodovico Guicciardini's *Descrittione* and the Tradition of the Laudes and Descriptiones urbium. *Antike Rhetorik im Zeitalter des Humanismus*. München/Leipzig: K. G. Saur, 2003. P. 332–355.
- ²⁹ Buranello R. The Structure and Strategy of Leonardo Bruni's *Laudatio Florentinae Urbis*. *QUADERNI d'italianistica*. 1995. Vol. XVI. No. 1. P. 18.
- ³⁰ Sk., piemēram, Griffiths G. *Classical Greece and the Italian Renaissance*. Thomas C. G. (ed.). *Paths from Ancient Greece*. Leiden, New York, København, Köln: E. J. Brill, 1988. P. 104.
- ³¹ Vēstures avotos gan nav vienotības jautājumā par pilsētas dibinātāja personu. Vairākos vēstures avotos par Rīgas pilsētas dibinātāju dēvēts bīskaps Bertolds, (sk., piemēram, *ad loc.*: *Aulaeum Dunaidum, continens seriem ac successiones Archiepiscoporum Rigensium in Livonia, scriptum ad Reverendissimum Sigismundum Augustum Archiepiscopum Rigensem designatum, Ducem Megapolensem, Principem Vandalorum, Comitem Suerinarum, ac Stargatorum Dominum*, etc. ab Augustino Eucaedio Livonio. Witenbergae 1564, et Ruyni 1794), taču Livonijas Indriķa hronikā tāpat kā Bazilija Plīnija poēmā minēts bīskaps Alberts: "Pirms bīskapa Alberta aizbraukšanas līvi viņam parādīja tās pilsētas vietu, ko arī sauc par Rīgu – vai nu pēc Rīgas ezera, vai tāpēc, ka tā ir it kā veldzēta, jo tai ir valgme leļā un valgme no augšas: valgme leļā – tāpēc, ka to veldzē ūdeņi un ganības, vai tāpēc, ka grēcīniekiem tajā top piešķirta pilnīga grēku atlaišana un caur to tātad tiek arī veldze augšā, tas ir, debesu valstība; vai tāpēc, ka Rīga saņēmusi jaunās ticības veldzi un apkārtējie pagāni Rīgas dēļ tiek veldzēti ar svēto kristības avotu." (III, 4, 5) Sk.: *Heinrici Chronicon. Indriķa hronika*. Tulk. Ā. Feldhūns. Rīga: Zinātne, 1993.
- ³² Bīskaps Alberts Livonijā ierodas 1200. gadā, bet 1201. gadu pieņemts uzskatīt par Rīgas pilsētas dibināšanas gadu, balstoties faktā, ka šajā gadā bīskaps Alberts savu rezidenci pārceļ uz Rīgu. Sk.: Zeids T. (atb. red.). *Feodālā Rīga*. Rīga: Zinātne, 1978. 12. lpp.
- ³³ Tuvāk par Rīgas Domskolu sk.: Bērziņa G., Cirule B. The Classical Basis of Education at Riga Dome School During the 16th and 17th Centuries. *Letonica. The Riga Humanists and Beyond*. 2015. Nr. 30. 21.–32. lpp.
- ³⁴ Sk. Laizāns M. Hiperboreju poētika: grieķu mitoloģija dažos Rīgas humānistu tekstos. *Letonica. The Riga Humanists and Beyond*. 2015. Nr. 30. 35.–42. lpp.

Brigita Cīrule
Ilona Gorņeva

Ancient Theoretical Thought and City Encomium: Aspects of Reception in Basilius Plinius' Poem *The Encomium to Riga*

Summary

Keywords: city encomium, ancient theoretical texts, Menander Rhetor, reception, Basilius Plinius' poem *The Encomium to Riga*

In ancient theoretical thought, a great deal of attention is devoted to the guidelines that should be applied when composing an encomium. This fact is not surprising since the encomium tends to mark the crucial points in the life of a society as well as the individual by perpetuating them to a certain extent and thus making known to future generations. Among encomia, city encomium, which according to the propositions of ancient theoreticians can be devoted to people, gods, places and things, is particularly distinguished. Ancient theoretical thought generalizes and discloses the issues, which might be expected from the city encomium, possibly providing an insight also into those ancient texts, which have not survived. Thus, the intention of the article is to consider the most essential characteristics of the city encomium as they are reflected in both ancient theoretical thought and its reception by using the poem *The Encomium to Riga* written by the 16th century Riga humanist Basilius Plinius and first published in 1595 as an example. The poem belongs to neo-Latin texts, which are distinctive for their conscious return to classical standards and theoretical as well as literary models. City laudation or encomium belongs to neo-Latin poetry texts particularly popular among poets-humanists in Europe up to the 17th century.

Ancient theoretical thought in the context of city laudation is rather consequent in the distinction of the following three aspects: city foundation or growth, achievements of its citizens and geographical placement of the city. These aspects are touched upon already by Roman author Quintilianus (1st cent. AD); however, the theoretician writing treatises in the Greek language Menander Rhetor (2nd–3rd cent. AD) develops these aspects and discloses them in more depth. In the poem *The Encomium to Riga* by Basilius Plinius, these aspects of city laudation achieve artistic expansion disclosing the best qualities of the Livonian metropolis Riga and its citizens, as well as allow for an obvious evaluation

of the continuity and reception of the tradition. The propositions found in ancient texts have not lost their topicality. Time periods and the respective situations are subject to changes but the basic propositions that guide of the creation of the city encomium remain and acquire creative development in conformity with the peculiarities of the time period. Furthermore, they provide a tangible sensation of a city as a metropolis of high-achieving citizens.

Vēstures dzimšana no laikmeta gara. Dzimtenes pagātne vācbaltiešu historiogrāfijā 19. gadsimta pirmajā pusē

Atslēgvārdi: bīdermeijera laikmets, Baltijas provinces, historiogrāfija

Raksta mērķis ir sniegt ieskatu līdz šim salīdzinoši maz pētītā Latvijas vēstures periodā, kas raksturojams kā pārejas laikmets starp 18. gadsimta nogales apgaismību un 19. gadsimtā topošo romantisma, nacionālisma un industriālisma laikmetu. Historiogrāfijā šo periodu dēvē arī par bīdermeijera laikmetu. Mūsdienu Latvijas teritorija, izņemot Latgali, šajā laikā ietilpst Baltijas provincēs, kuras pārvalda Krievijas impērija, taču Vidzemes, Igaunijas un Kurzemes vietējā administrācijā un profesionālās kultūras telpā dominē vācu valodas un kultūras ietekme. Rakstā pievērsta uzmanība Baltijas provinču vēstures apzināšanas un rakstīšanas pirmsākumiem šajā laikmetā kā vienai no specifiskajām bīdermeijera kultūras izpausmēm.

Par kādu aizmirstu laikmetu Baltijas provinču vēsturē

19. gadsimta pirmā puse ir savdabīgs laikmets Latvijas vēsturē, kas diemžēl nepieder pie populārākajiem tematiem kultūras vēstures apcerējumu klāstā. Izņēmums ir Johana Kristofa Broces (*Johann Christoph Brotze*, 1742–1823) unikālais devums, un šķiet, ka tas piepilda teju visu atmiņas telpu, kas atvēlēta šim laikmetam, radot ne vien priekšstatu par Latvijas ainavu 18. gadsimta nogalē un 19. gadsimta sākumā, bet arī izveidojot it kā visa laikmeta portretu. Paviršā vērojumā tas tēlojas visai klišejisks, pastorāli patriarhālos toņos ieturēts un pirmsindustriālā laikmeta nevainīgās gaismas apspīdēts. Lielā mērā šādu portretu ir izveidojuši minētā laikmeta pēcteči, vācbaltiešu autori, kuru uztverē tas bija Baltijas provinču “klusās dzīves” (*das Stilleben*) laiks, kad modernizācijas satricinājumi vēl nebija skāruši iedzīvotāju ikdienu, neatgriezeniski izmainot kārtu un tautību attiecības un radot jaunu sociālo realitāti. Šo terminu 19. gadsimta otrās puses vācbaltiešu historiogrāfijā ieviesa publicists Jūliuss Ekarts (*Julius Eckardt*, 1836–1908),¹ attiecinot to uz laika posmu pirms 1840. gadu vidus. Lai arī ierastais priekšstats par “klusu dzīvi” šķietami sapņainajā bīdermeijera laikmetā var izrādīties mānīgs, tam tomēr ir visai ilgstoša tradīcija.

Baltijas provinču politiskajā vēsturē 19. gadsimta sākumā netrūka lokālu satricinājumu, saistītu ar dzimtbūšanas pakāpenisko atcelšanu un lauku pašvaldību reformu kopē

1804. gada, ar Napoleona karu epizodi Latvijas teritorijā 1812. gadā, kam sekoja ilgāks klusuma periods, ko pārtrauca Krimas kara atbalsis 19. gadsimta 50. gadu vidū.² Pāršķirstot vairāk nekā divsimt lappuses,³ kas hronoloģiskā secībā atspoguļo cilvēku un notikumu mijiedarbību Latvijas teritorijā no 1800. līdz 1860. gadam, šķiet, ka arī kultūras dzīvē 19. gadsimta sākums visumā turpināja Baltijas provincēm raksturīgo dzīves kārtību, kāda bija izveidojusies apgaismības laikmetā, kad bija pārvarētas Ziemeļu kara radītās katastrofas sekas.⁴ Iespējams, tādēļ 19. gadsimta pirmā puse ir palikusi industrializācijas un modernizācijas laikmeta ēnā, jo tai pietrūkst tādu vēsturiskās apziņas pieturas punktu, kas piesaistītu pētnieku interesi līdzīgi kā Rīgas izaugsme gadsimta otrajā pusē vai apgaismības ideju recepcija Baltijā, ko simboliski vainago Garlība Merķeļa (*Garlieb Helwig Merkel*, 1769–1850) “Latviešu” pirmizdevums 1796. gadā.

Atsevišķa pētījuma vērts ir jautājums, kādēļ tieši šis publicistiskais apcerējums un nevis apgaismotāja Gotharda Frīdriha Stendera (*Gotthard Friedrich Stender*, 1714–1796) sastādītā enciklopēdiskā “Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas”, kuras trešais izdevums arī nāca klajā 1796. gadā, ir kļuvis par simbolu apgaismības ideju klātbūtnei topošajā jauno laiku latviešu kultūrā. “Augstas gudrības grāmata” atrodamās nodaļas par pasaules⁵ un Kurzemes⁶ vēsturi apliecina 18. gadsimta nogalē Eiropā sastopamo tendenci – šajā laikā vēsture tiek minēta uzziņu literatūrā kā patstāvīga zinātnes nozare.⁷ Raksti par vēsturi Stendera veidotajā enciklopēdijā atspoguļo arī Baltijas tautas apgaismībai raksturīgo praksi, kuru savos pētījumos raksturojis Pauls Daija.⁸ Jau kopš 18. gadsimta 60. gadiem latviešu valodā izdotajos kalendāros lasītāji tika regulāri iepazīstināti ar Kurzemes un Vidzemes vēstures notikumiem no kristianizācijas laikmeta līdz pat 19. gadsimta sākumam. Kalendāros publicēto tekstu autori bija vācbaltiešu izcelsmes luterāņu mācītāji, un, kaut gan viņu sacerējumiem lielākoties bija didaktiski informējoša, nevis pētnieciska ievirze, šīs publikācijas apstiprināja, ka vietējo intelektuāļu aprindās ir sākusies vēstures izpētes sociālās nozīmes apzināšanās.

Paliekot rakstam paredzētajās tēmas robežās, der atgādināt savulaik nikni apstrīdēto⁹ Detlefa Henninga (*Detlef Henning*) atziņu par Merķeļa koncepcijas ietekmi uz latviešu historiogrāfiju 20. gadsimtā,¹⁰ jo vēstures rakstīšana ir viens no tiem pagātnes apgūšanas paņēmieniem, kas veido nācijas paštēlu. Henninga piedāvātais nošķirums starp latviešu nācijas vēstures un Latvijas valsts vēstures rakstīšanu daudziem joprojām šķiet problemātisks, lai gan tas varētu dot jaunu Latvijas vēstures uztveres perspektīvu.

Garlība Merķeļa publicistika, kritizējot dzimtbūšanu un šajā nolūkā konstruējot latviešu tautas “laimīgo senatni” pirms Baltijas kristianizācijas, ne tikai radīja vienu no spēcīgākajiem motīviem 19. un 20. gadsimta latviešu historiogrāfijā un populārajā vēstures izpratnē. Merķeļa koncepcijas kritika laikabiedru vidū iezīmēja robežu starp apgaismības laikmeta beigām un jaunā perioda sākumu. Merķeļa apgalvojumu atspēkošanai bija nepieciešami argumenti, kas balstītos tiesību un politiskās vēstures avotu studijās, un šādus argumentus 1817. gadā Kurzemes Literatūras un mākslas biedrībā Jelgavā noturētajā priekšlasījumā formulēja vācbaltiešu teologs Karls Zontāgs (*Karl Gottlieb Sonntag*, 1765–1827). Latvijas vēsturē šis notikums parasti saistīts ar diskusiju par zemnieku izglītošanu un latviešu valodas

nākotni,¹¹ taču šoreiz paraudzīsimies uz Zontāga runu no cita skatpunkta. Kā Vidzemes evaņģēliski luteriskās baznīcas vadītājam kopš 1803. gada Zontāgam bija ievērojama autoritāte un loma, sagatavojot ceļu dzimtbūšanas atcelšanai Baltijā. Polemizējot ar Merķeli, arī Zontāgs balstījās apgaismības idejās par indivīda brīvību un humānismu, taču viņš noraidīja Merķeļa koncepciju par to, ka latviešu un igauņu zemnieku tiesības tiktu nemitīgi ierobežotas jau kopš 13. gadsimta. Vēstures interpretācijā luterāņu garīdznieks Zontāgs, tāpat kā citi apgaismotāji, bija izteikts morālists, tomēr viņš uzskatīja, ka pagātnes izvērtējumam jābūt brīvam no aizspriedumiem, nosvērtam un pamatotam vēstures avotu liecībās.¹² Līdz ar to Zontāgs bija pirmais, kurš vācbaltiešu historiogrāfijā pieteica jaunu, 19. gadsimtam raksturīgu pieeju: vēstures rakstīšanai jābalstās uz pirmavotiem, tai jābūt empīriskai un induktīvai, proti, pētniekam no atsevišķiem faktiem jānonāk pie notikumu cēloņsakarībām, kas dod pamatu vispārīgiem secinājumiem.¹³ Būtisku pavērsieni vēstures rakstīšanā 19. gadsimta pirmajā pusē piedzīvoja visa kontinentālā Eiropa, it īpaši vācu valodas un kultūras telpas zemes, un šī pavērsiena ietekme atbalsojās arī Baltijā.

19. gadsimta pirmā puse veido it kā pausi Baltijas provinču vēstures plūdumā, to pieņemts uztvert kā laiku, kad sabiedrība snauz īsti provinciālā, bīdermeijeriskā omulībā. Kā jau minēts iepriekš, šīs pieejas izcelsme meklējama 19. gadsimta izglītoto laikabiedru dzīves izjūtā. Muižniecības privilēģiju un politisko tiesību konsolidācija šajā laikā sasniedza apogeju,¹⁴ vienlaikus nodrošinot Baltijas autonomijas maksimumu Krievijas vēlinā apgaismotā absolūtisma pavēnī. Līdz ar to muižniecība varēja uzskatīt sevi par īsteno zemes saimnieku, kuras īpašais statuss ir garantija sociālā miera un kārtības saglabāšanai Baltijā.

Šādai pārlicībai jo stingru pamatu deva sarežģītais dzimtbūšanas atcelšanas process, kas iesākās Kurzemē 1817. un Vidzemē 1819. gadā. Muižniecībai izdevās nodrošināt sev labvēlīgu rezultātu, vienlaikus izvairoties no plašiem nemieriem laukos. Dzimtbūšanas atcelšanas paradokss bija tas, ka šī reforma nevis samazināja, bet palielināja muižniecības politisko ietekmi Baltijā un saglabāja provinču ekonomisko potenciālu tādā līmenī, kas ļāva nākamajos gadu desmitos īstenot strauju reģiona industrializāciju. Tas nodrošināja Baltijas provincēm ievērojamu ekonomiskās attīstības handikapu iepretim citām impērijas guberņām, kur dzimtbūšanu likvidēja tikai 1861. gadā. Relatīvi mierīgā dzimtbūšanas atcelšana Baltijā radīja savdabīgu psiholoģisko efektu, kas 19. gadsimta otrajā pusē liedza vācbaltiešu politiskajai elitei, kuras pārstāvju absolūtais vairākums bija saistīts ar muižniecību, saskatīt priekšteču veidotās agrāro attiecību sistēmas trūkumus, piemēram, arvien pieaugošo bezzemnieku slāni laukos, kas kritisko masu sasniedza ap 1905. gadu.¹⁵ Tādējādi laikmets ap 1800. gadu un tā turpinājums līdz pat 1855. gadam, impērijai neveiksmīgam Krimas karam un tam sekojošajam Aleksandra II (*Aleksandr II Romanov*, 1818–1881) reformu periodam, vācbaltiešu intelektuāļu vēsturiskajā atmiņā vēl 20. gadsimta sākumā saistījās ar priekšstatu par “ziedu laikiem”.¹⁶ Bez šaubām, tajā atbalsojās arī rūgtums par Latvijas Republikas agrāro reformu un apziņa, ka pasaule nekad vairs nebūs tāda kā pirms Pirmā pasaules kara.

19. gadsimta pirmā puse izmainīja arī Baltijas pilsētu dzīvi, taču šī tēma vēl ir pārāk maz pētīta, tāpēc nākas iztikt ar dažiem hrestomātiskiem piemēriem. Vācbaltiešu pedagogs

un vēstures izpētes entuziasts Bernhards Alberts fon Hollanders (*Bernhardt Albert von Hollander*, 1856–1937) grāmatā par Rīgu 19. gadsimtā periodu no 1812. līdz 1848. gadam nosauca par “miera gadiem un pārbaudījumu laiku” (*Jahre des Friedens und Zeiten der Prüfung*).¹⁷ Attēlojot pilsētas dzīvi īsi pirms straujā lēciena gadsimta otrajā pusē, viņš ar nožēlu atzīmēja, ka agrāk tik labi pamanāmā izcilo personību ietekme tolaik sākusi pamazām izsīkt. Iespējams, šī nostāja vairāk atspoguļoja bailes no “masas cilvēka” ietekmes, kas pamazām akumulējās industrializācijas gaitā, padarot pagātnei neatgriezenisku un tieši tāpēc pārāk ideālu. Baltijas provinču ikdienu arvien vairāk ietekmēja dažādas reģionāla mēroga norises, sākot ar poļu sacelšanos un holerā epidēmiju 30. gados un beidzot ar Vidzemes zemnieku pāriešanu pareizticībā nākamajā desmitgadē. 19. gadsimta pirmā puse iezīmēja savdabīgu laikmetu, kas patiesībā būtu dēvējams par modernizācijas priekšvakaru, jo tieši tolaik tika sagatavoti tiesiskie, ekonomiskie un sociālie priekšnoteikumi industriālās sabiedrības tapšanai Baltijas provincēs. Vēstures rakstīšana ir viena no sociālās dzīves sastāvdaļām, un šajā sfērā 19. gadsimta sākuma norises ir saistītas ar bīdermeijera jēdzienu.

Pilsoniskās idilles piesaulē

Bīdermeijera laikmeta hronoloģiskās robežas Eiropas jaunāko laiku vēsturē ir pieņemts saistīt ar periodu starp 1815. un 1848. gadu.¹⁸ To aizsāka aristokrātijas politiskās varas restaurācija pēc Franču revolūcijas un Napoleona karu radītā lūzuma, kad tika izveidots jauns starptautisko attiecību forums – Vīnes kongress. Bīdermeijera laikmeta noslēgumu savukārt iezīmēja Vīnes kongresā izveidotās politiskās sistēmas pirmā krīze, 1848. gada revolūcija, kas pieteica nacionālisma iedvesmotās vidusšķiras pretenzijas uz jaunu politisko dienaskārtību: nacionālo valstu veidošanu Eiropā. Kaut gan bīdermeijera jēdziena izcelsme bija saistīta ar vācu kultūras telpu, šī laikmeta hronoloģisko ietvaru veidoja Eiropas mēroga notikumi, un tā kultūrvēsturiskās īpatnības dažādos kontinenta reģionos bija atšķirīgas.

Nacionālisma ideju ietekme tālaika izglītotajā sabiedrībā visbiežāk tiek saistīta ar romantisma kustības radīto fonu, kas bija labvēlīgs lokālo kultūras īpatnību pamanīšanai un izcelšanai, pamatojot etniskuma nozīmi ne tikai literatūrā un tēlotājā mākslā, bet arī politiskajā praksē, saistot to ar “tautas gara” vai tautas rakstura izpausmi.¹⁹ Romantisms piedāvāja iespēju katrai tautai iegūt savu unikālu identitāti, kuras potenciāls pat nebija atkarīgs no tā, vai šīs tautas “gars”, atbilstoši hēgeliskajai vēstures filozofijai, bija piepildījis savu uzdevumu, iemiesojoties valsts institūcijās. Nacionālās identitātes konstruēšana, kā uzskata daži mūsdienu autori,²⁰ bija galvenā 19. gadsimta vēsturnieku nodarbošanās, un tā sakņojās romantisma intelektuālajā un estētiskajā opozīcijā pret apgaismības ideju universālajām pretenzijām. Tādēļ, kā savā iedvesmojošajā pētījumā atzīmējis Pauls Daija, bīdermeijers nav tikai mākslas vēstures virziens “laikmetā starp apgaismības klasicismu, agrīno romantismu un 19. gadsimta vidus modernismu [..]. Daudz precīzāk ir raudzīties uz to kā uz noteikta laikmeta mentalitāti, pasaules izjūtu”²¹. Pievērsīsim uzmanību tiem bīdermeijera mentalitātes aspektiem, kas ietekmēja vēstures rakstīšanu šajā laikmetā.

Bīdermeijera laika pasaules izjūta svārstījās starp trauksmes pilnajām nojausmām par krīzi, kas briest sabiedrības un indivīda attiecībās, un mēģinājumiem no šīm nojausmām izvairīties, meklējot patvērumu divās vienlaicīgi pastāvošās utopijās. Pirmā bīdermeijera utopija bija estētiskās un ētiskās harmonijas ideāls, kas iemiesojās literatūrā un tēlotājā mākslā, cenšoties notušet romantismam piemītošo traģēdijas kultu. Otra utopija bija saistīta ar historismu kā pagātnes kultu – tam vajadzēja sniegt drošību un mierinājumu, vēstot par dabisko notikumu gaitu un nenovēršamajām tautas gara izpausmēm vēsturē.²² Tieši 18. gadsimta nogalē un 19. gadsimta sākumā Eiropas intelektuāļu aprindās uzvirtoja diskusijas par vēstures rakstīšanu un tās lomu pastāvošās sociālās kārtības saglabāšanā vai apvēršanā. Šajās diskusijās izskanēja pretēji viedokļi par to, kā tad īsti būtu jāraksta vēsture, taču strīda dalībniekus vienoja pārliecība, ka vēstures zināšanas var nodrošināt vēlamo vērtību iedzīvināšanu ikdienā un sekmēt “sabiedrībai derīgu izturēšanos”²³. Tādējādi vēstures rakstīšana ieguva ne tikai epistemoloģisku, bet arī sociāli politisku un psiholoģisku nozīmi. Kopš 19. gadsimta tā ir bijusi spiesta savienot metodoloģisku precizitāti pagātnes attēlojumā ar akadēmisko neitralitāti tās vērtējumā, vienlaikus mēģinot pamatot savu eksistenci sabiedrībai.

Turklāt laikmeta noskaņojums atspoguļoja pretrunu starp aizrautību ar tehnoloģisko progresu un vienlaikus arvien pieaugošo zaudējuma sajūtu, ko atnesa progress radītās pārmaiņas. Nostalgija pēc jau zaudētās vai neatgriezeniski zūdošās pagātnes tomēr bija tikai viens cēlonis, kas sekmēja 19. gadsimta apsēstību ar vēsturi. Satricinājumi, ko piedzīvoja gadsimta pirmās puses eiropieši, atklāja tiem dzīves atkarību no vēsturiskajiem procesiem, kas sākotnēji šķita akli un stihiski. Mēģinājums šos procesus saprast un varbūt pat prognozēt veicināja interesi par pagātni un no tās izrietošo sava vēsturiskuma apzināšanos un atklāšanu.²⁴ Dzimtenes vēstures izpētei vajadzēja nodrošināt stabilitātes un pēctecības apziņu modernizācijas pārbaudījumos, bet nostalgiskie akcenti tikai apliecināja bīdermeijera estētikai piemītošās ilgas pēc idealizētās un harmoniskās pagātnes kā laikmeta radīto pretrunu un trauma dziedinājuma.²⁵ “Pats dzimtenes, dzimtās zemes vārds aizsedz visus trūkumus”²⁶, kādi īstenībā piemīt ikvienai teritorijai, ar kuru cilvēks jūtas emocionāli un vēsturiski saistīts, – tā patētiski deklarēja kāds 19. gadsimta nogales vācbaltiešu publicists. Saikni ar dzimteni veido, pēc viņa domām, vietas raksturs (*das Gemüth*) un cilvēka iztēle (*die Phantasie*), kas šajā dzimtenes jēdzienā viens otru papildina. Šāds priekšstats sakņojās romantiskajā uztverē par objektīvā un iracionālā vienotību cilvēka dvēseles dzīvē, apliecinot konservatīvās pasaules uztveres ilgstošo noturīgumu vācbaltiešu kultūras praksēs.

Bīdermeijera mentalitātes piesaiste pilsoniskajai jeb vidusšķiras kultūrai²⁷ apvienoja protestantiskās ētikas racionālismu un ikdienišķo precizitāti, pat zināmu pedantismu un sīkmanību, kas izpaudās arī mākslā, piemēram, ainavu un interjeru attēlojuma detalizācijā, ar tieksmi pēc romantiskas pasaules izjūtas, kas gan dažkārt kļuva vienkārši sentimentāla. Abu elementu – racionālā un romantiskā – apvienojumam nepieciešamās tēmas un sižetus bagātīgi piedāvāja pagātnes liecības, kas vienlīdz labi bija atrodamas gan senajos tekstos

un mākslas darbos, gan ainavā redzamajās vēsturiskajās celtnēs un to atliekās. Pagātnes liecību apzināšana, tulkošana un popularizēšana kļuva par vēstures izpētes dzinējspēku, turklāt pievēršanās vietējai jeb lokālajai vēsturei darīja pagātnei labāk saprotamu un personisku atšķirībā no apgaismības laikmetā tik iecienītajām teorētiskajām globālās vēstures shēmām.²⁸

Vēstures rakstīšana Baltijas provincēs

Baltijā profesionālās historiogrāfijas pamati sāka veidoties 19. gadsimta pirmajā pusē, pieaugot vācbaltiešu izglītotās sabiedrības interesei un gluži praktiskām rūpēm par savas dzimtenes pagātnes izpēti. Vispārējās vēstures kursu no jauna atklātajā Tērbatas Universitātē sāka lasīt jau 1803. gadā.²⁹ Bīdermeijers kā patstāvīgs laikmets iezīmēts arī vācbaltiešu historiogrāfijai veltītajos apcerējumos, un viedokļi par tās autoru devumu ir atšķirīgi. Pastāv uzskats, ka atšķirībā no 18. gadsimta nogales, kad Baltijas vēsturei pievērsās sava laika ievērojamākie apgaismotāji, piemēram, Vilhelms Kristiāns Frībe (*Wilhelm Christian Friebe*, 1762–1811), Heinrihs Johans fon Jannaus (*Heinrich Johann von Jannau*, 1752–1821) un Karls Mihaels Snells (*Carl Michael Snell*, 1753–1806), 19. gadsimta sākumā vācbaltiešu historiogrāfijā bija “vērojama stagnācija: vēsturisko darbu ļoti maz”³⁰. Tomēr pat apjomā ierobežots pārskats par galvenajiem tolaik izdotajiem pētījumiem un vēstures avotu publikācijām liek šādu priekšstatu apšaubīt.

Vairums autoru, kuri Baltijā tolaik nodarbojās ar vēstures tēmām veltītu darbu sacerēšanu, būtu uzskatāmi par t. s. izglītotajiem diletantiem,³¹ proti, par neprofesionāliem pētniekiem bez akadēmiskas izglītības šajā jomā. Vēstures zinātne kā akadēmisko studiju priekšmets pirms 1800. gada bija sastopama vienīgi Getingenes Universitātē, citur tā lielākoties bija pakārtota teoloģijas un jurisprudences apguvei.³² Tāpat kā Baltijas provincēs arī daudzās citās protestantu zemēs Eiropā 19. gadsimta pirmajā pusē vēsturnieki bija cēlušies no mācītāju dzimtām. Vēstures rakstīšana joprojām palika cieši saistīta ar teoloģiju un literatūru, pētnieku publikācijas bija domātas plašākas sabiedrības, ne tikai akadēmiskās auditorijas uzmanībai.³³ Tomēr 19. gadsimta sākumā vēsture pakāpeniski ieguva pastāvīgas profesijas statusu un “pameta daiļo mākslu sfēru, kur tā bija mitinājusies līdzās dzejai, retorikai, glezniecībai un mūzikai”³⁴, kļūstot par zinātnei arī laikabiedru vērtējumā.

Baltijas provincēs bīdermeijera laikmeta vēsturnieki piederēja t. s. literātu kārtai, kas sāka veidoties jau 18. gadsimtā, pārsvarā kā no vācu zemēm nākušo ieceļotāju slānis. Literāti bija akadēmiski izglītoti cilvēki bez dižciltīgas izcelsmes, viņi nepiederēja nedz vietējai lauku aristokrātijai, nedz pilsētu patriciešu dzimtām, bet parasti strādāja algotu darbu kā mācītāji, juristi vai mājskolotāji.³⁵ Tieši mājskolotāja darbs bieži kalpoja par aizsākumu šo cilvēku turpmākajai karjerai, īpaši Vidzemē un Igaunijā, kur muižnieku ģimenēm ik gadus bija nepieciešami apmēram 80 mājskolotāju, turklāt šeit mājskolotāja sociālais statuss bija augstāks nekā vācu zemēs. Pēc pirmajiem sešiem gadiem mājskolotājs parasti mainīja nodarbošanos, vai nu atstājot Baltiju, vai arī iekārtojoties mācītāja vai pilntiesīga

ģimnāzijas skolotāja amatā. Darbs izglītības nozarē turklāt deva iespēju iepazīties ar Baltijas vēsturi, un dažkārt interese par to saglabājās, izpaužoties pētījumos un publikācijās.³⁶

Izglītotās sabiedrības interese par savu pagātņi atspoguļojās arī lasīšanas paradumos, kas Rīgā datējami, sākot ar 18. gadsimta nogali. Piemēram, Rīgas pilsētas bibliotēkas krājuma tematiskās sistematizācijas gaitā 1792. gadā tika izveidota Baltijas vēstures nodaļa ar nosaukumu *Livonica*.³⁷ Ar jauno bibliotēkas telpu atklāšanu šim nolūkam pārbūvētajās bijušā Doma klostera telpās ir saistīta kāda epizode, kas parāda vēlinā apgaismības laikmeta interesi par Baltijas vēsturi. Ievērojamas Rīgas tirgotāju dzimtas pārstāvis un rātskungs Johans Kristofs Bērenss (*Jochann Christoph Berens*, 1729–1792) šim notikumam par godu sacerētājā uzrunā, atgādinot par izglītības lomu tautu civilizācijas procesā, pieminēja “mūsu pirmo vēsturnieku Latviešu Indriķi” (*Heinrich der Lette*, 1187–pēc 1259) un “krietno karavadoni Kaupo” kā piemērus tam, ka arī Baltijas pamatiedzīvotāji, saņemot labu izglītību, ir apliecinājuši savas dabiskās attīstības spējas.³⁸ Šāda pieeja ne tikai pauda Bērensa humānismu un erudīciju, bet arī to, ka vēstures piemēri var kalpot par argumentiem, kas apstiprina universālas patiesības par cilvēka dabu.

Grāmatniecības attīstība nozīmīgi ietekmēja sabiedrības vēsturiskās apziņas veidošanos. 18. gadsimta nogales dati par vēstures tēmai veltītās zinātniskās literatūras izplatību Anglijā un vācu zemēs liecina, ka šajā laikā no deviņām Britu salās publicētajām grāmatām viena bija saistīta ar vēsturi, savukārt vācu zemēs proporcija bija augstāka, sasniedzot attiecību 1:5. Tomēr faktiski vēsturiskās literatūras apjoma pieaugums nenozīmēja akadēmiskās vēstures popularitāti sabiedrībā mūsdienu izpratnē, jo šīs literatūras uzdevums lielākoties bija sniegt laikabiedriem interesanto pagātnes notikumu aprakstus, nevis to zinātnisko analīzi.³⁹ Turīgo un izglīto Rīgas iedzīvotāju mantojuma lietu inventāri⁴⁰ liecina, ka 18. gadsimta beigās un 19. gadsimta sākumā ievērojamāko pilsoņu bibliotēkās līdzās reliģiska satura tekstiem, daīlliteratūrai un laikmetīgo vācu un franču filozofu darbiem bija sastopamas arī grāmatas par Baltijas vēsturi, ieskaitot 1740. un 1747. gadā publicētos Livonijas Indriķa hronikas izdevumus. Protams, šādu grāmatu esamība personīgajā bibliotēkā varēja būt to īpašnieka sociālā statusa un ne vienmēr viņa zinātnisko interešu apliecinājums, taču arī šādā gadījumā tas apstiprina vēsturiskās apziņas aktivizēšanos.

Literātu kārtai bija būtiska nozīme kā humanitāro, tā arī dabaszinātņu attīstībā. 19. gadsimta sākumā skaitliski vēl samērā nelielais vācbaltiešu intelektuāļu pulks vienlaicīgi darbojās vairākās biedrībās, piemēram, 1802. gadā Rīgā dibinātajā Literāri praktiskajā pilsoņu savienībā⁴¹, kā arī divās akadēmiska rakstura biedrībās, kas kļuva par vietējās vēstures izpētes centriem – Kurzemes Literatūras un mākslas biedrībā (Jelgava, 1815. gads) un Baltijas provinču Vēstures un senatnes pētītāju biedrībā (Rīga, 1834. gads).⁴² Kā zināms, abas biedrības izveidoja arī reģionāla mēroga muzejus, kas kļuva par nozīmīgām unikālu kultūras vēstures liecību krātuvēm.⁴³ Vēstures un senatnes pētītāju biedrība tika dibināta jau bīdermeijera laikmeta izskaņā un savus ziedu laikus piedzīvoja 19. gadsimta otrajā pusē un 20. gadsimta sākumā. Tās uzmanības centrā bija visdažādākie jautājumi,⁴⁴ taču biedrības sapulcēs sniegto priekšlasījumu saraksti liecina, ka samērā liels īpatsvars tajās bija priekšlasījumiem, kas veltīti rakstīto vēstures avotu problemātikai. Šie priekšlasījumi

parasti tika publicēti biedrības sagatavotajos izdevumos. Nākamo grupu veidoja priekšlasījumi par arheoloģiskajiem atradumiem, bet trešo grupu – priekšlasījumi par memoriālās tēlniecības un arhitektūras pieminekļiem, kā arī biogrāfiska rakstura apcerējumi. Kurzemes Literatūras un mākslas biedrībā veikto pētījumu tematika⁴⁵ bija līdzīga, salīdzinoši vairāk tika referēts un rakstīts par muižnieku heraldikas, kā arī Baltijas tautu etnogrāfijas un valodniecības problēmām.

Vēstures un novadpētniecības biedrību veidošana 19. gadsimta Eiropā bija ierasta un plaši izplatīta, pilsoniskajās aprindās darbošanās šādās organizācijās piederēja pie labā toņa un vienlaikus apliecināja biedrības dalībnieka godājamo sociālo un intelektuālo statusu. Biedrību darbs vēstures pētniecībā īpatnējā veidā sakausēja reģionālās un nacionālās, respektīvi, etniskās identitātes elementus, un, kaut arī parasti biedru skaits nepārsniedza dažus simtus cilvēku, biedrību loma vēstures rakstīšanas tradīciju uzturēšanā tolaik bija pat lielāka nekā universitātēm, it īpaši vēstures avotu publikāciju un tematisko pētījumu izdošanas jomā.⁴⁶ Turklāt zinātniskās biedrības apvienoja cilvēkus, kam bija kopīgas intereses, tostarp arī vēlēšanās izglītot savus laikabiedrus, taču varēja būt dažāda sociālā izcelsme, līdz ar to biedrības veica arī būtisku sabiedrības saliedēšanas funkciju. Šis apstāklis bija spēkā arī Baltijā, kā to formulējis Gerts Olofs fon Pistolkorss (*Gert Olof von Pistohlkors*): “[...] daudzi bruņniecības un garīdznieku kārtas pārstāvji Baltijas jūras provincēs ieguva akadēmisku izglītību Vācijā, tāpēc 18.–19. gadsimta mijā bruņniecības dzimtas, kā arī literāti un vadošie tirgotāji kļuva par daļu no izglītotas sabiedrības, kurā sāka zust spilgtās robežas starp kārtām.”⁴⁷

Raksturīgs piemērs literātu kārtas pārstāvju ieguldījumam Baltijas historiogrāfijas pirmsākumos ir saistīts ar luterāņu garīdznieka un vairāku Vidzemes guberņas skolu vadītāja Karla Eduarda Napjerska (*Carl Eduard Napiersky*, 1793–1864) darbību. Jau 1823. gada pavasarī viņš, vēl būdams Jaunpiebalgas draudzes mācītāja amatā, izvirzīja četrus uzdevumus, kas būtu veicami “zemes vēstures” (*die Landesgeschichte*) pētniecībā Baltijas provincēs: 1) sastādīt iespējami pilnīgu provinču rakstnieku un publicistu leksikonu (*das Schriftstellerlexikon*); 2) seno hroniku izdevumu sagatavošana vai to atkārtota publicēšana; 3) visu ar seno Livoniju saistīto dokumentu publicēšana, kas atrodami Vācu ordeņa arhīvā Kēnigsbergā; 4) sastādīt visu Baltijas provincēs atrodamo vēstures avotu reģistru.⁴⁸ Napjerska formulētie uzdevumi būtībā bija Baltijas vēstures pētījumu sagatavošanas darbu programma, turklāt daļu no tiem viņam izdevās izpildīt vēl savas dzīves laikā. Pirmo uzdevumu viņš īstenoja sadarbībā ar juristu Johanu Frīdrihu fon Reki (*Jochann Friedrich von Recke*, 1764–1846), laikā no 1827. līdz 1832. gadam Jelgavā četrus sējumus publicējot “Vispārīgo Vidzemes, Igaunijas un Kurzemes provinču rakstnieku un zinātņu vīru leksikonu”. Tam 1859. gadā sekoja divi papildinājumu sējumi, nodrošinot Baltijas vēstures pētniekus ar biogrāfisko un bibliogrāfisko informāciju, kuras nozīme nav zudusi arī mūsdienās.⁴⁹ Arhīvu materiālu apzināšana un vēstures avotu edīciju sagatavošana atbilstoši tālaika izpratnei par arheogrāfiju Eiropā īpaši strauji attīstījās kopš 19. gadsimta 30. gadiem, kad tika dibināti nacionālie arhīvi un pētniekiem kļuva pieejami jauni, galvenokārt

ar politisko vēsturi saistīti, dokumentu kompleksi.⁵⁰ Livonijas vēstures avotu sistemātiskas publikācijas Napjerska vadībā sākās 1835. gadā,⁵¹ tātad visnotaļ atbilstoši vispārējai vēstures zinātnes avotu bāzes attīstības tendencei Eiropā.

Par īstu dzimtenes vēstures izpētes manifestu vācbaltiešu intelektuālajās aprindās 19. gadsimta pirmajā pusē kļuva mācītāja Pētera Augusta Pelhaua (*Peter August Poelchau*, 1803–1874) referāts ar patētisko nosaukumu “Par ieguvumu un baudu, ko sola mūsu dzimtenes vēstures studijas”. Tas tika nolasīts Baltijas Vēstures un senatnes pētnieku biedrībā 1836. gada oktobrī un publicēts nākamajā gadā.⁵² Pelhaua priekšlasījums gan ir dažas reizes pieminēts historiogrāfijā,⁵³ nepievēršot tam lielāku uzmanību, taču šis referāts ir nozīmīgs kā pirmais mēģinājums konceptuāli parādīt Livonijas⁵⁴ vēstures saikni ar pasaules vēsturi nevis faktoloģiskā, bet heirstiskā nozīmē.

Priekšlasījums sākas ar visai skeptisku un nesaudzīgu atziņu, ka “[...] starp cilvēkiem, kam piemīt izteikti praktiska, vienpusīga ievirze, nav mazums tādu, kuri novēršas no mūsu tēvzemes vēstures kā no akmeņaina un neauglīga lauka, kas nesniedz nekādus iepriecinošus augļus ne zinātnei, nedz tagadnei un nākotnei [...]”⁵⁵. Turpinājumā, polemizējot ar presē anonīmi izteikto kritiku par vietējās vēstures izpētes lietderīgumu, autors secina: “Saprotams, mūsu Livonija ir tiešām nenozīmīgs, gadu tūkstošiem ilgi citiem nezināms un arī tagad reti pamanīts zemes pleķis; dažādie iedzīvotāji, kas šeit mīt, nekad nav stāvējuši pasaules notikumu priekšplānā – tie nekad nav radījuši asi, ap kuru būtu griezusies pasaules vēstures gaita. Sava ģeogrāfiskā stāvokļa dēļ, tāpat kā iekšējo kustību ietekmes dēļ, šī zeme nekad nav ieguvusi sev patstāvīgu troni, nedz arī vietējās cilmes valdnieku.”⁵⁶

Ieskiecējot sava laika priekšstatus par Livonijas vēstures nozīmi, Pelhaus tomēr iet soli tālāk un tēlaini salīdzina pasaules vēsturi ar milzu audumu, kas uzvilks uz laikmetu stellēm. Šo audumu veido atsevišķi pavedieni – tā ir atsevišķu valstu, provinču un personu vēsture, kas veido pasaules vēstures struktūru un padara to iespējamu kopumā. Līdz ar to katra apgabala vēstures izpēte ir vienlīdz svarīga, un to ievērot prasa arī vēsturnieka pienākums: “Mūsu darbs ir rūpēties par to, lai tie pavedieni, kas mums jāiesaista kopējā audumā, būtu patiesi krietni un īstajās krāsās veidoti, lai viss audums kopā būtu vienlīdz biezs un lai katra tā daļa būtu tik patiesa un nozīmīga, kā to prasa zinātne.”⁵⁷ Vienā teikumā Pelhaus ir formulējis vēstures izpētes mērķi: veidot kopējo audumu no atsevišķajiem lokālās vēstures pavedieniem, ievērojot objektivitātes un zinātniskās patiesības kritērijus. Livonijas/Vidzemes vēsturi Pelhaus uztver kā to valstu vēstures sastāvdaļu, kas laika gaitā ir kontrolējušas šo teritoriju, saskatot šajā pakļautībā nevis provinciālās vēstures trūkumu un nabadzību, bet gan tās īpašo nozīmi, un retoriski vaicā: “Vai gan katra ciema, katra atsevišķa indivīda un viņa īpatnību vēsturei patiesi piemīt kas tāds, kas nebūs raksturīgs zemes vēsturei kopumā, kas tāds, kas nebūtu atstājis tik redzamas pēdas jau pašos zemes iedzīvotājos, tik daudzveidīgi ietekmējot viņu likteni?”⁵⁸ Šāda nostāja ir loģiski pamatota laikmetā, kad Baltijas vēstures izpēte vairs nav saistīta ar apgaismības postulētajām abstrakcijām, kas tiecas ignorēt vietējo, reģionālo atšķirību nozīmi un vēl nav pakļauta nacionālās historiogrāfijas etnocentriskajām prasībām skatīties uz pagātni “ar savas tautas acīm”.

Vienlaikus Pelhaus labi apzinājās lokālās vēstures ierobežotās iespējas iegūt starptautisku ievēribu un līdz ar to arī nozīmi ārpus sava reģiona. Par to liecina teikums, ko viņš līcis sava priekšlasījuma nobeigumā: “Kas zina, ja vien Herders būtu palicis pie mums, pat ja viņš nebūtu darījis neko vairāk, kā vien apdziedājis mūsu dzimtenes jūras krastus; ja vien viņš būtu dziesmās cildinājis kādu no senās Livonijas varoņtēliem, kādu ievērojamu, drosmīgu bruņinieku ordeņa mestru – tad nevienš vairs nešaubītos, ka nodarbošanās ar Vidzemes pagātni spēj sniegt patiesi lielu baudu.”⁵⁹

Šos mācītāja Pelhaua vārdus iespējams interpretēt arī kā ironisku mājienu, ka īslai-cīgajam (1764–1769) Rīgas Doma skolas mācībspēkam Johanam Gotfrīdam Herderam (*Johann Gottfried von Herder*, 1744–1803) būtu bijis labāk pievērsties Baltijas provinču politiskās vēstures, nevis latviešu folkloras izpētei.⁶⁰ Taču vienlīdz pamatojams ir viedoklis, ka ar šo secinājumu Pelhaus vienkārši konstatēja faktu, ka ikviena reģiona vēstures pamanīšana ārpus tā robežām ir atkarīga no saiknes ar starptautiski pazīstamām personībām.

Kaut gan Pelhaus savā referātā nepievērsās vēsturnieka darba metodēm, viņš tomēr skaidri atdalīja profesionālus vēsturniekus no entuziastiem, pats acīmredzot piederēdams pēdējiem: “[...] mums jānošķir tā bauda, kādu iegūst nopietns vēsturnieks, no tās estētiskās un poētiskās labsajūtas, ko atrod, uz kādu cer ikviens, kurš tiecas iepazīt kādas zemes vēsturi savas izglītības un sava prieka pēc.”⁶¹ Didaktiskā un īsti protestantiskā sprediķa garā ieturētā atziņa, kuru Pelhaus referātā nav plašāk komentējis, liecina, ka tolaik potenciālo vietējās vēstures pētnieku vidū pastāvēja zināma sapratne par akadēmiskā darba specifiku šajā nozarē. Tādēļ Pelhaua norāde uz estētisko un poētisko labsajūtu ir mājiens uz bīdermeijera laikmeta tradīciju, kas sekmēja jūsmīgu un sentimentālu aizraušanos ar dzimtenes pagātni, atgādinot par to, ka šāda aizraušanās vēl nav profesionāla vēstures pētniecība.

Pagātne un tagadne mākslas spoguļi

Atsevišķa pētījuma vērts ir jautājums par vēsturiskās apziņas izpausmēm ārpus akadēmisko pētījumu un avotu edīciju jomas, piemēram, 19. gadsimta pirmās puses ceļojumu aprakstos. Bīdermeijera ietekmes pēdas – jūsmīgo un vienlaikus līdz pedantismam reālistisko attieksmi pret ainavu kā vēsturisku fenomenu – var konstatēt gan mūsdienās pētniekiem labi pazīstamajos Ulriha fon Šlipenbaha (*Ulrich von Schlippenbach*, 1774–1826) gleznnieciskajos klejojumos pa Kurzemi,⁶² gan citu laikabiedru npublicētajās ceļojumu piezīmēs.⁶³ Ceļojumu apraksti kā historiogrāfiskie avoti satur liecības par to, kā radās interese par Baltijas kultūrvēsturisko ainavu un kā ceļotāja “skats no malas” ietekmēja vietējās sabiedrības attieksmi pret ainavas estētisko un vēsturisko vērtību. Šādā aspektā ainavas attēlojums tā laika vācbaltiešu un arī ieceļojušo mākslinieku darbos ir piesaistījis vairāku mākslas zinātnieku uzmanību: par šo tēmu ir rakstījuši Romis Bēms,⁶⁴ Edvarda Šmite,⁶⁵ Ojārs Spārītis,⁶⁶ Anita Meinarte⁶⁷ un citi autori. Jaunākajos Latvijas mākslas vēstures pētījumos⁶⁸ Elita Grosmane un Eduards Kļaviņš analizējuši bīdermeijera estētikas izpausmes gan klasicisma

un romantisma, gan reālisma un historisma perioda mākslas dzīves kontekstā, aptverot laika posmu no 18. gadsimta beigām līdz 19. gadsimta vidum.

Bīdermeijera tradīcijā vācbaltiešu historiogrāfijā un mākslā vērojama noturīga interese par vietējo tautu – latviešu un igauņu – vēsturi un etnogrāfiju.⁶⁹ Mākslas sfērā sastopams kāds piemērs, kas mūs atkal aizved pie neoficiālās, taču Baltijas kultūras vēsturē tik nozīmīgās “literātu kārtas” pārstāvjiem. 19. gadsimta 50. gadu beigās Vidzemes luterāņu mācītāja Antona Georga Boses (*Anton Georg Bosse*, 1792–1860) darinātie Ēveles draudzes locekļu portreti, kurus to autors nosaucis par “nacionālo galeriju”⁷⁰, veidoti sentimentālisma ietekmētā stilistikā. Mūsdienās tos var aplūkot gan kā to autora intereses izpaušmi par “mazo cilvēku” – zemnieku, amatnieku, lauku skolotāju, karodznieku un citu pagasta sabiedrības pārstāvju – dzīvi, gan kā rūpīgu laikmeta sociālās vides dokumentējumu. Portretos attēlotie Ēveles draudzes locekļi pieder visiem lauku iedzīvotāju slāņiem – no ubaga līdz saimniekiem un mācītājmuižas kalpotājiem –, tie ir bērni, pusaudži un pieaugušie, vīrieši un sievietes. Bose rūpīgi atzīmējis ne tikai viņu vārdus un nodarbošanos, bet arī piederību konkrētai sētai vai muižai, sagatavojot attēlu krājumu, kas uzskatāms par unikālu vizuālo avotu 19. gadsimta vidus sociālās vēstures izpētei.

Taču 19. gadsimta sākuma izglīto eiropiešu galvenais intereses objekts bija un palika viduslaiki. Romantiķu mistificētais priekšstats par šo laikmetu savijās kopā ar praktiskiem mērķiem: viduslaiki bija salīdzinoši labi dokumentēts Eiropas vēstures periods, kas varēja sniegt nacionālās identitātes veidošanai svarīgo dzižās senatnes materiālu.⁷¹ Mākslas vēsturniece Kristina Jeekalda (*Kristina Jōekalda*) pētījumā par vizuālās mākslas lomu vācbaltiešu identitātes konstruēšanā⁷² atzīmējusi bīdermeijera mentalitātes lielo ietekmi Baltijas mākslā, kas pārsniedza šā perioda nosacīto robežu 19. gadsimta vidū. Interese par Baltijas provinču kultūrvēsturisko ainavu apvienoja kaislību uz realitātes skrupulozu dokumentēšanu ar šādi fiksētās ainavas un objektu romantizētu attēlojumu. Dzimtenes jēdziens tajā sentimentālajā izpratnē, kurā būtiska nozīme bija pilsdrupām kā romantizētām Livonijas vēstures liecībām, izveidojās 19. gadsimta pirmajā pusē un kļuva par noturīgu vācbaltiešu kopienas vēsturiskās apziņas stereotipu.

Tas padarīja Livonijas viduslaiku pilsdrupu attēlojumu par bieži sastopamu sižetu Baltijas ainavu glezniecībā. Pilsdrupas tika dokumentētas arī zinātniskiem mērķiem, 1828.–1829. gadā pēc impērijas Iekšlietu ministrijas rīkojuma sastādot tā dēvēto Pauluči albumu,⁷³ kas apkopoja 66 Kurzemes, Vidzemes un Igaunijas viduslaiku piļu attēlus un to situācijas plānus. Vēsturisko celtņu drupas kā elēģisks atgādinājums par kristīgās Eiropas civilizāciju viduslaikos bija raksturīgi romantisma estētikai, kas piļu, klosteru un baznīcu drupu vispārīnātajā tēlā saskatīja gan cilvēka radīto lietu iznīcības simbolu, gan paradoksālu apstiprinājumu vēstures fatālajai nepielūdzamībai, ko izturamu padara vien mākslinieciska pasaules uztvere.⁷⁴ Neilgi pirms Pauluči albuma sastādīšanas Rīgā un Tērbatā tika publicēts muižnieka, mežkopja un vēstures izpētes entuziasta Andresa fon Lēvisa of Menāra (*Andreas fon Löwis of Menar*, 1777–1839) veidots krājums “Senatnes pieminekļi Vidzemē un Igaunijā”⁷⁵. Tajā bija iekļauti īsi apraksti par astoņām ievērojamākajām viduslaiku pilīm abās provincēs. Stilistiski šī publikācija bija kaut kas vidējs starp ceļojuma aprakstu un

eseju, un tā aizsāka kultūrvēsturisko aprakstu albumu tradīciju. Tā piedzīvoja uzplaukumu 19. gadsimta 60. gados, saglabājot savu nozīmi Baltijas arhitektūras pieminekļu, pilsētu un ainavu popularizācijā līdz pat Pirmā pasaules kara sākumam.

Desmit gadus vēlāk tas pats autors Baltijas Vēstures un senatnes pētnieku biedrībā piedāvāja apjomīgu priekšlasījumu par “bruņinieku piļu” izcelsmi un pagrimumu senajā Livonijā.⁷⁶ Priekšlasījums tika noturēts četrās biedrības sēdēs no 1836. gada februāra līdz novembrim un bija pirmais sistemātiskais, pēc hronoloģiskā principa veidotais pārskats par viduslaiku piļu skaitu, tipoloģiju un šo celtnu aktuālo stāvokli Kurzemē, Vidzemē un Igaunijā. Ļoti centīgi veidotais, gandrīz grāmatveža spalvai piederīgais 145 objektu apraksts ataino sava laika “izglītoto diletantu” priekšstatus par pētniecības mērķiem.

Lēvis of Menārs izmantoja viņam pieejamos Livonijas vēstures avotu izdevumus un laikabiedru publikācijas, mēģinot aplūkot piļu vēsturi 13. gadsimta Baltijas Krusta karu kontekstā, – šeit viņš vienlaikus cildina krustnešu neatlaidību cīņā ar igauņiem un sajūsmīnās par pagānu drošsirdību, atstāstot leģendu par Tālavas taurētāja bojāeju un saistot to ar militārās tehnikas attīstību vēlākajos gadsimtos. Ņemot vērā, ka ziņas par piļu būvēsturi bieži vien bija visai trūcīgas, piļu saraksts veidots, par pamatu ņemot to piederību kādam no zemes kungiem: Livonijas ordenim, Rīgas arhibīskapam vai reģionālajiem bīskapiem un viņu vasaļiem. Viduslaiku pilis un to drupas Lēvisa of Menāru interesēja kā Livonijas militārās un politiskās vēstures notikumu liecības. Atšķirībā no laikabiedru veidotajiem ceļojumu aprakstiem Lēvisa darbā gandrīz nav jūsmīgu ainavas aprakstu vai romantisku atkāpju par piļu īpašnieku dzimtu vēsturi, jo viņš raugās uz pilīm un pilsdrupām kā vēstures, ne mākslinieciskās iedvesmas avotu.

Ainavas metafora šķiet piemērota vēl kādai bīdermeijera laikmeta šķautnei, kas atklāj tā laika intelektuāļu interesi par dzimtenes vēsturi. Vācbaltiešu mākslinieka, mākslas vēsturnieka un Kurzemes Literatūras un mākslas biedrības aktīvista Jūliusa Dēringa (*Julius Döring*, 1818–1898) atmiņas, kas balstītas uz viņa dienasgrāmatas piezīmēm laikā posmā no 1844. līdz 1860. gadam un dažus gadus vēlāk pārveidotas dokumentālā, hronoloģiski strukturētā vēstījumā, veido unikālu vēlinā bīdermeijera laikmeta hroniku, kas rakstīta pirmajā personā kā tās autora dzīves stāsts.⁷⁷ Apzīmējums “hronika” šajā gadījumā atspoguļo atmiņu stāsta ārkārtīgi augsto detalizācijas pakāpi – Dērings tajā iekļāvis ikvienu sadzīves norisi, kuru uzskatījis par ievēribas cienīgu savas dzīves notikumu. Tādējādi viena cilvēka atmiņu vēstījums sniedz plašu laikmeta ainavu. Dēringa piezīmju lappusēs sastopam lietišķu, pat pedantisku vidusšķiras pilsoni, īstu protestantisma darba ētikas principu iemiesojumu, kura dzīve aizrit ikdienas darbos un diezgan rutinētās izklaidēs – ceļojumos pie Kurzemes muižniekiem vai viesībās Jelgavas labākajā sabiedrībā. Vienlaikus Dērings ir pamanījis arī citu sociālo kārtu pārstāvjus, tostarp latviešu zemniekus un pilsētniekus, kuru etnogrāfiskās “citādības” izpausmes valodā, apģērbā un sadzīvē viņš fiksējis tikpat rūpīgi kā sava laika Kurzemes vācu valodas īpatnības.

Jūliusa Dēringa atmiņas, protams, nebija iecerētas kā vēstures pētījums, tomēr šeit labi sajūtama 19. gadsimta vidus atmosfēra, kad šajā reģionā valdīja relatīvs miers gan

sociālpolitisko notikumu kontekstā, gan izglītotajai, vāciski runājošajai pilsoniskajai vidusšķirai raksturīgajā dzīves izjūtā kopumā. Zemnieku brīvvalsts pirmais posms bija jau garām, bet Krievijas impērijas reformu laikmets ar tam sekojošo Baltijas vācu kārtu autonomijas ierobežošanu vēl nebija pienācis. Imperatora Nikolaja I (*Nikolai I Romanov*, 1796–1855) valdīšanas laikā (1825–1855) postulētā konservatīvā sociālpolitiskā ievirze vēl joprojām uzturēja stabilitātes ilūziju, priekšstatu par reglamentētu klasicisma estētiskā balstītu un ar dažiem, visai apvaldītiem, romantisma akcentiem papildinātu dzīves kārtību. Tā ritēja savu rāmo gaitu, ko satricināja vienīgi ģimenes drāmas, retumis arī laikrakstu ziņas par kariem vai dabas katastrofām ārzemēs, kas tad kļuva par pārrunu priekšmetu vietējā sabiedrībā, līdz to aizstāja kāda jauna tēma vai notikums.

Šajā visnotaļ provinciālajā atmosfērā pārsteidzošā kārtā varēja izpausties 19. gadsimta izglītotajam vidusšķiras pārstāvim raksturīgā interešu un nodarbošanās daudzpusība. Kā īstens sava laikmeta pilsonis Dēriņgs līdzās ģimenes rūpēm un mākslinieka profesijai ir bijis visai aizņemts arī sabiedriskajā dzīvē, piedaloties dažādu biedrību darbā, lai gan viņa kontaktu loks sniedzās no vidusšķiras uz augšu, daudz retāk arī pretējā virzienā. Līdz ar to pasaule, kurā dzīvoja un darbojās Jūliuss Dēriņgs, piederēja tai Baltijas provinču kultūras telpas daļai, kurā tolaik dominēja vācu valoda. Līdzīgi kā citās dzīves sfērās, Dēriņga novērojumi par latviešu valodu un sadzīvi ir visai detalizēti, kaut arī tie atmiņu piezīmēs parādās epizodiski, tā apstiprinot historiogrāfijā jau nostiprinājušos tēzi par Baltijas provincēs 19. gadsimtā dzīvojušo tautu paralēlo un savrupu eksistenci, kas saskārās tikai atsevišķās sociālās dzīves jomās, kur no savstarpējiem kontaktiem nevarēja izvairīties.

Vēstures zinātnes tapšanai Baltijā bīdermeijera laikmets 19. gadsimta pirmajā pusē bija nozīmīgs posms. Tajā tika izveidoti priekšnoteikumi profesionālai pagātnes izpētei, dibinot zinātniskās biedrības un sagatavojot pirmos akadēmiskos viduslaiku Livonijas vēstures avotu izdevumus. Interese par savas dzimtenes pagātni vācbaltiešu kopienā radīja impulsu pievērsties vēstures rakstīšanai ne tikai jau agrāk – 18. gadsimtā – uzsāktajā fakti apzināšanas limenī, bet arī mēģinot atbildēt uz jautājumu, kas ir Baltijas provinču vēsture un kādēļ ir vērts ar to nodarboties zinātniski. Baltijas vēstures pētnieku loks veidojās līdzīgi citām protestantu zemēm Eiropā, ietverot galvenokārt garīdzniekus un profesionālus pedagogus. Vidusšķiras jeb pilsoniskās kultūras ideāli, kas bīdermeijera laikmetā tiecās savienot no apgaismības mantoto priekšstatu par racionālu pasaules un cilvēka izziņu ar romantisma estētiku, radīja priekšnoteikumus sentimentāla un idilliska dzimtenes jēdziena konstruēšanai vācbaltiešu intelektuāļu tekstos. Vēstures rakstīšanas mērķis, kas sākotnēji bija vērst uz polemiku ar apgaismotājiem par dzimtbūšanas izcelsmi Baltijā, pēc šī sociālā institūta likvidācijas pievērsās Livonijas, proti, Baltijas viduslaiku politiskās vēstures un mākslas vēstures izpētei, radot impulsus arī kultūras mantojuma aizsardzības kustības attīstībai. Tādējādi tieši pirms industriālā laikmeta sākuma izveidojās tā Baltijas vēstures koncepcija, kas vācbaltiešu historiogrāfijā saglabājās arī vēlāk, priekšplānā izvirzot t. s. zemes vēsturi (*die Landesgeschichte*) kā Baltijas politiskās un kultūras dzīves institūciju vēsturi, arī reģiona sociālo kārtu vēsturi, kurā it kā nebija vietas etnocentriskai

nacionālās vēstures koncepcijai. Faktiski tomēr vācbaltiešu historiogrāfija palika "vāciska" tajā nozīmē, ka tā lielākoties nodarbojās ar vācu valodas telpā dzīvojošā Baltijas sabiedrības augšslāņa vēsturi, līdz ar to saglabājot Baltijas provinču ikdienai jaunajos laikos raksturīgo kārtu hierarhijas (muižniecība un garīdzniecība; pilsētnieki; zemnieki) un partikulārisma principu.

Atsauces un piezīmes

- ¹ Eckardt J. *Die baltischen Provinzen Russlands. Politische und culturgeschichtliche Aufsätze*. Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1869. S. 398–423. Turpmāk tekstā lietots Paula Daijas piedāvātais termins latviskojums, sk.: Daija P. Bīdermeiers un vidusšķiras pasaule 19. gadsimta sākuma vācvalodīgajā kultūrtelpā. Lindenbauma L. (sast.). *Kurzemes albums. Laikmeta portrets 18. gadsimta beigū – 19. gadsimta pirmās puses piemiņas albuma attēlos*. Rīga: Neputns, 2016. 306. lpp.
- ² Bērziņš V. (sast.). *Latvija 19. gadsimtā. Vēstures apceres*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2000. 15.–45. lpp.
- ³ Briedis R. (sast.). *Cilvēki un notikumi latviešu zemēs no ledus aiziešanas līdz Latvijas valstij*. Rīga: Neputns, 2018. 490.–707. lpp.
- ⁴ Par to vairāk sk.: Johansons A. *Latvijas kultūras vēsture 1710–1800*. Rīga: Jumava, 2011; Daija P. *Apgaismība un kultūrpārnese. Latviešu laicīgās literatūras tapšana*. Rīga: LU LFMI, 2013.
- ⁵ Stenders G. F. *Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas. 1796. gada izdevuma teksts ar komentāriem*. Rīga: Liesma, 1988. 311.–323. lpp.
- ⁶ Turpat. 142.–148. lpp.
- ⁷ Feldner H. The New Scientificity in Historical Writing around 1800. Berger S., Feldner H., Passmore K. (eds.). *Writing History. Theory & Practice*. London: Arnold, 2003. P. 17.
- ⁸ Daija P. Vēsture un atmiņa tautas apgaismības literatūrā: Kurzemes un Vidzemes kalendāri (1762–1822). Kaprāns M., Strenga G., Bekmans-Dīrkess N. (atb. red.). *Atmiņu kopienas: atceres un aizmiršanas kultūra Latvijā*. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 2016. 83.–105. lpp.
- ⁹ Bērziņš V. (atb. red.). *20. gadsimta Latvijas vēsture. 1. sēj.: Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai 1900–1918*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2000. 112. lpp. Sējuma veidotāju uztverē Detlefa Henninga raksts bija nekaunīga ķecerība pret latviešu nacionālās historiogrāfijas garu, un par to raksta autors tika apsūdzēts "vāciskā augstprātībā".
- ¹⁰ Henings D. Nacionālā kustība un nacionālas valsts tapšana Latvijā. Pētījuma rezultāti. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*. 1995. Nr. 1. 64.–79. lpp., par Merķeļa darbu ietekmi sk.: 68. un 69. lpp.
- ¹¹ Švābe A. *Latvijas vēsture 1800–1914*. Stokholma: Daugava, 1962. 133.–134. lpp.
- ¹² Bosse H. *Geschichtsschreibung des baltischen Biedermeier*. Rauch G. von (Hg.). *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*. Köln; Wien: Böhlau Verlag, 1986. S. 103–105.
- ¹³ Feldner H. The New Scientificity in Historical Writing around 1800. Pp. 12–14.
- ¹⁴ Sk.: Whelan H. W. *Adapting to Modernity. Family, Caste and Capitalism among the Baltic German Nobility*. Köln; Weimar; Wien: Böhlau Verlag, 1999. Pp. 65–101.
- ¹⁵ Stranga A. Divdesmitais, ekstrēmisma gadsimts. Spekke A. *Latvijas vēsture: Latvju tautas likteņciņas Eiropas krustceļos*. Rīga: Jumava, 2003. 362. lpp.
- ¹⁶ Šādu apzīmējumu 1928. gadā lietoja Baltijas muižu arhitektūras vēstures pētnieks Heinrihs Pirangs (*Heinz Heinrich Gerhard Pirang*, 1876–1936). Sk.: Pirang H. *Das baltische Herrenhaus*. Teil II. Rīga: Jonck & Poliewsky, 1928. S. 13–43.
- ¹⁷ Hollander B. *Riga im 19. Jahrhundert. Ein Rückblick*. Rīga: Verlag der Buchhandlung E. Löffler, 1926. S. 17–36.
- ¹⁸ Konceptuālu un vispusīgu bīdermeijera laikmeta raksturojumu Eiropas vēsturē sniedz: Sengle F. *Biedermeierzeit. Deutsche Literatur im Spannungsfeld zwischen Restauration und Revolution, 1815–1848*. Band I. Allgemeine Voraussetzungen. Richtungen. Darstellungsmittel. Stuttgart: J. B. Metzler, 1971. Īpaši: S. 40–82.

- ¹⁹ Nemoianu V. *The Taming of Romanticism. European Literature and the Age of Biedermeier*. Cambridge & London: Harvard University Press, 1984. P. 1–140.
- ²⁰ Berger S. The Invention of European National Traditions in European Romanticism. Macintyre S., Manguashca J., Pók A. (eds.). *The Oxford History of Historical Writing*. Vol. 4: 1800–1945. New York: Oxford University Press, 2011. Pp. 21–22.
- ²¹ Daija P. Biedermeiers un vidusšķiras pasaule 19. gadsimta sākuma vācvalodīgajā kultūrtelpā. 305. lpp.
- ²² Berger S. The Invention of European National Traditions in European Romanticism. P. 26.
- ²³ Feldner H. The New Scientificity in Historical Writing around 1800. P. 7.
- ²⁴ Jefferies M. The Age of Historicism. Berger S. (ed.). *A Companion to Nineteenth-Century Europe, 1789–1914*. Oxford: Blackwell Publishing, 2006. P. 317.
- ²⁵ Daija P. Biedermeiers un vidusšķiras pasaule 19. gadsimta sākuma vācvalodīgajā kultūrtelpā. 309., 312. lpp.
- ²⁶ Erdmann C. Das Wesen der Heimat. *Baltische Monatschrift*. 1888. Band XXXIV. S. 188.
- ²⁷ Sk. iepriekš citēto Paula Daijas rakstu, kā arī: Geismeyer W. *Biedermeier*. Leipzig: E. A. Seemann Verlag, 1982. S. 14–24; 33–87.
- ²⁸ Apgaismības laikmeta vēstures filozofijas koncepciju detalizētu raksturojumu sk.: Pross V. Antropoloģija un vēsture Herdera “Idejās par cilvēces vēstures filozofiju”. Bičevskis R. (sast., zin. red.). *Vienotība un atšķirība: Johana Gotfrīda Herdera filozofija*. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 2017. 3.–59. lpp.
- ²⁹ Amburger E. Die Geschichtsschreibung an der Universität Dorpat in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Rauch G. von (Hg.). *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*. Köln; Wien: Böhlau Verlag, 1986. S. 90.
- ³⁰ Mednis I. *Savu vēsturi mēs rakstijām visi kopā*. Rīga: LU žurnāla “Latvijas Vēsture” fonds, 2005. 68. lpp.
- ³¹ Bosse H. Geschichtsschreibung des baltischen Biedermeier. S. 107.
- ³² Jefferies M. The Age of Historicism. P. 319.
- ³³ Berger S. The Invention of European National Traditions in European Romanticism. Pp. 24–25.
- ³⁴ Feldner H. The New Scientificity in Historical Writing around 1800. P. 17.
- ³⁵ Pistorkorss G. fon. Komunikācijas spēks: sociālās pārmaiņas un personiskās attiecības. Ternkvists L. (red.). *Baltija – jauns skatījums*. Rīga: Atēna, 2002. 162. lpp.
- ³⁶ Norts M. *Baltijas jūras reģiona vēsture. Tirdzniecība un kultūras*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2019. 186.–188. lpp.
- ³⁷ Brigere B. Zinātnes dzīve un zinātnieki Rīgā XVIII gs. beigās un XIX gs. pirmajā pusē. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. 1972. Nr. 8. 44. lpp.
- ³⁸ [Berens J. Ch.]. *Bonhomien. Geschrieben bei Eröffnung der neuerbauten Rigischen Stadtbibliothek*. Mitau: J. F. Stefenhagen, 1792. S. 19.
Par šī notikuma kontekstu sk.: Taimiņa A. Ideālās bibliotēkas vīzija 18. gs. izskaņā. Kristofa Häberlanda un Johana Kristofa Bērensa veltījums savai pilsētai un līdzpilsoņiem. *Mākslas Vēsture un Teorija*. 2007. Nr. 8. 62.–71. lpp.
- ³⁹ Jefferies M. The Age of Historicism. P. 318.
- ⁴⁰ Svarāne M. Rīdzinieku garīgo interešu atspoguļojums Rīgas bāriņtiesas materiālos (18. gs. otrā pusē – 19. gs. pirmā pusē). *Latvijas Arhīvi*. 1999. Nr. 1. 34.–44. lpp.
- ⁴¹ Hollander B. *Geschichte der Literärisch–praktischen Bürgerverbindung in Riga, 1802–1927*. Rīga: Ernst Plates, 1927.
- ⁴² Historiogrāfijā šis biedrības nosaukums parasti tulkots kā Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrība. Šeit piedāvātais tulkojuma variants šķiet tuvāks nosaukumam oriģinālvalodā: *die Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands/zu Riga*.
- ⁴³ Baltijas zinātnisko biedrību darba plašu raksturojumu 18. gadsimta beigās un 19. gadsimtā sniedz: Stradiņš J. *Zinātnes un augstskolu sākotne Latvijā*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009. 363.–436. lpp.
- ⁴⁴ Sk.: Versters P. Dažas piezīmes par Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrības darbu. Romang M., Celmiņa I. (sast.). *Das Dommuseum in Riga – ein Haus für Wissenschaft und Kunst = Doma muzejs Rīgā. Templis zinātni un mākslai*. Marburg: Herder-Institut Marburg, 2001. 37.–42. lpp.
- ⁴⁵ Schlau W. Die Kurländische Gesellschaft für Literatur und Kunst und das Kurländische Provinzialmuseum zu Mitau. *Baltische Hefte*. 1968. Band 14. S. 5–107.

- ⁴⁶ Berger S. The Invention of European National Traditions in European Romanticism. P. 34.
- ⁴⁷ Pistolkors G. fon. Komunikācijas spēks: sociālās pārmaiņas un personiskās attiecības. 163. lpp.
- ⁴⁸ Bosse H. Geschichtsschreibung des baltischen Biedermeier. S. 110.
- ⁴⁹ Oriģinālais nosaukums: *Allgemeine Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland un Kurland*. Par leksikona tapšanu un saturu sk.: Pistohlkors G. von. Johann Friedrich Recke (1764–1846) und Karl Eduard Napiersky (1793–1864). Garber K., Klöcker M. (Hrsg.). *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2003. S. 441–462.
- ⁵⁰ Jefferies M. The Age of Historicism. Pp. 319–320.
- ⁵¹ Zeids T. *Senākie rakstītie Latvijas vēstures avoti līdz 1800. gadam*. Rīga: Zvaigzne, 1992. 49.–54. lpp.
- ⁵² Poelchau A. Ueber der Gewinn und Genuss, welchen das Studium der Geschichte unseres Vaterlandes verspricht. *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's*. 1837. Band I. Heft 2. S. 325–328.
- ⁵³ Brigere B. Zinātnes dzīve un zinātnieki. 49. lpp.; Bosse H. Geschichtsschreibung des baltischen Biedermeier. S. 107.
- ⁵⁴ Pelhaus šeit konsekventi lietojis apzīmējumu *Livland*, kas atkarībā no konteksta tulkojams gan kā Livonija, gan šaurākajā nozīmē kā Vidzeme, proti, Vidzemes province jeb gubernija.
- ⁵⁵ Poelchau A. Ueber der Gewinn und Genuss. S. 327.
- ⁵⁶ Turpat. S. 330.
- ⁵⁷ Turpat. S. 330–331.
- ⁵⁸ Turpat. S. 334.
- ⁵⁹ Turpat. S. 337.
- ⁶⁰ Par to sk.: Paškevica B. Latviešu tautasdziesmu teksti, to pierakstītāji un sūtītāji J. G. Herderam "Tautasdziesmu" izdevuma vajadzībām. Bičevskis R. (sast., zin. red.). *Vienotība un atšķirība: Johana Gotfrīda Herdera filozofija*. 273.–335. lpp.
- ⁶¹ Poelchau A. Ueber der Gewinn und Genuss. S. 334.
- ⁶² Schlippenbach U. *Malerische Wanderungen durch Kurland*. Rīga und Leipzig: J. G. Hartmann, 1809.
- ⁶³ Pētersone P. Johana Roberta Engelmāna manuskripts. *Latvijas Arhīvi*. 2004. Nr. 2. 86.–109. lpp.
- ⁶⁴ Bēms R. *Apceres par Latvijas mākslu simt gados (18. gadsimta beigās – 19. gadsimta beigās)*. Rīga: Zinātne, 1984. 29.–80.; 92.–104. lpp.
- ⁶⁵ Šmite E. Vācu romantiķu atbalsis Baltijā 19. gadsimtā. Grosmane E. (sast.). *Romantisms un neoromantisms Latvijas mākslā*. Rīga: AGB, 1998. 92.–105. lpp.
- ⁶⁶ Spāritis O. Sakrālās arhitektūras projekti J. V. Krauzes jaunradē. Daži radošo ieceru un to īstenojuma aspekti. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. 2002. Nr. 2/3. 57.–68. lpp. Par Johana Vilhelma fon Krauzes (*Johann Wilhelm von Krause*, 1757–1828) gaitām Vidzemē sk. arī: Auns M. Johans Vilhelms Krauze un Latvija. Dažas epizodes. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*. 2000. Nr. 2. 34.–52. lpp.
- ⁶⁷ Kopsavilkumu par šo autores pētījumu tēmu sk.: Meinarte A. Die Auffassung von historischen Landschaftsbildern Lettlands im isographischen Material Ende des 18. Jahrhunderts – Mitte des 19. Jahrhunderts. Spāritis O. (red.). *Hanza vakar – Hanza rīt: Starptautiska konference*. Rīga, 1998. gada 8.–13. jūnijs. Rīga: Vārds, 2001. S. 82–99.
- ⁶⁸ Kļaviņš E. (sast.). *Latvijas mākslas vēsture*. 3. sēj.: 1780.–1890. gads. 1. grām. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts, 2019. 40.–75.; 119.–126. lpp.; Kļaviņš E. (sast.). *Latvijas mākslas vēsture*. 3. sēj. 2. grām. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts, 2019. 88.–113. lpp.
- ⁶⁹ Sk. Jōekalda K. Baltic Heritage and Picturesque Ruins. Visual Art as Means of "Inventing" the Local. *Proceedings of the Art Museum of Estonia*. 2015. Vol. 5: *The Artist and Clio. History and Art in the 19th Century*. Pp. 449–452; Bosse H. Geschichtsschreibung des baltischen Biedermeier. S. 111–117.
- ⁷⁰ Meinarte A. *Ēveles draudzes mācītāja Antona Georga Boses zīmējumi Latvijas Nacionālā vēstures muzeja krājumā*. Rīga: Neputns, 2017.
- ⁷¹ Berger S. The Invention of European National Traditions in European Romanticism. P. 32.
- ⁷² Jōekalda K. Baltic Heritage and Picturesque Ruins. Pp. 437–475. Par biedermeieru Baltijas provincēs sk.: p. 452–453.
- ⁷³ Ose I. (sast.). *Livonijas piļu attēli no marķīza Pauluči albuma*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2008.

- ⁷⁴ Schmidt A. Die Ruine. Brednich R. W., Schmitt H. (Hrsg.). *Symbole: zur Bedeutung der Zeichen in der Kultur*. Münster: Vaxmann, 1997. S. 496–504.
- ⁷⁵ *Denkmäler aus der Vorzeit Liv- und Ehtlands*. Riga und Dorpat, 1821–1827. Izdevuma autors titullapā nav norādīts.
- ⁷⁶ Loewis A. v. Ueber die Entstehung, den Zweck und den endlichen Untergang der Ritterschloesser im alten Livland. *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Eht- un Kurland's*. 1837. Band I. Heft 2. S. 179–314.
- ⁷⁷ Dēringis J. *Ko es nekad negribētu aizmirst jeb atmiņas no manas dzīves*. Rīga: Latvijas Nacionālais arhīvs, 2016.

Mārtiņš Mintauris

The Birth of the History from the Spirit of the Age. The Past of the Heimat in Baltic German Historiography at the First Half of the 19th Century

Summary

Keywords: the Age of Biedermeier, the Baltic Provinces, history writing

The Age of Biedermeier (1815–1848) today is seen as the epoch, when professional history writing was created by scholars and intellectuals interested in the studies of human past. The Baltic Provinces of Kurland, Livland and Estland were no exclusion either. During the first decades of the 19th century a passion for the local history studies and writing arose among the Baltic German intellectuals mostly representing the members of the protestant clergy and gymnasium teachers. Academic or scholarly associations, for example, *Kurländische Gesellschaft für Literatur und Kunst in Mitau* (1815) and *Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands in Riga* (1834) had a strong impact on the preconditions for academic studies of the local past associated in many cases with the heritage of Medieval Livonia. The conceptual framework set for these studies prescribed a perspective on the Baltic history as an integral part of the history of a particular country ruling in the East Baltic region in the given moment of time. Moreover, much attention was paid to editions of the medieval written sources of various kinds describing the political and in part economic development of Livonia from the 13th to 16th centuries. The history of Latvian and Estonian people representing the lower class within feudal society of that period was also at the center of attention. The value of medieval architectural heritage in the Baltic Provinces was recognized, first, in numerous travel descriptions and later in scholarly essays devoted to this issue. The social and intellectual background of the epoch was suited for the development of professional history writing because the rational principles of the bourgeois ethos as well as the Biedermeier aesthetics introduced a new attitude to the past: it was a source of romantic inspiration and scientific engagement that created foundations for the Baltic German conception of history, which is also shared throughout the course of the 20th century.

Māra Grudule
Benedikts Kalnačs

Latviešu literatūras vēstures recepcija no 1945. līdz 2015. gadam

Atslēgvārdi: latviešu literatūra, literatūras vēsture, literatūra un ideoloģija, reģionālā literatūra, komparatīvistika

Šis raksts tapis, tā autoriem iesaistoties Turku Universitātes (Somija) koordinētā projektā par literatūras vēstures rakstīšanas teoriju un praksi 20. gadsimta otrajā pusē un 21. gadsimta sākumā. Projekta dalībnieku interešu lokā ir literatūras vēstures procesu apraksts atšķirīgās literatūrpētniecības tradīcijās – Somijā, Igaunijā, Latvijā, Čehijā –, ko vieno vēsturiskās paralēles minētajā laika posmā, kā arī nepieciešamība un vēlme sekot literatūras vēstures rakstīšanas starptautiskajām tendencēm. Esam pievērsuši uzmanību vairākiem jautājumiem:

- a) latviešu literatūras vēstures rakstīšanas sākotne (līdz 20. gadsimta vidum),
- b) padomju ideoloģijas ietekme literatūras vēstures aprakstā pēc Otrā pasaules kara,
- c) literatūras vēsture trimdā,
- d) jaunās tendences literatūras vēstures aplūkojumā 20. un 21. gadsimta mijā,
- e) reģionālā literatūra un latviešu literatūras pētījumi salīdzināmā aspektā.

Literatūras vēstures sākotne (līdz 20. gadsimta vidum)

Latviešu literatūrvēstures pirmais darbs ir vācbaltiešu mācītāja Ulriha Cimermaņa (*Ulrich Zimmermann*, 1772–1820) “Latviešu literatūras vēstures mēģinājums” (*Versuch einer Geschichte der lettischen Literatur*, 1812), kas sarakstīts un iespiests vācu valodā kā informatīvs ieskats latviešu rakstniecībā. Pirmās latviešu valodā sarakstītās literatūrvēstures autors bija viens no 19. gadsimta otrās puses nacionālās kustības dalībniekiem Bernhards Dīriķis (1831–1892). Viņa darbā “Latviešu rakstniecība” (1860) novērtēts vācbaltiešu sniegtais ieguldījums un ietekme latviešu kultūras veidošanās procesā, kā arī iezīmēti ceļi, lai latviešu literatūra nākotnē kļūtu patstāvīgāka izteiksmē un satura meklējumos. Minētā apcere iedibināja tradīciju literatūras vēstures aprakstā iekļaut folkloras aplūkojumu, kam sekots virknē vēlāku publikāciju.

Ideoloģiski nozīmīgi bija vairāki darbi latviešu literatūras pētniecībā, kas publicēti 20. gadsimta sākumā un nereti domāti skolu vajadzībām. Autoru vidū bija Līgotņu Jēkabs (1874–1942)¹, Vilis Plūdons (īst. v. Vilis Lejnietis, 1874–1940)², Andrejs Upīts (1877–1970)³,

literatūras parādību izvērtējumā tādējādi iesaistoties arī skolotājiem praktiķiem. Savu pirmo plašāko pētījumu – “Latviešu literatūras hrestomātija ar literatūrvēsturiskām piezīmēm” – laikā no 1905. līdz 1907. gadam publicēja Teodors Zeiferts (1865–1929). Hrestomātija veidoja iestrādes Zeiferta vēlākajai “Latviešu rakstniecības vēsturei” (2 sēj., 1922–1925), kas līdzās 20. gadsimta 30. gados Luda Bērziņa (1870–1965) redakcijā sagatavotajiem literatūras vēstures sešiem sējumiem kļuva par vienu no šā perioda nozīmīgākajiem sasniegumiem un atskaites punktu vēlākajām publikācijām. Zeiferta pieeja literatūras vēsturei apkopoja iepriekšējo rakstniecības vērtējumu pieredzi, koncentrējoties uz tekstiem, kas sarakstīti latviešu valodā. Literatūras attīstībā pievērsta uzmanība t. s. “nacionālā gara” izpausmēm literārajā procesā, cieši sekojot arī 19. gadsimta pozitīvisma filozofijas pārstāvja Ipolita Tēna (*Hippolyte Taine*, 1828–1893) uzskatiem par iedzimtības, sociālās vides un laikmeta apstākļu ietekmi rakstniecībā. Citvalodu teksti Zeiferta apskatā iekļauti tikai līdz latviešu pirmo rakstu posmam, tomēr saglabātas salīdzināmās paralēles, aplūkojot latviešu rakstniecību saistībā ar cittaotu kultūru un sabiedrību, par ko liecina arī, piemēram, Zeiferta lietotie periodizācijas termini: “katoļu periods” (līdz 16. gadsimtam), “luterānisma periods” (16. un 17. gadsimts) un “laicīgā literatūra” (kopš 18. gadsimta).

Pēc autoritārā režīma izveidošanās Latvijā 1934. gadā īpaša vērība tika pievērsta nacionālo iezīmju un vērtību izpausmēm literatūrā, kas preses slējās nereti tika pausta sakāpināta optimisma un režīmu slavinošu aicinājumu formā.⁴ Ievērojot līdzīgus principus, taču izteiksmē daudz korektāka ir laikā no 1935. līdz 1937. gadam publicētā “Latviešu literatūras vēsture” sešos sējumos Luda Bērziņa redakcijā. Te pievērsta detalizēta uzmanība autoru biogrāfijām, viņu daiļrades tapšanas priekšnoteikumiem un attīstībai, kā arī darbiem, kas rada potenciālo nacionālās literatūras kanonu. Zināms atsvars ievirzei uz lokālo literatūras procesu atspoguļojumu minētajā laikposmā joprojām rodams publikācijās, kas veltītas cittaotu literatūrai kā žurnālā “Daugava”, tā Andreja Upīša un Rūdolfa Egles (1889–1947) plašajā darbā “Pasaules rakstniecības vēsture” (4 sēj., 1930–1934). Pēdējais izdevums ir veidots kā dažādu nacionālo literatūru hronoloģiskas apceres.

Literatūrzinātnes attīstība 20. gadsimta 20. un 30. gados skatāma ciešā saistībā ar filoloģijas uzplaukumu Latvijā, kas veicināja izpratni par līdz tam mazāk apzinātām literārajām tradīcijām un ievērojami bagātināja priekšstatus par pasaules literatūru, kā arī tās klātbūtni Latvijas kultūrtelpā. Otrā pasaules kara gados notikusī okupācija radīja pārrāvumu, kura sekas bija jūtamas visā 20. gadsimta otrajā pusē un netieši klātesošas ir arī mūsdienās.

Padomju ideoloģijas ietekme literatūras vēstures aprakstā pēc Otrā pasaules kara

Literatūras vēstures aplūkojumā pēc 1944. gada vērojama principiāla viedokļu dažādībā atkarībā no tā, kādā kontekstā – padomju apstākļos vai bēgļu un trimdas gaitās – tapušas konkrētās publikācijas.

Skatījumu uz latviešu literatūras vēsturi padomju Latvijā raksturo ideoloģijas destruktīvā ietekme, jo literatūra kopumā, atsaucoties uz literatūrzinātnieku un folkloristu

Jāni Niedri (1909–1987), kļūst par vienu no cilvēka ideoloģiskās darbības veidiem,⁵ un šādā kontekstā tiek vērtēta arī literatūras vēsture – tagad ir būtiski atrast “pareizo” literatūras traktējumu. Saskaņā ar padomju ideoloģijas nostādnēm darbu saturs un to nozīme ir krietni svarīgāki par teksta māksliniecisko vērtību un rakstnieka uzskati tiek vērtēti augstāk nekā viņa talants.

Jāuzsver arī salīdzināmās metodes jeb komparatīvistikas un t. s. viena plūduma teorijas noliegums. Ar pirmo – salīdzināmās metodes noliegumu – latviešu literatūras vēsture zaudēja tās garīgo balstu un sakaru ar Rietumeiropas literatūrām, ar otru – viena plūduma teorijas noliegumu – literatūras vēstures kā vienota procesa apziņu, kas ir svarīgs aspekts gan latviešu literatūras vēstures senākā perioda izpratnē, kad tekstu veidotāji bija Baltijas vācieši, gan vēlāko procesu kontekstualizācijā. Trimdas literatūrzinātnieks Rolfs Ekmanis (1929–2017) ievadā pētījumam par latviešu rakstniecību padomju laikā norāda, ka tādējādi tiek apzināti realizēts princips, ka no katras nacionālās kultūras tiek pārņemti vienīgi tie elementi, kas tiek uzskatīti par demokrātiskiem un sociālistiskiem un atrodas opozīcijā ikvienas nācijas buržuāziskajai kultūrai un buržuāziskajam nacionālismam.⁶ Šīs pieejas dēļ daudzi nozīmīgi autori un viņu darbi izrādījās neiederīgi latviešu rakstniecības vēsturē.

Šo ideju izpaušmes uzskatāmi vērojamas sākotnējās publikācijās, kas tapušas pēc Otrā pasaules kara, piemēram, Emmas Andersones “Pirmie raksti latviešu valodā” (1949) un Jāņa Niedres “Latviešu literatūra” (1.–2. sēj., 1952–1953).

Latvijas PSR Zinātņu akadēmijā Ēvalda Sokola (1921–1965) redakcijā tapusi “Latviešu literatūras vēsture” sešos sējumos (1956–1962) apjoma un struktūras ziņā veidota tāpat kā izdevums, kas publicēts 20. gadsimta 30. gados, tikai izvēloties atšķirīgu skatpunktu. Tieši tāpat procesa pārlūkojums sākts ar folkloru, tikai tagad no padomju ideoloģijas un proletariāta literatūras pozīcijām. Šķiru cīņa skaidrota kā fenomens, kas ir nemainīgi klātesošs sabiedrības attīstības procesos, un tā izmantota arī kā motivācija, lai pārskatā neieklautu vairāku nozīmīgu rakstnieku daiļrades aplūkojumu, piemēram, netiek pieminēti agrinā modernisma pārstāvji 20. gadsimta sākuma literatūrā.

Latviešu rakstnieku darbība līdz 1940. gadam skatīta ar ievērojamiem izlaidumiem, turklāt autori, kuri devušies bēgļu gaitās uz Rietumiem vai nonākuši izsūtījumā Sibīrijā, lielākoties vispār netiek pieminēti. Kritiska ir to autoru daiļrades interpretācija, kam ir ievērojama loma nacionālās kustības attīstībā 19. gadsimtā. Komparatīvistikas aspektā priekšroka tiek dota saiknēm ar krievu kultūru, nepieminot vispār Rietumeiropas literatūras ietekmes. Katra perioda aplūkojumu, ieskaitot visai ražīgo 20. un 30. gadu laikposmu, iesāk Padomju Savienībā tapušo latviešu rakstnieku darbu aplūkojums, kaut arī to nozīme kopējā latviešu literārajā procesā ir ļoti niecīga.

Skatījumu uz rakstniecības attīstības gaitu paplašina literatūrkritisko rakstu antoloģija “Latviešu literatūras kritika” piecos sējumos (1956–1964). Tās sastādītājs Arvīds Grigulis (1906–1989) ievadā skaidri norāda, ka “literatūras kritika kļūst par aktīvu sabiedriskās cīņas līdzekli”⁷. Uzsvērdams, ka vācu mācītāji radīja “latviešu tautai naidīgu literatūru”, “primitīvu un cinisku” literatūras kritiku, kas bija “tikpat naidīga tautai kā tā laika reliģiskie un “laicīgie raksti””, kam turklāt latviešu kultūras dzīvē tika piedēvēta

“reakcionāra, attīstību bremzējoša loma”⁸, Grigulis pirmajam dod vārdu Matisam Kaudzītem (1848–1926) – ar pārskata rakstu par latviešu dzeju 1874. gadā. Tas ir gads, kurā jaunlatvieši – literatūrkritikas un pētniecības pamatu licēji Juris Alunāns (1832–1964), Juris Caunītis (1826–1861) un Jēkabs Zvaigznīte (1833–1867) – jau ir miruši. Ne tikai vācu mācītāju, arī pirmo jaunlatviešu agrinie soļi literatūrkritikā nav šķītuši ievēribas vērti, uzskatot šos buržuāzisko nacionālistu darbus par fragmentāriem un tāpēc atstājamiem gandrīz bez uzmanības.⁹

1965. gadā nāk klajā enciklopēdisks izdevums “Latviešu literatūras darbinieki”. Salīdzinājumam var konstatēt, ka tajā iekļautas trīsdesmit astoņas ar senāko literatūras vēstures posmu saistītas biogrāfijas. Pie burta U ir pieminēts tikai Andrejs Upīts, un skaidrs, ka viņam līdzās, piemēram, Baltijas vācu valodniekam un literātam Kārlim Kristiānam Ulmanim (*Karl Christian Ulmann*, 1793–1871) vieta nav atradusies. Visnotaļ simptomātiska arī Elkulejas Indriķa (1783–1828), kura “dziesmām nav patstāvības, tās pilnīgi seko vācu mācītāju literārijiem paraugiem”¹⁰, atrašanās pie burta N – Neredzīgais, it kā tas būtu viņa uzvārds (tradīcija izrādās noturīga joprojām!). Tādējādi 20. gadsimta 60. gados latviešu literatūrzinātnieki saņem instrumentu darbam – to rakstnieku vārdus, kas nav izbiruši cauri ideoloģijas sietam. Ar abiem iepriekšminētajiem izdevumiem – literatūras vēsturi un kritiku – sniegtas skaidras norādes, kā rakstniekus un viņu darbus vērtēt.

20. gadsimta 50. gadu “atkušņa” periodā pēc padomju valsts galvas Josifa Staļina (*Iosif Stalin*, 1878–1953) nāves par cenzūras mazināšanos liecina pakāpeniska noklusētā literārā mantojuma atgriešanās aprītē. 1967. gadā tiek izveidota literārā mantojuma komisija, jaunu ēru noklusēto autoru aktualizācijā uzsāk Ilgoņa Bērsona raksts žurnālā “Karogs”¹¹ un gadagrāmatas “Varavīksne” 1. sējums (1967).

“Varavīksne” aizsāk tradīciju par mazāk zināmo, līdz tam nepieminēto literārā mantojuma daļu vispirms diskutēt šaurākam lasītāju lokam, galvenokārt pētniekiem domātos izdevumos. Tiesa, publikāciju autoriem joprojām jātveras pie ideoloģiski iedarbīgām frāzēm, tomēr, kā atzīst Ilgonis Bērsons pirmās “Varavīksnes” ievadrakstā: “Ļeņiniskā kultūras mantojuma apgūšanas teorija norāda, ka kultūras cilvēks nedrīkst atteikties no literārajām vērtībām tikai tāpēc, ka to radītāja politiskie uzskati dažkārt bijuši pretrunīgi.”¹²

Šajā desmitgadē vairāki svarīgi atklājumi maina skatu uz literārā procesa sākotni. Vācijā tiek atrasts dokuments, kas apstiprina publicētu latviešu grāmatu esamību jau 1525. gadā (iepriekš pieņemtā 1585. gada vietā). Tas ļauj latviešu rakstu valodas un pirmās latviski publicētās grāmatas sākotni tieši saistīt ar reformācijas kustību Eiropā.¹³ Teju tajā pašā laikā – 1965. gadā – tiek iegūti pierādījumi, ka latvieši jau ap 1818. gadu spēlējuši teātri – Frīdriha Šillera (*Friedrich Schiller*, 1759–1805) lugu “Laupītāji” (*Die Räuber*, 1781).¹⁴ Šis fakts nostiprina saikni ar vācvalodīgo kultūras pasauli un, jādodomā, rosina Latvijas teātra senākā posma izpēti. 1968. gadā nāk klajā Kārļa Kundziņa (1902–1992) sarakstītais latviešu teātra vēstures pirmais sējums ar nebijuši plašu ieskatu arī Baltijas vācu teātra tradīciju sākotnē. Faktiski 20. gadsimta 60. gados pamazām un uzmanīgi līdzās padomju laikā dominējošajai nostādnei, ka latviešu galvenais balsts un izaugsmes avots ir krievu kultūra, atgriežas arī Rietumeiropas kultūras konteksti.

Šajā desmitgadē Latvijas Valsts bibliotēka, pateicoties sakariem ar Vāciju, iegūst vērtīgu papildinājumu – hernhūtiešu jeb latviešu rokraksta literatūras kolekciju.¹⁵ Ja neilgi pēc Otrā pasaules kara šis literatūras segments vēl tika vērtēts kā vienīgā nebrīvo zemnieku pašizpauzme, kas neatkarīga no kungiem, tad 50. gados to jau droši dēvēja par reliģisku kustību – tātad “opiju tautai un vergu audzinātavu”¹⁶. Savukārt 60. gadi līdz ar krājumu paplašināšanos un jaunu materiālu iegūvi, kam nebija sveši arī sociālie motīvi, pavēra iespējas plašākiem pētījumiem šajā virzienā. 80. gados nāca klajā pirmā īpaši rokraksta literatūrai veltītā monogrāfija¹⁷, un atsevišķā krājumā tika publicēti senākie zināmie brāļu draudzes dziesminieka Ķikuļa Jēkaba (1740–1777) dzejoļi¹⁸, kas arī etniskās latviešu dzejas sākotni ļāva pārvirzīt atpakaļ no 19. gadsimta sākuma uz 18. gadsimta 70. gadiem.

Jāatzīmē, ka visus iepriekšminētos procesam būtiskos atklājumus izdarījusi un konstatējusi viena un tā pati persona – bibliogrāfs un kultūrvēsturnieks Aleksejs Apīnis (1926–2004). Viņa veikums atgādina arī par personības būtisko lomu literatūras vēstures izpētē un tās vērtējumā.

1987. gadā, jau integrējot Alekseja Apīņa atklājumus, nāk klajā padomju laikā pirmā īpaši latviešu literatūras vēstures senākajam posmam veltītā literatūras vēsture, Oto Čakara, Arvīda Griguļa un Mildas Losbergas “Latviešu literatūras vēsture no pirmsākumiem līdz XIX gadsimta 80. gadiem” (1987). Šī publikācija, pat ņemot vērā tās retos ideoloģisko akcentus, sniedz zinātniski korektu tā literatūras posma vērtējumu, kurā galvenie tekstu radītāji ir Baltijas vācieši. Tas ir pirmais darbs pēc vairāku gadu desmitu klusuma Latvijā, kas faktiski atdod latviešu literatūrai tās vēsturiskās saknes, kuras līdzās folklorai meklējamas arī vācu kultūrā; savukārt reliģiskajiem tekstiem – tiem atbilstošo vietu latviešu dzejas un prozas sākotnē.

Literatūras procesiem 20. gadsimta otrajā pusē pievērsušies LPSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta pētnieki kolektīvajā darbā “Mūsdienu latviešu padomju literatūra 1960–1980” (1985), kas tapis Viktora Hausmaņa redakcijā, veltot uzmanību literārā procesa apskatei kopš iepriekšējā sešu sējumu izdevumā aplūkotā laika. Katru sējumu veido ievads un apceres par atsevišķu autoru darbu.

Tomēr jāatzīst, ka priekšstatu par literatūras attīstību 70. un 80. gados lielākā mērā papildināja šķietami perifēri literatūras vēstures žanri – atsevišķu rakstnieku darbu izdevumi, literatūras veidu apceres, pētījumi salīdzināmajā literatūrzinātnē.

Īpaši atzīmējami rūpīgi sagatavotie autoru “Kopotie raksti”, kuru vidū nozīmīga vieta ir Raiņa darbu zinātniskajam izdevumam trīsdesmit sējumos (1977–1986), kas sniedza tobrīd iespējami pilnīgu dzejnieka daiļrades dokumentāciju, ietverot arī vēstulēs, dienasgrāmatās un literārā darbu “radāmajās domās” paustās subjektīvās atziņas. Jau 20. gadsimta 70. gadu sākumā bija iespējams sagatavot un publicēt Aleksandra Čaka (1901–1950) darbu izlasi¹⁹, ar kuru literārajā aprītē atgriezās viens no izcilākajiem latviešu modernisma dzejniekiem, kurš 20. gadsimta 40. gadu otrajā pusē bija kļuvis par padomju režīma ideoloģisko represiju upuri. Ar 1981. gadā aizsākto Jāņa Jaunsudrabiņa “Kopotu rakstu” (15 sēj., 1981–1985) izdevumu pirmo reizi tika sagatavots un publicēts tik plašs pēc Otrā pasaules kara Rietumu trimdā nonākušā rakstnieka darbu apkopojums. Savukārt Ēvalda Vilka

“Kopotu rakstu” (5 sēj., 1982–1986) izdevums īpaši iezīmīgs ar lietpratīgajiem literatūrziņātnieka Harija Hirša (1937–2007) komentāriem par rakstnieka situāciju padomju varas apstākļos. Izpratni par literatūras vēstures procesu daudzveidību veicināja arī 20. gadsimta 70. un 80. gados tapušas monogrāfijas par nozīmīgiem latviešu rakstniekiem – Eduardu Veidenbaumu (1867–1892), Rūdolfu Blaumani (1863–1908), Raini (1865–1929) un citiem.²⁰

Latviešu literatūras vēsture trimdā

Trimdas periodā tika attīstītas pētnieciskās tendences, kuru aizsākumi rodami 20. gadsimta 20. un 30. gadu periodā. Par spīti materiālu trūcumam, kas bija īpaši izjūtams trimdas sākuma gados, šajā laikā sagatavotas nozīmīgas publikācijas, tostarp gan skolu vajadzībām domātas grāmatas, gan plašāki pārskati un pētījumi.

Sākotnēji, kā uzsvēris rakstnieks Jānis Veselis (1896–1962), tā bija “rakstniecība tautas vienotības saglabāšanai”²¹. Bēgļu nometnēs skolu vajadzībām tapušās literatūras vēstures akcentēja latviskumu, pievērsa uzmanību ne tikai mākslinieciskajam sniegunam, bet arī tiem literārajiem darbiem, kuru ētiskās vērtības saskanēja ar vērtībām latviešu folklorā. Vēl viena būtiska šo izdevumu iezīme ir latviešu literārā procesa un Rietumeiropas kultūras un literatūras ciešās saiknes apzināšanās. Izvērtējot 16. gadsimta pirmo latviešu tekstu rašanos, līdzās reformācijai ir pieminēta vēlā renesanse, savukārt 18. un 19. gadsimta aprakstā līdzās apgaismībai un reālismam pieminēts arī klasicisms, sentimentālisms un romantisms, līdzās latviešu rakstniekiem ir sauktas vārdā nozīmīgākās pasaules kultūras personības. Tādējādi, no vienas puses, tika stiprināta svešumā nokļuvušo cilvēku pašapziņa un kopības sajūta, no otras, veidots skaidrs pretmets padomju ideoloģijai atbilstošajam viedoklim par krievu tautas lielo lomu latviešu tautas ģenēzē un kultūras veidošanā, kas bija nepārprotami iezīmējies jau 1940. un 1941. gadā.

Kopumā bēgļu laikā un sākotnējā trimdas periodā tika saglabāts jau neatkarības gados nostiprinātais rakstniecības kanons. Tas nereti apgrūtināja jaunās paaudzes autoru plašu atzišanu un viņu darbu iekļaušanu skolu programmās.

Trimdā tapušajās literatūras vēsturēs vērojama akcentu maiņa atšķirīgās desmitgādēs. 50. gadus raksturo spožākais šā perioda darbs – “Latviešu literatūra” (1953–1954). Tā autors ir kultūrvēsturnieks un dzejnieks Andrejs Johansons (1922–1983). Ar atsaukšanos uz neatkarīgās Latvijas perioda literatūrvēsturnieku devumu viņš nostiprināja saikni ar pagātni, un, attīstot sev raksturīgās rūpīgās vēstures studijas, piedāvāja jaunas interpretācijas un oriģinālu vērtējumu literatūras vēstures procesā jau kanonizētām parādībām, īpaši senākā posma darbiem.

Šo laiku raksturo arī ideoloģiskas cīņas sākums trimdas latviešu un padomju kultūras darbinieku starpā – ko vienas puses cenzūra aizliedz un pārliecības dēļ šādu autoru vajās, to otra pūlēsies atbalstīt. 1948. gadā Latvijas PSR tiek represēts, atlaists no darba universitātē kultūrvēsturnieks Jānis Straubergs (1886–1952). Viņa nāves gadā Stokholmā nāk

klajā Strauberga Rīgai veltīto rakstu izlase Andreja Johansona sakārtojumā “Sen to Rīgu daudzina. Jāņa Strauberga raksti par seno Rīgu un Rīgas latviešiem” (1952).

19. gadsimtā radies un starpkaru periodā Latvijā nostiprinātais viedoklis par latviešu kultūras divām saknēm – folklorā un Ernsta Glikā (*Ernst Glück*, 1654–1705) Bībeles tulkojumā, citiem vārdiem sakot, tautas un Eiropas kultūrā – ieņem nozīmīgu vietu arī literatūrvēstures procesa receptijā trimdā. 1974. gadā, pateicoties latviešu saziņotājiem līdzekļiem, Mineapolē (ASV) nāca klajā 1694. gada pirmās latviešu Bībeles faksimilizdevums. Tas atjaunoja interesi par tulkotāju Gliku un viņa devumu, kā arī par Bībeles tulkošanas gaitu. Jau pēc gada – 1975. gadā – tika iespiests Jāņa Reitera (*Johannes Reuter*, ap 1632–1695/1697) tulkoto tekstu faksimils.²² Savukārt, balstoties Zviedrijas arhīvu materiālos, kas pārceļojuši no Vidzemes uz Upsalu un Stokholmu, 1979. gadā kultūrvēsturnieks Edgars Dunsdorfs (1904–2002) publicēja apjomīgu monogrāfiju par pirmo Bībeles tulkojumu.²³ Šie izdevumi atklāja jaunu pētniecības šķautni, kas bija pavērusies trimdas latviešiem, proti, Eiropas arhīvu un bibliotēku krātuvju – jo īpaši Stokholmā, Upsalā, arī Kopenhāgenā – apguvi. Zviedrijā dzīvoja un turienes krātuvēs strādāja tādi izcili filologi un kultūrvēsturnieki, latviešu valodas un literatūras pētnieki kā Velta Rūķe-Draviņa (1917–2003), Kārlis Draviņš (1901–1991), Kārlis Dzīleja (1891–1963), Andrejs Johansons. Kopenhāgenā studēja Ojārs Jēgens (1924–1993), un, pateicoties viņam, jaunas epizodes ieguva iepriekš nezinātā Gotharda Frīdriha Stendera (*Gotthard Friedrich Stender*, 1714–1796) biogrāfija, bet Latvijas Valsts bibliotēka (tagad LNB) saņēma arī nepilnīgu “Mežmuižas un Kukuru dziesmu grāmatas” (1714) kopiju. Tās vienīgais patlaban zināmais eksemplārs joprojām glabājas Dānijas Karaliskajā bibliotēkā.

Bībeles un tās tulkojuma izpētes jomā 80. gadi uzrāda pakāpenisku pētnieciskās darbības saplūsmi Latvijā un trimdā. 1986. gadā Rīgā nāk klajā Konstantīna Karuļa (1915–1997) monogrāfija par Jāni Reiteru²⁴, bet 1989. gadā – apraksts par Glikā tulkotās Bībeles valodu²⁵. Glikis, kas savas dzīves laikā bija saistīts ar trim kultūrtelpām – vācu, krievu un latviešu –, pēc PSRS sabrukuma raisa interesi arī krievu un vācu pētnieku vidū. Pēdējās desmitgadēs nākušas klajā trīs ar viņa dzīvi un darbu saistītas grāmatas Vācijā (tostarp gramatika)²⁶, kā arī vairāki plaši un pirmreizēji pētījumi Krievijā²⁷. Glikā receptija Latvijā turpinās – 2011. gadā pirmoreiz līdzās Bībeles tulkojumam novērtēti viņa līdz šim Latvijā maz vai tikpat kā nepazīstamie atdzejojumi²⁸.

Baltijas hernhūtiešu vēstures un rokraksta literatūras izpēte, Glikā darbības aktualizācija, kā arī postmodernisma literatūrai, tostarp latviešu rakstniecībai raksturīgā interese par Bībeles mītiem un to dekonstrukcija 20. gadsimta 90. gadu literatūrā, noturējusi arī literatūras vēsturnieku interesi par literatūras un reliģijas problemātiku, rīkojot šai tēmai veltītas zinātniskas konferences un publicējot rakstu krājumus.²⁹

Trimdas periodā tika gatavoti arī izdevumi, kuru mērķis bija latviešu rakstniecības procesus padarīt zināmus plašākai Rietumu auditorijai. Ar šādu mērķi tapusi Jāņa Andrupa un Vitauta Kalves grāmata *Latvian Literature* (1954), kā arī literatūrzinātnieka Rolfa Ekmaņa (1929–2017) nozīmīgais pētījums par latviešu literatūru padomju Latvijā, kas

publicēts 1978. gadā.³⁰ Rolfs Ekmanis atzinis, ka viens no viņa pētījuma akcentiem ir padomju laikā tapušās literatūras politisko un ideoloģisko kontekstu analīze.

1977. gadā publicēti ievērojamā kritiķa Jāņa Rudziša (1909–1970) “Raksti” – plašs apceru kopojums, kas dokumentē latviešu rakstniecības attīstību, īpaši pievēršoties trimdas literārajam procesam.

Latviešu literatūras vēsture 20. un 21. gadsimta mijā

Pēdējās desmitgadēs vērojama tendence Latvijas un trimdas literatūrzinātnieku pūļiem saplūst vienotos projektos, tāpat arī pagaidām vēl mazskaitlīga, tomēr atzīmēšanas vērta Rietumeiropā un Austrumeiropā studējušo baltistu vēlme iesaistīties latviešu kultūras, tostarp arī literatūras, izpētes procesos.

Literatūras vēstures aplūkojumā iezīmējusies kontinuitāte ar agrāko laikposmu gan individuālu monogrāfiju formā, gan kolektīvos pētījumos.

Par skatpunkta maiņu un tā dažādošanos literatūras vēstures procesa vērtējumā pēc Latvijas valstiskās neatkarības atgūšanas liecina Alekseja Apīņa pētījums “Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum” (1991), kas pirmoreiz pievērš uzmanību lasītājam un mēģina konstruēt latviešu grāmatu izplatīšanās ceļus, uztvērēja maiņas un latviešu lasītāju skaita pieaugumu laika gaitā.

90. gados veiktais literatūras vēstures izpētes process jaunu kvalitāti sasniedza 20. un 21. gadsimta mijā ar Gunta Bereļa monogrāfijas “Latviešu literatūras vēsture” (1999) publicēšanu. Bereļa darbs ir pirmais literatūras vēstures pētījums, kas veidots kā viena autora skatījums uz latviešu literatūras vēstures procesu līdz 20. gadsimta beigām. Daudzējādā ziņā tas sasauca ar Andreja Johansonu Zviedrijā publicēto rakstniecības vēsturi. Bereļa skatu uz latviešu literatūru caurvij salīdzinošs aspekts, kas mazāk saistīts ar starpkultūru sakaru meklējumiem, bet īpaši vērsts uz viena laikmeta dažādi domājošu, stilistiski atšķirīgu latviešu rakstnieku salīdzinājumu (piemēram, nodaļā par Raini un Aleksandru Čaku).

Grāmatas priekšvārdā Guntis Berelis īpaši akcentējis sava pētījuma subjektivitāti un īpašo interesi par 20. gadsimta literatūru. Galvenais grāmatā iztirzātais jautājums ir: kāpēc latviešu literatūra 20. gadsimta beigās ir tieši tāda un kas noteicis tās veidošanās īpatnības. Literāro paradigmu analīze rakstniecības vēstures aplūkojumā cieši saistīta ar plašo vērību, kāda pievērsta nozīmīgu autoru daiļradei. Autors pilnībā atteicies no trimdas literatūras izvērtējuma, uzskatot to par specifisku latviešu rakstniecības atzaru.

Aizspriedumus par to, ka trimdas literatūras aplūkojumu nav iespējams integrēt kopējā latviešu rakstniecības procesā, uzskatāmi atspēko literatūrzinātnieks Raimonds Briedis apcerē, kas publicēta mācību grāmatā vidusskolām (1996).³¹ Vēsturiski kontekstuālu skatījumu uz trimdā publicētajiem romāniem piedāvājis arī literatūrzinātnieks Juris Rozītis angļu valodā publicētajā pētījumā “Pārvietotā literatūra. Hronotops latviešu romānos, kas attēlo pirmos latviešu sabiedrības pēckara gadus trimdā” (*Displaced Literature: Images of Time and Space in Latvian Novels Depicting the First Years of the Latvian Postwar Exile*, 2005).

LU Literatūras, folkloras un mākslas institūtā Viktora Hausmaņa vadībā tika īstenots pētījums “Latviešu literatūras vēsture” (3 sēj., 1998–2001), šajā darbā kā trimdas rakstniecības daļas redaktoram piedaloties ilggadējam Viskonsinas-Medisonas Universitātes ģermānistikas profesoram Valteram Nollendorfam. Trīs sējumu literatūras vēsture Hausmaņa redakcijā zīmīga ar to, ka tas pēc ilgāka pārtraukuma ir pirmais kolektīvais pētījums, kurā, pildot virsuzdevumu – dot ieskatu visā literatūras vēstures procesā –, spilgti jaušamas pētnieku personību balsis. Pakļaujoties dalījumam literatūras veidos, skats uz 20. gadsimta literatūru faktiski veidots kā mozaīka ar atsevišķām spilgtām monogrāfiskām apcerēm.

21. gadsimta otrajā desmitgadē aizsākta latviešu literatūras vēstures pētījumu sērija individuālu pētījumu formā. Līdz šim publicēta Māras Grudules monogrāfija par 16. un 17. gadsimta dzeju latviešu valodā³² un Paula Daijas darbs par tautas apgaismības literatūru Latvijā 18. gadsimta otrajā pusē un 19. gadsimta sākumā.³³ Pāris gadus vēlāk publicētā Daijas monogrāfija angļu valodā ļauj skatīt Baltijas tautas apgaismības procesus arī plašākos Eiropas kontekstos.³⁴

Latviešu literatūras vēstures jauns izdevums angļu valodā, kurā ietverta arī literāro tekstu antoloģija, tiek gatavots LU Humanitāro zinātņu fakultātē.

Mūsdienu literatūras atspoguļojumam ir veltīta grāmata “Versija par... Latviešu literatūra 2000–2006” (2007), kuru veidojusi pētnieku grupa Litas Silovas vadībā. Šim izdevumam seko 2018. gadā publicētais pētījums “Latviešu literatūra 2007–2015”, kura sastādītājs un zinātniskais redaktors ir Kārlis Vērdiršs un kurā līdzās latviešu rakstniecībai aplūkoti arī teksti latgaliešu, lībiešu un krievu valodā.³⁵

Reģionālā literatūra un latviešu literatūras vēstures salīdzināmie aspekti

Latgaliešu rakstniecības kā reģionālas literatūras vēstures aplūkojums pēc Otrā pasaules kara sākotnēji veidojies trimdā. Šim pētniecības virzienam ir būtiska nozīme latviešu katoliskās rakstniecības izpētē, kā arī saiknē ar Latgales reģionā būtiskas pēdas atstājušo poļu literāro kultūru. Pēdējās desmitgadēs vairojušies arī pētījumi un avotu publikācijas par latgaliešu literatūras vēsturi.

Šīs tendences spilgts aizsākums ir 1952. gadā Feldafingā (Vācijā) publicētais Miķeļa Bukša (1912–1977) darbs “Vacōki rakstniecības pīminekli”. Tam, pirmkārt, raksturīga dialektāla leksika, kas gan nav obligāta visām latgaliešu literatūras vēsturēm, otrkārt, izteikta reliģiska, precīzāk – katoliska – dimensija. Abi minētie aspekti pasvīturo latgaliešu literatūras vēstures “citādību” salīdzinājumā ar latviešu literatūras vēsturi. Latgale, mūsdienu Dienvidaustrumlatvijas reģions, līdz pat 18. gadsimta beigām ir Polijas-Lietuvas lielvalsts sastāvdaļa, tolaik cieši saistīta ar Romas katoļu baznīcu, un šo saikni akcentē joprojām.

20. gadsimta 50. gados trimdā publicētajās latgaliešu literatūras vēsturēs ne tikai literārais, bet kultūras process kopumā Baltijā tiek interpretēts, tikai garāmejojot pieminot reformācijas lomu latviešu rakstu valodas tapšanā. Akcentēta piesaiste katoliskajai videi un tās tradīcijām, uzsverot, ka “latgaļu literatūras morālō vērteiba ir lelōka kai mōkslinicisko”³⁶.

Literārā procesa aplūkojums šajās publikācijās ir īsāks, rakstnieku skaits – neliels, bet izvērsti aplūkoti kultūrvēsturiskie konteksti. Literatūra ir kļuvusi par visa grāmatniecības procesa raksturojuma sastāvdaļu, piemēram, detalizēti apskatīta arī prese, raksturotas literārās apvienības, kā arī zinātnieku un mācību grāmatu autoru devums u. tml. Literatūrvēsturiski apskati iekļauti arī Latgales kultūras vēstures grāmatās.³⁷

Izdevumi par Latgales kultūrtelpu top joprojām, aktualizējot mazāk zināmu personību devumu un sniedzot iespēju ar latgaliešu literāro tradīciju iepazīties plašākam lasītāju pulkam. Tādējādi minētie izdevumi popularizē lokālo kultūru, reizē bagātinot Latvijas kultūrvēsturisko panorāmu, un sekmē reģionālās izpētes darbu. Ar jaunākās literatūras publikācijām latgaliešu valodā akcentēta tās dzīvotspēja.

Literatūras vēstures marginalizēto jautājumu kontekstā ir būtisks arī ar dzimumdiferenci saistīto jautājumu loks – senāko sievietēm domāto publikāciju analīze un sieviešu rakstniecības specifikas izziņāšana. Nozīmīga nesena publikācija veltīta pirmajai latviešu valodā tulkotajai tieši sievietēm domātajai grāmatai “Garīgu pārļu rota” (1711)³⁸. Uzmanība pievērsta Aspazijas (1865–1943)³⁹, Annas Brigaderes (1861–1933)⁴⁰ un līdz šim mazāk ievērotu latviešu rakstnieču daiļrades apguvei.⁴¹

Nozīmīga ir salīdzināmās literatūrzinātnes pētījumu lauka attīstība. Kā jau minēts iepriekš, latviešu padomju literatūras attīstība, kā arī literatūras vēstures aplūkojums periodā pēc Otrā pasaules kara ideoloģisku apsvērumu dēļ bija piesaistīts krievu literatūrai, savukārt trimdas literatūras pētniecībā tika akcentēta saikne ar Rietumeiropas kultūras vērtībām. 1971. gadā Padomju Latvijā nāca klajā vienīgā latviešu literatūras vēsture krievu valodā⁴², kurā, kā tolaik atzīmēja literatūras pētnieki trimdā, skats uz latviešu literatūras procesu tobrīd bija brīvāks un bagātinošāks nekā gandrīz vienlaikus publicētajās grāmatās latviešu valodā.⁴³

1967. gadā padomju Latvijā publicēta pirmā latviešu padomju prozas un lirikas izlase angļu valodā⁴⁴, un tajā pašā gadā ar izdevumu “Latviešu literatūra PSRS tautu saimē” komparatīvistika iziet ārpus tradicionālā krievu un latviešu kultūras sastatījuma. Izdevumā publicēti materiāli par latviešu rakstniecības sakariem ar krievu, igauņu, lietuviešu un ukraiņu literatūru, kā arī sniegts pārskats par PSRS tautu literatūras tulkojumiem latviešu valodā. Jau drīz šim izdevumam sekoja pētījums par latviešu un Rietumeiropas literārajām sakariem (1971)⁴⁵, gadu desmitu vēlāk – atsevišķi pētījumi par zviedru (1983)⁴⁶ un dāņu (1989)⁴⁷, arī somu literāro darbu recepciju Latvijā⁴⁸.

Salīdzināmā literatūrzinātne ir viena no Latvijas pētnieku prioritātēm arī mūsdienās. Tas atspoguļojas arī LU Literatūras, folkloras un mākslas institūta pētījumu sērijā “Salīdzināmā literatūra. Baltijas literatūra”, kā arī 2005. gadā publicētajā pētījumā par latviešu un vācu literārajām saiknēm no 1890. līdz 1945. gadam⁴⁹.

Līdz ar Latvijas neatkarības atjaunošanu interese par Baltijas reģionu pieauga arī starptautiskā mērogā. 1992. gadā tika atvērta Gētes institūts Rīgā, kas turpmākajās divās desmitgadēs kļuva ne tikai par galveno vācu valodas apmācības un metodisko kursu platformu, bet arī latviešu-vācu kultūrkontakta stiprinātāju. Šai ziņā institūta darbība īpaši

aktivizējās tā vadītājas Sabīnes Belcas (*Sabine Belz*) laikā. Cieša sadarbība institūtam izveidojās ar literatūrzinātnieces Gundegas Grīnumas dibināto Gētes biedrības Rīgas nodaļu, kā arī ar Latvijas Universitātes Ģermānistikas nodaļu un Baltijas-Vācijas studiju biroju. Jaunā gadu tūkstoša sākumā ar lieliem panākumiem Rīgā notika Johana Volfganga fon Gētes (*Johann Wolfgang von Goethe*, 1749–1832) “Fausta” tulkojumam (1898) un vācu dzejniekam Jākobam Mihaelam Reinholdam Lencam (*Jakob Michael Reinhold Lenz*, 1751–1792) veltītas konferences; pamazām aizsākās arī Lenca dzejas un lugu tulkošana latviešu valodā.⁵⁰ Ar Gētes institūta atbalstu aktualizēta interese par Johana Gotfrīda Herdera (*Johann Gottfried Herder*, 1744–1803) Rīgā pavadītajiem gadiem un Frīdriha Šillera lugas “Laupītāji” pirmo latviešu tulkojumu un izrādi 1818. gadā⁵¹.

Pateicoties LU Ģermānistikas nodaļas apmaiņas programmas mācībspēkiem, aktivizējās arī jaunākās paaudzes literatūrzinātnieku iesaiste dažādos projektos un Baltijas reģiona pētniecībā. Te svarīga nozīme vācu literatūrzinātniekam Tomasam Taterkam (*Thomas Taterka*), kurš sagatavojis Garlība Helviga Merķeļa (*Garlieb Helwig Merkel*, 1769–1850) darba “Latvieši” (*Die Letten*, 1797) bagātīgi komentētu izdevumu⁵², kā arī veicinājis studentu pētījumus par Baltijas apgaismības un tautas atmodas laikmetu. Citu pētījumu vidū akcentējams Tomasa Taterkas un Elīnas Krastiņas kopīgais raksts par latviešu dzejnieku Indriķi⁵³, Tomasa Taterkas pētījums par Andreja Pumpura (1841–1902) “Lāčplēsi” 19. gadsimta Eiropas episkās tradīcijas kontekstā⁵⁴, Aigas Šemetas publikāciju kopa par Baltijas vācu presi⁵⁵ un Jūlijas Bogunas monogrāfija par Merķeļa “Latviešiem” un to recepciju 19. gadsimtā.⁵⁶ Ģermānistu iesaistīšanās latviešu literatūras vēstures senākā perioda izpētē piedāvā jaunus pētnieciskos laukus, dažkārt koriģē stereotipiskus pieņēmumus un padziļina priekšstatus par latviešu un Rietumeiropas kultūras sakariem.

Latviešu literatūrā kopš tās pirmsākumiem vienmēr bijusi klātesoša arī Baltijas vācu literatūra – no 16. līdz 19. gadsimta sākumam kā ekonomiskajā un kultūras dzīvē dominējošās nacionālās minoritātes literatūra. Pirmie vācu lokālās dzejas tulkojumi latviski publicēti jau 16. un 17. gadsimtā, bet apgaismības laikmetā – 18. gadsimta otrajā pusē – atsevišķā izdevumā nāk klajā Elīzas fon der Rekes (*Elisa von der Recke*, 1754–1833) un viņas draudzenes Sofijas Bekeres (*Sophie Becker*, 1754–1789) dzeju krājums latviski.⁵⁷ Augstu tulkošanas vilni Baltijas vācu literatūra piedzīvo 19. un 20. gadsimta mijā, ar šo laiku saistāmas arī pirmās pārskata publikācijas latviešu valodā par vācbaltiešu literāro procesu un aktualitātēm vācbaltiešu un latviešu literatūrā, nereti – salīdzinošā aspektā. Tām ir tendence pieaugt periodā līdz Otrajam pasaules karam. Padomju laikā Baltijas vācu literatūra ideoloģisku iemeslu dēļ Latvijā tiek noklusēta. Interese par vācbaltiešu kultūru atgriežas 20. gadsimta 80. gadu beigās, kad sākas aktīvs tās tulkošanas un izpētes darbs. Par Baltijas vācu kultūras integrēšanu vienotajā Latvijas kultūrvēstures procesā liecina jaunākās publikācijas izdevumā “Latvija un latvieši”⁵⁸, savukārt 2005. gadā nāk klajā pirmais plašākais pārskata raksts par Baltijas vācu literatūras vēsturi no tās pirmsākumiem līdz Otrā pasaules kara priekšvakaram.⁵⁹ Pēdējos gados latviešu un ārzemju pētnieki pastiprinātu uzmanību pievērš reģiona literatūru salīdzinošajiem aspektiem.

Baltijas vācu kultūra kā Baltijas telpas vienotāja sekmējusi arī latviešu-vācu-igauņu kontaktu izpēti. Sadarbībā ar igauņu kolēģiem Tartu Universitātē un vācu literatūrpētniekiem un vēsturniekiem top kopīgs pētījums⁶⁰, kurā vērtēti Baltijas reģiona teksti latīņu, vācu, latviešu, igauņu u. c. valodās vārda plašākajā nozīmē (ietverot juridiskos dokumentus, ekonomiskos rakstus un populārzinātnisko literatūru) no pirmsākumiem līdz apgaismības laikmeta noslēgumam 19. gadsimta pirmajā pusē. Jādomā, šis izdevums būs ieguvums ne tikai Baltijas, bet arī Austrumeiropas kultūrā kopumā.

Ar reģiona izpēti – 17. gadsimta Vidzemi – saistīts pētījums “Mūsu kopīgā Vidzeme”, kas izstrādāts sadarbībā ar igauņu, vācu un zviedru vēsturniekiem, valodniekiem, literatūrpētniekiem un kultūrvēsturniekiem. 2008. gadā *Peter Lang* apgādā nāca klajā pirmais krājums⁶¹, un pētnieku grupa turpina projekta nākamo posmu.

Būtiska nozīme literatūras pētniecībā ir bijusi mūsdienu teorētisko pieeju un skolu apguvei. 20. gadsimta 90. gadu otrajā pusē Latvijas Universitātē tika dibināts Feministikas centrs, un literatūras procesa izpēte feminisma aspektā joprojām ir viena no latviešu literatūrzinātni raksturojošām iezīmēm. Metodoloģiju daudzveidība – semiotika, strukturālā un psihoanalītiskā pieeja, postkoloniālā kritika, jaunais vēsturiskums, naratoloģija u. c. – ir nozīmīga arī humanitāro zinātņu studiju programmās, kas tiek īstenotas Latvijas augstskolās, veicinot teorētisku un salīdzināmu pētniecisko ievirzi.

Salīdzināmās literatūrzinātnes laukā strādā arī jaunākās paaudzes pētnieki, tieši šai metodei kļūstot par galveno doktora un maģistra darbos, tādējādi bagātinot ne tikai latviešu literatūras kontekstuālo ainu, bet arī paplašinot un padziļinot priekšstatus par atsevišķu rakstnieku daiļradi. Iespējams, izteikti multikulturālās telpas iespaidā vienā no Latvijas augstskolām – Daugavpils Universitātē – jau 2003. gadā tika izveidots Komparatīvistikas institūts. Tā rīkotās konferences un publicētie rakstu krājumi guvuši ievēriību un starptautisku atzinību visdažādāko paaudžu un tautību literatūrzinātnieku vidū.

Nobeigums

Latviešu literatūras vēstures pētniecībā vērojamas būtiskas atšķirības padomju Latvijas un trimdas periodā. Kopš 20. gadsimta 80. gadiem iezīmējusies tendence abām tradīcijām tuvināties. Latviešu literatūrzinātne 21. gadsimtā respektē mūsdienu teorētiskās pieejas, tiecoties saistīt latviešu literatūras analīzi un tās starptautiskos kontekstus. Pašreizējās literatūrpētnieciskās pieejas raksturo: 1) atsevišķu periodu un personību salīdzināmā izpēte (*case-studies*), mazāk pievēršoties izvērštiem pētījumiem par noteiktu gadsimtu, māksliniecisko sistēmu u. tml.; 2) jaunāko literatūras teorijas metožu integrācija latviešu literatūras vēstures izpētē līdz ar tās eiropisko kontekstu paplašināšanos; 3) reģionālās un diasporas studijas, jo īpaši latviešu un Baltijas vācu literatūras sastatījuma, mūsdienu migrācijas procesu ietvarā, kā arī latgaliešu un libiešu⁶² literārās tradīcijas aplūkojumā latviešu rakstniecības kontekstā.

Atsauces un piezīmes

- ¹ Līgotņu Jēkabs. *Latviešu literatūras vēsture*. Rīga: D. Zeltiņš, 1908.
- ² Plūdons V. *Latvju literatūras vēsture: sakarā ar tautas vēsturisko attīstības gaitu: vidusskolu kurss*. 2 sēj. Jelgava: L. Neimanis, 1908–1909.
- ³ Upīts A. *Latviešu jaunākās rakstniecības vēsture. 1885–1910*. Rīga: A. Golts, 1911.
- ⁴ Hiršs H. “Mēs ejam stāvu gaisā...” *Grāmata*. 1991. Nr. 2. 55.–62. lpp.
- ⁵ Niedre J. Par latviešu literatūras vēsturi. *Karogs*. 1947. Nr. 3. 265. lpp.
- ⁶ Ekmanis R. *Latvian Literature under the Soviets, 1940–1975*. Belmont, Massachusetts: Nordland Publishing Company, 1978. P. 16.
- ⁷ Grigulis A. (sast.). *Latviešu literatūras kritika*, 1. sēj. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1956. 3. lpp.
- ⁸ Turpat. 4.–5. lpp.
- ⁹ Par periodu līdz brāļu Kaudziņu darbībai 19. gadsimta otrajā pusē ievadā sniegts tikai īss pārskats. Sk.: Grigulis A. (sast.). *Latviešu literatūras kritika*, 1. sēj. 4.–9. lpp.
- ¹⁰ Kalniņš J. (atb. red.). *Latviešu literatūras darbinieki: biogrāfiska vārdnīca*. Rīga: Zinātne, 1965. 204. lpp.
- ¹¹ Bērsons I. Ielūkosimies dziļāk pagātnes literāro vērtību purā. *Karogs*. 1967. Nr. 10. 127.–135. lpp.
- ¹² Bērsons I. Īsi par “Varavīksni”. Bērsons I. (sast.). *Varavīksne: Literatūras vēstures un kritikas gadagrāmata*. Rīga: Liesma, 1968. 8. lpp.
- ¹³ Par to pirmā informācija latviski: Apinis A., Zemzaris J. Kultūras mantojums. Pirms 440 gadiem. *Karogs*. 1966. Nr. 9. 154.–156. lpp.
- ¹⁴ Apinis A. Pa pirmās teātra izrādes dalībnieku pēdām. *Zvaigzne*. 1965. Nr. 3. 4.–5. lpp.; pētījuma turpinājums: Apinis A. Gājiens pa pirmās latviešu teātra izrādes dalībnieku pēdām turpinās. *Literatūra un Māksla*. 1974. Nr. 20. 15.–16. lpp.
- ¹⁵ Apinis A. Pagātnes vērtības – nākotnei. *Karogs*. 1966. Nr. 6. 173.–174. lpp.
- ¹⁶ Upīts A. *Latviešu literatūra: lekcijas Latvijas Valsts Universitātē 1945–1947*. Rīga: LVI, 1951.
- ¹⁷ Apinis A. *Neprasot atļauju: latviešu rokraksta literatūra 18. un 19. gadsimtā*. Rīga: Liesma, 1987.
- ¹⁸ Ķikuļa Jēkabs. *Dziesmas*. Rīga: Liesma, 1982.
- ¹⁹ Čaks A. *Raksti*. 5 sēj. Rīga: Liesma, 1971–1976.
- ²⁰ Kalniņš J. *Rainis: biogrāfisks romāns*. Rīga: Liesma, 1977; Volkova L. *Eduards Veidenbaums. Problēmas. Risinājumi. Hipotēzes*. Rīga: Liesma, 1979; Volkova L. *Tapšana: Rūdolfs Blaumanis literāros un vēsturiskos kontekstos līdz 1893. gadam ar atkāpēm līdz 1908. gadam*. Rīga: Liesma, 1988.
- ²¹ Veselis J. Priekšvārdi. *Latviešu rakstniecības vēsture*. Ohmstede: Ohmstedes Latviešu komiteja, 1947.
- ²² Reiters J. *Tulkojuma paraugs. Eine Übersetzungsprobe: 1675. gadā Rīgā iznākušo latviešu Bībeles tekstu faksimiliespiedums*. Stokholma: Daugava, 1975.
- ²³ Dunsdorfs E. *Pirmās latviešu Bībeles vēsture*. Mineapole: Latviešu ev.-lut. baznīca Amerikā, 1979.
- ²⁴ Karulis K. *Jānis Reiters un viņa tulkojums*. Rīga: Liesma, 1986.
- ²⁵ Karulis K. *Bībeles pirmais izdevums latviešu valodā: 1685–1694*. Rīga: Raiņa literatūras un mākslas vēstures muzejs, 1989.
- ²⁶ Glück H., Polanska I. *Johann Ernst Glück (1654–1705). Pastor, Philologe, Volksaufklärer im Baltikum und Russland*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2005; Grudule M., Schiller Ch. (Hrsg.). “Mach dich auf und werde licht – Celies nu un topi gaišs”. *Zu Leben und Werk Ernst Glücks (1654–1705). Akten der Tagung anlässlich seines 300. Todestages vom 10. bis 13. Mai 2005 in Halle (Saale)*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2010; Glück J. E. *Grammatik der russischen Sprache*. Herausgegeben und mit einer Einleitung versehen von H. Keipert, B. Uspenskij, V. Živov. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1994.
- ²⁷ Kovrigina V. A. Shkoly nemeckoj slobody i ih uchitelja. *Nemeckaja sloboda Moskvy i ejo zhiteli v konce XVII–pervoj chetverti XVIII vv.* Moskva: Arheograficheskij centr, 1998. C. 296–332; Pastor I. Je. Gljuk. Miklashevskaja E. P., Cepljaeva M. S. *Znamenitye nemmcy Lefortova*. Moskva: ROSSPJeN, 2000. C. 35–45.
- ²⁸ Ernsts Gliks. *Latviešu/krievu dzeja. Latviešu dzejnieku krievu valodā rakstītie dzejoļi*. Sast. A. Zapoļs. Rīga: Neputns, 2001. 100.–120. lpp.
- ²⁹ LU Humanitāro zinātņu fakultātes un Teoloģijas fakultātes organizētās ikgadējās starptautiskās zinātniskās konferences “Literatūra un reliģija” un tām sekojošie rakstu krājumi: Kalniņa I., Vecgrāvis V.

- (sast.). *Literatūra un reliģija. Zinātnisko rakstu krājums*. Rīga: JD, 2010; Kalniņa I. (sast.). *Literatūra un reliģija*. Rīga: LU, 2014 u. c.; Bībeles tulkojumam un satura izpētei veltītie rakstu krājumi: Vējš V. N. (galv. red.). *Bībele. Raksti, teksts, kultūrvidē*. Rīga: Latvijas Bībeles biedrība, 1999; Veisbergs A. (galv. red.). *Tulkojums – kultūrvēsturisks notikums*. Rīga: Zinātne, 2009 u. c.
- ³⁰ Ekmanis R. *Latvian Literature under the Soviets, 1940–1975*. Belmont, Massachusetts: Nordland Publishing Company, 1978.
- ³¹ Briedis R. Latviešu literatūra 60.–80. gados. Ausekle D., Auziņš I. u. c. *Literatūra 12. klasei: eksperimentāla mācību grāmata*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1997. 83.–353. lpp.
- ³² Grudule M. *Latviešu dzejas sākotne 16. un 17. gadsimtā kultūrvēsturiskos kontekstos*. Rīga: LU LFMI, 2017.
- ³³ Daija P. *Apģaismība un kultūrpārnese. Latviešu laicīgās literatūras tapšana*. Rīga: LU LFMI, 2013.
- ³⁴ Daija P. *Literary history and popular enlightenment in Latvian culture*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2017.
- ³⁵ Vērdušs K. (sast.). *Latviešu literatūra 2007–2015*. Rīga: LU LFMI, 2018.
- ³⁶ Bukšs M. *Latgaļu literatūras vēsture*. [B. v.]: P/s Latgaļu izdevniecība, 1957. 17. lpp.
- ³⁷ Vējāns A. *Latgales rakstu gaisma: sejas, grāmatās un preses slejās, esējās*. Rīga: Spridītis, 1996; Kursīte J., Stafeca A. *Latgale: valoda, literatūra, folklorā*. Rēzekne: Latgales Kultūras centra izdevniecība, 2003; Salcēviča I. *Gadsimts latgaliešu prozā un lugu rakstniecībā: 1904–2004*. Rīga: Zinātne, 2005; Zeile P. *Latgales kultūras vēsture: no akmens laikmeta līdz mūsdienām*. Rēzekne: Latgales Kultūras centra izdevniecība, 2006.
- ³⁸ Grudule M. Kundizija “Garīgas pērļu rotas” (1711) tulkojums: teksts un konteksts. Cimdiņa A. (sast.). *Dzimums, literārā konvencija un jaunrade: no baroka līdz postmodernismam: rakstu krājums*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2015. 18.–30. lpp.
- ³⁹ Aspazija. *Kopoti raksti*. 6 sēj. Sast. S. Viese. Rīga: Liesma, 1985–1988; Aspazija. *Kopoti raksti*. 1. sēj. Sast. A. Cimdiņa. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2017.
- ⁴⁰ Brigadere A. *Lugas*. Sast. G. Upeniece. Rīga: Valters un Rapa, 2004; Brigadere A. *Ja saule tev sirdī: dzeja*. Sast. J. Rapa. Rīga: Valters un Rapa, 2001; Brigadere A. *Kvēlošā lokā: romāns, 1927–1928*. Rīga: Valters un Rapa, 1998.
- ⁴¹ Gūtmane M. *Dzīve ir viens vella izgudrojums: Veronika Strēlerte manās atmiņās*. Rīga: Neputns, 2012; Strēlerte V. *Raksti*. 1.–2. sēj. Sast. I. E. Kalniņa. Rīga: Valters un Rapa, 2008 (1. sēj.), Rīga: LU LFMI, 2012 (2. sēj.); Rožkalne A. *Lauva: dzejniece Astrīde Ivaska*. Rīga: LU LFMI, 2012 u. c.
- ⁴² Kalnyn’ Ja. (Otv. red.). *Istorija latyšskoj literatury. V 2 tomah*. Rīga: Zinatne, 1971.
- ⁴³ Ekmanis R. Tas 1971. gads. Iezīmes Latvijas literārajā dzīvē. *Jaunā Gaita*. [1971]. Nr. 91. http://jaunagaiba.net/jg91/JG91_Ekmanis1971_2.htm (skatīts 2018.05.06.).
- ⁴⁴ Anerauds J. (ed.). *Amerland: selection from Latvian poetry and prose*. Rīga: Liesma, 1967.
- ⁴⁵ Vāvere V. (sast.). *Latviešu un Rietumeiropas literatūra*. Rīga: Zinātne, 1971.
- ⁴⁶ Stepinš L. *Latviešu un zviedru literārie sakari*. Rīga: Zinātne, 1983.
- ⁴⁷ Stepinš L. *Latviešu un dāņu literārie sakari*. Rīga: Zinātne, 1989.
- ⁴⁸ Jundze A. *Somijas literatūra Latvijā, 1885–2001*. Rīga: Zinātne, 2002.
- ⁴⁹ Kalnačs B. u. c. *Vācu literatūra un Latvija, 1890–1945*. Rīga: Zinātne, 2005.
- ⁵⁰ Grīnuma G. (sast.). *Rainis un Gēte: “Fausta” tulkojuma simtgade=Rainis und Goethe: zum hundertjährigen Jubileum der “Faust”-Übersetzung*. Rīga: Nordik, 1999; Grīnuma G. (sast.). *Gēte un Baltija=Goethe und die baltischen Länder*. Rīga: Nordik, 2002; Lencs J. M. R. *Piezīmes par teātri. Aumeistars jeb mājaudzināšanas priekšrocības*. Sast. B. Paškevica. Cēsaine: Cēsaines Mākslinieku biedrība, 2012.
- ⁵¹ Sal.: Kļaviņa A. Filma/performance par Herdera ceļojuma piezīmēm. *Diena*. 2003, 8. febr.; Kļaviņa A. *Pa crazy guy Herdera pēdām*. *Diena*. 2003, 6. marts; 2007. gada 10.–14. maijā notiek Jāņa Peitāna tulkotās lugas izrādes Andrejostā, par to sīkāk sk.: Dūmiņa L. Izrāde ar antikvāru vērtību. *Neatkarīgā Rīta Avīze Latvijai*. 2007, 5. maijs. Sk. arī: Laupītāji Rīgā! <http://www.satori.lv/article/laupitaji-riga> (skatīts 2018.05.06.).
- ⁵² Merkel G. H. *Die Letten, vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts: ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde*. Hrsg. von T. Taterka. Wedemark: H. v. Hirschheydt, 1998.

- ⁵³ Taterka T., Krastiņa E. Latviešu zemnieka pirmie soļi literārajā laukā. Neredzīgā Indriķa parādīšanās eiropiskās tautas apgaismības, Veimāras mākslas filozofijas un baltvācu dzimtbūšanas atceļšanas diskursa kontekstā. Kalniņa I., Grudule M. (sast.). *Literatūrzinātne, folkloristika, māksla. LU Raksti*. 731. sēj. Rīga: LU, 2008. 31.–50. lpp.
- ⁵⁴ Taterka T. Nācija izstāsta sevi. Par 19. gadsimta nacionālajiem eposiem. Cimdiņa A., Lāms O. (sast.). *Lāčplēša ceļš pasaulē: latviešu eposs un Eiropas eposu tradīcijas*. Rīga: Zinātne, 2010. 65.–112. lpp.
- ⁵⁵ Šemeta A. Deutschsprachige Periodika in Livland und Kurland vor 1800. *Baltische Literaturen in der Goethezeit*. Hrsg. H. Bosse, O. H. Elias, T. Taterka. Würzburg: Königshausen und Neumann, 2011. S. 353–381; Šemeta A. Vecais Stenders – latviešu mediju krusttēvs? Par Stendera rakstu nozīmi latviešu literatūrā no mediju vēstures perspektīvas. Grudule M. (sast.). *Gothards Frīdrihs Stenders (1714–1796) un apgaismība Baltijā Eiropas kontekstā*. Rīga: LU LFMI, 2018. 453.–464. lpp. u. c.
- ⁵⁶ Boguna J. *Letland als übersetzte Nation. Garlieb Merckels Die Letten und ihre Rezeption im 19. Jahrhundert*. Berlin: Frank Timme, 2014.
- ⁵⁷ Stenders G. F. *Eelizes divpadesmit svētas dziesmas, latviešu valodā pārtulkotas no tā veca mācītāja Stendera*. Jelgavā: J. V. Steffenhagen, 1789.
- ⁵⁸ Grudule M. Vācbaltieši Latvijas un latviešu kultūras vēsturē. Stradiņš J. u. c. (red.). *Latvieši un Latvija*. 4. sēj. *Latvijas izglītība, kultūra un zinātne*. Rīga: LZA, 2013. 207.–231. lpp.
- ⁵⁹ Grudule M. Vācbaltiešu literatūra (1890–1939). Kalnačs B. u. c. (sast.). *Vācu literatūra un Latvija. 1890–1945*. Rīga: Zinātne, 2005. 411.–556. lpp.
- ⁶⁰ Projekts *Geschichte der baltischen Schriftkultur. Diskurse und Genres*.
- ⁶¹ Ross K., Vanags P. (eds.). *Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages*. Frankfurt am Main, etc.: Peter Lang, 2008.
- ⁶² Erenštreits V. Lībiešu literatūra. Vērdiņš K. (sast.). *Latviešu literatūra 2007–2015*. Rīga: LU LFMI, 2018. 356.–376. lpp.

Māra Grudule
Benedikts Kalnačs

The Reception of Latvian Literary History between 1945 and 2015

Summary

Keywords: Latvian literature, literary history, literature and ideology, regional literature, comparative literature

This article focuses on the reception of Latvian literary history in the period between 1945 and 2015. The authors pay attention to the following aspects: a) the beginnings of Latvian literary history in the 19th and early 20th centuries; b) the role of Soviet ideology in the aftermath of WWII; c) literary history writing in exile; d) new trends in literary history at the turn of the century; e) the development of regional literatures and comparative aspects of literary history.

Following a rather modest initial phase in the 19th century, the histories of Latvian literature matured during the period of independence in the 1920s and 1930s. A major achievement was marked by the publication of the three-volume history by Teodors Zeiferts, *Latviešu rakstniecības vēsture* (Latvian Literary History; 1922–1925), which summarized the earlier literary history writing focusing on texts in Latvian from a comparative perspective. During the authoritarian regime in Latvia established in 1934, great emphasis was put on a detailed description of national features in the literary process and close observations of a particular author's biography. Attention was also drawn to the discussion of specific literary texts that might fit into the literary canon. To this aim, a six-volume history edited by Ludis Bērziņš *Latviešu literatūras vēsture* (Latvian Literary History; 1935–1937) was created. Alongside it many other state-supported activities promoted the unique qualities of Latvian letters. However, it must be kept in mind that these descriptions were made against the background of extensive studies of other literary cultures.

The outbreak of WWII and the occupation of Latvia marked the beginning of a new phase. Research of Latvian literature in Soviet Latvia was strongly influenced by the ideological pressure of the regime. The presence of ideology was also considered to be an overarching principle of literary history writing. The most representative text of this new era was *Latviešu literatūras vēsture* in 6 volumes (Latvian Literary History; 1956–1962), created by a research team at the Soviet Latvian Academy of Sciences under the leadership of Ēvalds Sokols. This publication alongside others manifested an almost complete omission

of the comparative approach to any literary phenomena beyond the possible exception of proletarian literature. The idea of literary history as a process through which a certain nation establishes its values and identity, while at the same time constantly remaining in contact with other literary cultures, was completely abandoned. Only gradually within the following decades a certain recovery of the complexity of interpretation of literary processes became possible.

Literary history writing in exile was initially focused on the practical needs to provide school textbooks. The most brilliant publication on literary history during this period was Andrejs Johansons's monograph, *Latviešu literatūra* (Latvian Literature; 1953–1954), published in Sweden. In this as well as in his other publications Johansons exemplified the comparative approach of exile scholars to demonstrate deep affinities between Latvian and European cultural history and creative thought.

Only gradually research trends in exile and in Latvia became mutually comprehensive as exemplified by the publications of literary and book historian Aleksejs Apinis. A new wave of literary history writing intensified at the end of the 20th century with the publication of the 1999 monograph *Latviešu literatūras vēsture* (Latvian Literary History) by Guntis Berelis, as well as the collective monograph on the history of Latvian literature in three volumes (1998–2001) where researchers from Latvia and exile co-operated under the guidance of Viktors Hausmanis and Valters Nollendorfs. A new tradition is currently being developed by a new series of individual monographs that so far have covered the period up to the mid-19th century.

Publications in exile also paid close attention to the cultural specificity of the development of a literary tradition in Latgale, the Roman Catholic region of Latvia. Current research is continuing the evaluation of this tradition, alongside other investigations that pay attention to comparative contexts of Latvian literature.

The article is concluded with an evaluation of the importance of case studies and relevant methodology for the development of the 21st-century literary history writing.

Kārļa Skalbes bēgļa ceļš uz Zviedriju: no individuāla pārdzīvojuma līdz kolektīvām atmiņām

Atslēgvārdi: Otrais pasaules karš, bēgļu gaitas, Kurzeme, bēgļu laiva,
Zviedrija

Daudzu Eiropas tautu 20. gadsimta vēsturiskā pieredze ir traumatiska,¹ īpaši raugoties kara diskursa un dažādu politisku represiju kontekstā. Latviešu bēgļu Otrā pasaules kara pārdzīvojums un pēckara pieredze veido traumatisku sajūtu kompleksu, no vienas puses, ļoti individuālu un personisku, no otras puses, iezīmē kolektīvas līdzības un vienojošus emocionālus momentus. Individuālā pieredze pagātnē ļauj konstruēt kolektīvo pagātnes pārdzīvojumu tagadnē.² Otrā pasaules kara izskaņā bēgļu gaitas un vēsturiski politiskie notikumi mainīja un lauza daudzu latviešu likteņus. Edmunds Valdemārs Bunkše, domājot par savu dzīves gājumu, aktualizējis jautājumu: “Kas ir mājas un ceļš cilvēkam un latvietim varmācīgā lielu pārmaiņu laikmetā? Un kā ainava, vieta un vide var ietekmēt cilvēka jūtu un domu pasauli?”³ Otrais pasaules karš pa daudziem Eiropas ceļiem – kuģos, laivās, pajūgos un kājām – aizveda latviešus svešumā. Tas bija arī izmisuma pilns laiks, kad cerības mijās ar bezcerību un kad izvēle – doties projām – bija emocionāli smaga.

1944. gada atvasarā Zviedrija kļuva par pirmo latviešu trimdas zemi. Tolaik no Kurzemes un Vidzemes jūrmalas atgāja pirmās laivas, ar kurām latvieši, kā paredzēdami nenovēršamo, devās uz šo kara neskarto zemi. Vēsturniece Argita Daudze atzinusi, ka Zviedrija par patvēruma zemi bēgļiem no bijušajām Baltijas valstīm kļuva divu iemeslu dēļ: 1) tās ģeogrāfiskais tuvums; 2) atrašanās ārpus kara darbības zonas. “Abu šo faktoru kombinācija savukārt bija pamatā lēmumam un radīja apstākļus latviešu pretošanās kustībai organizēt bēgļu pārceļšanos uz neitrālo Zviedriju.”⁴

Latviešu bēgļiem raksturīga kolektīva emocionālā pieredze. Līdzīgas ciešanas un sāpes pieredzējušais spēj otru saprast vislabāk. Cilvēka dzīves gājums veidojas no maziem gadījumiem, tomēr došanās svešumā nojauc dabisko laika plūdumu, sajauc laikus un notikumus. Rakstnieks Kārlis Skalbe jau bija pieredzējis dzīvi svešumā un trimdā.⁵ Atkārtoti svešumu viņš pieredzēja dažus mēnešus. Kārlis Skalbe ar ģimeni – sievu, tulkotāju Lizeti Skalbi (1886–1972), meitu, tulkotāju Ilzi Skalbi-Legzdiņu (1912–1996), znotu, arhitektu Robertu Legzdiņu (1901–1990), un mazdēlu Andreju (dzim. 1936) bēgļu gaitās devās pirmajā vilnī, kas iezīmējās 1944. gada atvasarā un vēlā rudenī. Otrs bēgļu vilnis no Kurzemes devās projām 1945. gada pavasarī – līdz pat pēdējām laivām 8. maijā, kad rakstnieka

Skalbes mūžs jau bija noslēdzies.⁶ Tāpat jāņem vērā, ka daudz lielāka bēgļu plūsma virzienā uz Vāciju tolaik organizēti noritēja kuģos no Rīgas un Liepājas.⁷

Kārļa Skalbes bēgļa ceļā iezīmējas vairāki nogriežņi – Vecpiebalgas un Saulrietu atstāšana, brauciens zirga pajūgā cauri Rīgai uz Kurzemi, pārvietošanās gar jūras krastu, mitināšanās piekrastes zvejnieku mājās un laivas gaidīšana, brauciens pāri jūrai bēgļu laivā, nonākšana Gotlandē un nepilni seši mēneši Zviedrijā nodzīvoti mēneši. Viņa bēgļa laiks Zviedrijā bija neilgs: no 1944. gada 12. novembra līdz 1945. gada 16. aprīlim, kad viņš aizgāja mūžībā. Ar Kārli Skalbi noslēdzās nozīmīgs laiks Latvijas vēsturē – savulaik viņš bija pieredzējis Latvijas tapšanu, Latvijas vārds viņam bija dārgs, tāpat kā brīvība, taču viņš pieredzēja Latvijas neatkarības zaudēšanu un atkārtotu došanos svešumā. “Ar šo laiku [domāts kopš 1915. gada, kad Kārlis Skalbe Valkā izdotajā laikrakstā “Lidums” pieminējis Latvijas valsts varbūtību – *I. D.-S.*] Skalbe kļūst tautai par ceļa rādītāju, par vedēju uz lielo mērķi,”⁸ rakstīja Jānis Andrups (1914–1994). Kārlim Skalbem vārds Latvija nebija tikai zemes (ģeogrāfiskas teritorijas) apzīmējums vai nosaukums, “bet reliģiskā pārdzīvojumā pacelts visas latviskās pasaules apzīmējums. [...] Skalbe kļūst tautai par ceļa rādītāju, par vedēju uz lielo mērķi”⁹. Tas ir atslēgas vārds bēgļiem Zviedrijā, domājot par reiz izcīnīto un zaudēto (zudošo) savu valsti. “Pēc laimes pilniem gadiem / Mūs liktens baigi šausa: / Pār zemi negaiss tumsa, / Mēs kļuvām bēgļu tauta,”¹⁰ rakstīja Kārlis Skalbe. Šāda pati telpiska pārvietošanās iezīmīga lielai daļai latviešu, kuri 1944. gada vasarā un rudens ieskaņā izšķīrās par došanos bēgļu gaitās.

No Saulrietiem

1944. gada vasara iezīmēja bēgļu plūsmu pa visu Latvijas teritoriju virzienā prom no austrumiem. Latvijā norisinājās kaujas, un arvien tuvāk mājām pienāca frontes līnija. 1944. gada 23. jūlijā krita Ludza, 27. jūlijā – Daugavpils un Rēzekne. Turpinot kauju ceļu caur Lietuvu, padomju armija 1944. gada 29. jūlijā ieņēma un izpostīja Jelgavu. Augusta pirmajās dienās padomju armijas triecienvienības izlauzās Tukuma virzienā līdz Baltijas jūrai, zemes ceļš uz Kurzemi tika slēgts. 1944. gada augusta vidū Vidzeme bija pilnībā nonākusi padomju karaspēka zonā.¹¹ Civiliedzīvotāju evakuācijai drīkstēja izmantot tikai vienu šoseju – pa Vidzemes un Rīgas jūrmalas šoseju plūda bēgļu, galvenokārt pajūgu, straumes.

1944. gada vasarā Otrā pasaules kara frontes līnija nonāca Vidzemes austrumpusē, tuvojās kaujas. Roberts Legzdīņš atminas,¹² ka Ērgļu stacijā jau bijis īsts kara lauks – ievainoto transports, tālumā degošas un izpostītās zemnieku sētas, bēgļu pajūgu rindas.

1944. gada 16. augustā Kārlis Skalbe kopā ar sievu Lizeti Skalbi un meitas Ilzes ģimeni posās atstāt Saulrietus.¹³ Tolaik Saulrietos bijuši divi rati un tikai viens zirgs, ko vajadzēja atstāt dēlam Jānim saimniekošanai, bet sameklēt zirgu šādā juku laikā nesekmējās. Tad Saulrietos atvadīties no dzejnieka četros pajūgos iebraucis dzejnieks Jānis Medenis (1901–1963) ar ģimeni. Tā visi kopā varēja uzsākt bēgļu gaitas, tikai katram tās izvērtās citādi.¹⁴ “Atsperu droškiņā bija iejūgts Aiviekstes diždzejnieka zirgs, un Skalbe nobrauca

no Incēnu kalna garām Alaukstam, pāri Gaujai...¹⁵ Pa ceļam braucēji piestāja Vidrižos. Kā atminas Roberts Legzdiņš, tas bijis saulains un silts rudens Vidzemē un mirdzoša atvasara Kurzemē, bez lietainām dienām.¹⁶

Piebalgas muzeju apvienībā "Orisāre" Kārļa Skalbes krājumā glabājas Elvīras Vanagas atmiņas par abiem dzejniekiem. 1944. gada augustā Vidrižu ciema Sautlāčos, kur tolaik viņa pavadījusi vasaras brīvdienas, arvien biežāk iegriezās bēgļi. "[...] kādā saulainā priekšpusdienā [1944. gada augusta nogalē – I. D.-S.] mūsu sētā iebrauca divi pajūgi ar 8 cilvēkiem. Arī viņi bija atstājuši savas mājas, lai kaut kur meklētu patvērumu. 3 no viņiem bija labi pazīstami, divi no fotogrāfijām. Tie bija Kārlis Skalbe un Jānis Medenis. Robertu Legzdiņu, Skalbes meitas vīru, kā kaimiņu un mūsu skolotājas Elfrīdas Andrusas brāli, pazinu jau no bērnu dienām. Visiespaidīgākais bija Jāņa Medeņa varenais stāvs, ģērpts pelēkā vadmalas uzvalkā. [...] Kārlis Skalbe stāvēja skumjš un kluss viņam blakus, sidrabotiem matiem dzīvesbiedre un meita Ilze vienkāršajā Vecpiebalgas tautas tērpā."¹⁷ Kārlis Skalbe ar ģimeni apmetās Igates skolā pie znata māsas,¹⁸ Jānis Medenis ar ģimeni palika Sautlāčos. Vidrižos Kārlis Skalbe ar ģimeni nodzīvoja turpat mēnesi. Vienu reizi šī mēneša laikā viņš esot aizbraucis uz Rīgu, kur sastapis kādu pazīstamu mežzini, kurš ieteicis doties uz Kurzemi un mēģināt tikt uz Zviedriju – "it kā pavēra mūsu bēgļu ceļā gaišāku spraugu, jo uz Vāciju braukt nevienam negribējās"¹⁹.

1944. gada 26. septembrī bēgļi posās tālākam ceļam, kas veda cauri Rīgai uz Kurzemi. Igatei tuvojās frontes līnija, skolas klasēs iekārtojās armijas daļas, kuras gan itin drīz sāka atkāpties, pārpildot līdzās bēgļu pajūgiem šoseju ar kara tehniku. Bēgļiem nācies nīkt lielceļu grāvmalēs un putekļos. Šī noskaņa atbalsojas dzejoli "Ceļā": "Man acis bij aklas no putekļiem, / Kas gāzās pār Vidzemes lielceļiem / No dzimtenes projām braucot. [...] / Es aiznesu dzimtenes putekļus / Uz savas platmales malām."²⁰

Roberts Legzdiņš atminas: "Valdija ellišķīgs troksnis, ko sacēla kara rati, motorizētās vienības, lopu bari un auto sirēnas. [...] mēs tuvojāmies Rīgai pa smilšainiem meža ceļiem. [...] Savāds spēks rāva mūs projām no Vidzemes, cauri Rīgai, pāri Daugavai..."²¹ Ceļā uz Rīgu, izmantojot Roberta Legzdiņa Pieminekļu valdes inspektora apliecību, bēgļu grupai izdevies pārnakšņot Brīvdabas muzeja Zemgales sētā: "Skalbe bija stipri saguris un novietojās saimnieka kambarī. Liktenis arī šonakt viņu bija paglābis no auksta vēja Juglas tilta gala klajumā. Siltajā istabā pie pavarda uguns viņš atplauka un jutās kā saimnieks šai senajā Zemgales sētā, kur tonakt mita vidzemnieki."²² Tovakar viņi vēl neapjauta traģēdijas lielumu.

1944. gada 28. septembrī Kārlis Skalbe atkal bija Rīgā, kas tajā agrajā rītā izskatījusies savāda – putekļus bija noskalojis nakts lietus. Kārlis Skalbe Rīgā iebrauca bēgļu pajūgā. Roberts Legzdiņš atminas, ka, ieraudzījuši dzejnieku bēgļu veltumā, pie tā piestājuši gluži sveši ļaudis, vēloties pateikt vai sagaidīt kādu mierinājuma vārdu. Rīgas ielas bijušas pārpilnas garām pajūgu rindām. Atbraucējiem no Vecpiebalgas nācies stāvēt Raiņa bulvārī iepretim Latvijas Universitātes ēkai vairākas stundas. Kaut bijušas bažas pazaudēt rindu, Kārlis Skalbe tomēr aizgājis līdz Brīvības piemineklim, uz Vērmanes dārzu, taču iet līdz

dzīvoklim Antonijas ielā nav riskējis. Galvaspilsētas ielās tolaik bija vērojamas neierastas ainas: māvušas govīs, zvieguši zirgi, bēgļi noguruši sēdējuši pajūgos, gaidīdami, kad varēs tikt pāri Daugavai.²³ “Cauri Rīgai plūst izmisums, nelaime, posts. Bēgļu vezumos, kur sakrata it kā visa mūsu dzīve, aizvedam Latvijas labākos laikus... Savāds skats no Universitātes kāpnēm uz Raiņa bulvāri. [...] Tieši pretī galvenai ieejai ir mūsu grupa, 11 pajūgi. Pirmajā pajūgā dzejnieks Kārlis Skalbe.²⁴ Tuvu viņam piespiedies mazdēls Andrejs, tad meita Ilze un dzīvesbiedre Lizete... Abos Piebalgas droškiņas galos lieli maisi, kuros sadzītas drēbes. [...] Ir tāda sajūta, ka negribētu viens otrā ielūkoties, lai neuzvandītu ko saudzējamu, ko gribētos paņemt šais atvadu stundās līdzī no Rīgas. [...] Esam pāri Daugavai. Rudens saule spīd mums sejā, bet, ja pagriežam galvu atpakaļ un skatāmies pāri ūdeņiem, Rīga māj sevišķi apmirdzēta un izskatās brīnišķa. Lieki ir vārdi, lieki runāt par izjūtām. Tikai to nepārprotami sajūtām, ka aiz mums paliek gaišākais un ievērojamākais laiks Rīgas vēsturē.”²⁵ Rīga bija pilsēta, kuru Kārlis Skalbe ļoti mīlēja. “Viņš pat vislabākajos laikos nebija Vecpiebalgā ilgi noturams. Jau laikus rudenī viņš parasti iebrauca Rīgā,²⁶ uz dzīvi pilsētā, ar kuru bija saradis.”²⁷ Vēlāko gadu (kopš 1956. gada) sarakstē ar māti Lizeti Skalbi dēls Jānis spiests ar smeldzi konstatēt, ka viss, kas palicis Rīgas dzīvoklī, ir gājis zudībā. Rīgas dzīvoklī Antonijas ielā palika visa iedzīve, no Rīgas mītnes Kārlis Skalbe savā bēgļu ceļā līdzī nepaņēma itin neko.²⁸

Kurzemē

1944. gada jūlijā un augustā karadarbība Kurzemi tieši neskāra, tādēļ liels skaits bēgļu no Latgales, Zemgales un Vidzemes ieplūda kurzemnieku mājās un pilsētās.²⁹ Daudzi projām no mājām, iekoptajiem laukiem un saimniecībām, no kara darbības zonas un frontes līnijas bija devušies jau pirms krietna laika, kļūdami par bēgļiem savā zemē. 1944. gada rudens Latvijā bija savāds – daļa latviešu devās bēgļu gaitās uz Vāciju, nelielāks skaits – bēgļu laivās uz Zviedriju. 1944. gada oktobra sākumā Kārli Skalbi bēgļa ceļi ievada arī Ventspilī. “Garo ceļa gabalu, gan braukšus, gan kājām, viņš izturēja labi. Atvasara bija saulaina, sausa. Skaists bija pēdējais brauciens cauri dzimtenei.”³⁰ Viena no bēgļu pieturas un atpūtas vietām bija Ventspils bēgļu nams. Rakstniece Ingrida Viksna (1920–2017) atminas dažas epizodes no tur aizvadītā laika: “Starp daudzajām dēku pilnajām dienām, pēc garajiem gadiem vēl šodien palicis atmiņā kāds vakars, kad šai jumta čokurā ap drebulīgu sveces liesmu bija sasēdusi maza bēgļu draudze, no kuras tik daudzi jau aizslīdējuši velainēs. Kā šodien vēl redzu – tur sēd Kārlis Skalbe – uz vienīgā krēsla, kas istabā, bet tāpat zemē notupies uz salmu klājiena ir Vilis Cedriņš, tam blakus Medenis ar tumšiem bārdas rugājiem noaugušu vaigu. [...] Šai savādā vakarā, kur uz daudzām pierēm gulēja jau neredzams nīcības zīmogs, katrs pusvārdos, īsi un aprauti, stāstīja savu bēdu.”³¹

Kārlis Skalbe ar ģimeni Kurzemē aizvadīja visu rudeni – vasarīgo laiku nomainīja pavēssais rudens, pienāca novembris ar miglu, pelēcīgumu un lietu. Gaidot laivu. Vasaras mēteli un platmali dzejnieks nomainīja pret ziemas mēteli un kažokādas cepuri. Tāpat kā

citiem bēgļiem, arī viņiem, uzturoties Kurzemē, tika sagādāti visi nepieciešamie dokumenti, tostarp oficiāli izceļošanas dokumenti uz Vāciju, jo bēgļi bieži tika kontrolēti un pārbaudīti.³²

Kārlis Skalbi Kurzemē sastapa kritiķis Jānis Grīns (1890–1966),³³ vēlāk viņš atminējās, ka ikkatra tikšanās ar dzejnieku bijis gaišs brīdis. “Kāds brīnišķīgs, jauks, latvisks fluīds allaž nāca no viņa smaidošās sejas, no možajiem vārdiem. [...] pēdējās tikšanās ar aizgājušo dzejnieku un labu draugu vairs tā neiepriecināja. Paskumjajā bēgļu noskaņojumā slīgām visi, arī viņš – allaž gaišais un smaidīgais.”³⁴

1944. gada oktobrī laikrakstos lasāma ziņa, ka bēgļu pieplūdums Liepājā ar katru dienu pieaug, sarodas bēgļi ne vien no Vidzemes un Latgales, bet pat no Kurzemes.³⁵ Laivu pārcēlāju atmiņās minēts, ka 1944. gada rudenī Kurzemē saradies ļoti daudz bēgļu, cerībā tikt pāri uz Zviedriju, taču laivu pārcēlājiem bijis skaidrs, ka braucēju ir daudz vairāk nekā viņu rīcībā esošo laivu.³⁶ 1944. gada oktobra beigās vācu pārvaldes pārstāvji visiem iedzīvotājiem lika atbrīvot mājas. Jūrmala kļuva par krasta aizsardzības joslu, tomēr tolaik turienes mājās bija apmetušies vairāki simti gaidītāju. “Kurzemi pasludināja par cietoksni ar nakts kustības aizliegumu un dokumentu kontroli uz ielām un dzīvokļos.”³⁷ Laivu gaidītāju vidū bija bēgļi, kuri, pārguruši no saspīestības, trūcīgās iztikas, neziņas un nemitīgās pārvietošanās, atmeta cerības tikt pāri uz Zviedriju un aizbrauca atpakaļ uz Ventspili, lai kāptu kuģos ceļam uz Vāciju. 1944. gada rudenī uz ilgāku laiku pārtrūka sakari, pārcēlāju laivas gan pienāca no Gotlandes, bieži atpakaļ aizbrauca tukšas.³⁸ “Dievs bija devis saulainu rudeni, bez vētrām un trakas jūras, tā ka vēl novembra un pat decembra mēnešos kā veļu laivās latvieši brauca pāri Baltijas jūrai.”³⁹

Pārcelties vairākkārt nācās arī Kārlim Skalbem ar ģimeni. Šie apstākļi pasliktināja rakstnieka veselības stāvokli, vairākas nedēļas bija jānodzīvo mežā, bet naktis jāpavada kūtsaugšā. Tagad rakstniekam lieti noderēja znota Roberta Legzdiņa atvestais kažoks. Oktobra vidū liels skaits (ap 200) bēgļu nonāca Vārves Grīniekos (apmēram 10 kilometrus uz dienvidiem no Ventspils),⁴⁰ tostarp dzejnieks ar ģimeni. Mājas no jūrmalas šķīra mežs un kāpas, līdz jūrai apmēram trīs kilometri. Tur laivu gaidījuši daudzi, arī gleznotājs Niklāvs Strunke (1894–1966). “Vēl bijām uz Latvijas zemes, kopā draugi un paziņas, ko vienoja pārdzīvojumi.”⁴¹ Daļa bēgļu mitinājās labības šķūnī uz salmiem, daļa kūtsaugšā, tur nodzīvotas kādas divdesmit dienas. Jānis Grīns atminas: “Mēs bijām bēgļi, gandrīz visiem bija Ventspili izņemtas “šeines”⁴², ka braucām uz Vāciju, gaidām kuģi vai laivu. [...] Atceros, dzejnieks bija diezgan noguris no gara brauciena pa zemes ceļu, [...] bet citādi bija diezgan labā omā. Visas rūpes par tālāko ceļu, tāpat kā par līdzšinējo, viņš bija uzlicis znotam, arhitektam Robertam Legzdiņam, un palaidās uz to – “Robis zina, Robis izdarīs”. [...] Kārlis Skalbe šais dienās drusku pastaigājās, aprunājās, bet parasti laiski gulēja sienā tāpat kā daudzi citi. [...] Mūsu ceļa mērķis – Zviedrija – viņam garā tēlojās kā mīlīga brīvības zeme, kuru tas atcerējās no jaunām dienām. [...] Viņš ticēja, ka kara vētra drīz norims, ka viņa tauta dzīvos. [...] Jūrmalā vakara krēslā vai nakts tumsā Skalbe klusi sēdēja, satinies siltajā un ērtajā kažokā, zem kāpu priedes vai egles. [...] Ar retiem vētraino vakaru izņēmumiem braucām uz krastu katru vakaru, bet laiva kā nenāca, tā nenāca.”⁴³

Skaistās dienas viņš lielākoties pavadījis, sēžot ābeļdārzā pie ugunskura, vai arī devies pastaigās (kaut nav bijis droši). Tuvojoties novembrim, kļuva aukstāks, uzkrīta pirmais sniegs. Novembra sākumā bēgļiem vajadzēja doties projām no Grīniekiem. Lietaini drūmā laikā tie mēroja ceļu līdz Jūrkalnes Tiltsilciemam, kur iekārtojās vairākās zvejnieku mājās. Tiltsilciemā⁴⁴ nosvinēta Kārļa Skalbes pēdējā – sešdesmit piektā – dzimšanas diena, tolaik neviens pat neapjauta, ka šis būs pēdējās dzejnieka svinības. Viņu ieradušies sveikt bēgli no kaimiņu mājām, cenšoties atnest kādu sveicienu. Kaut apstākļi un iespējas bija trūcīgas, tomēr jubilāram par godu cepta torte, gleznotājs Niklāvs Strunke sameklējis kādu lielāku papīra loksni, krāsainos zimuļus un darinājis sveicienu, ko bēgli parakstījuši. Dzejnieks ticis sveikts arī ar dziesmām. Jānis Grīns atminas: “7. novembra priekšpusdienā arī es ieradus uz jubilejas aktu; dzirdēju, ka jubilāru modinājuši ar attiecīgi izvēlētu korāli. Diemžēl akts neko nevarēja izvērsties plašumā – mājiņa bija šaura, istaba vēl šaurāka, un nebija, ne kur saiet, nedz apgriezties. Sveicinātāji nāca ar īpatnām dāvanām. Piemēram, kāds agronoms ar kultūrinženieri bija atnesuši – pudeli petrolejas, tai bija liela vērtība, jo citādi bija jāsed tumsā; sveces bija visas izdedzinātas. [...] pēdējai Skalbes jubilejai, protams, nebija stila, bet sirsnība tur bija, un jubilārs to saprata un izjuta. Tautas sauiņa, pēdējās dienas vadīdama uz dzimtenes krastmalas, sveicināja lielo dzejnieku un ceļa biedru. Kāda viņa cienītāja vēl nākamā dienā atbrauca ar svētku kļiņģeri, tas bija cepts kādās kilometri pieci attālās mājās.”⁴⁵

Jānis Kārklīšs (1891–1975), atminoties laiku Kurzemē, 1945. gada pavasarī, pēc Kārļa Skalbes nāves rakstīja Lizetei Skalbei: “Nekad es Kārli nebiju redzējis tik klusu un skumju, kā pēdējo reizi no viņa atvadoties Ventspilī; šis tēls man nāca līdz visu laiku un neizgaist vēl tagad, par viņu domājot. Liekas, ka nenovēršamo viņš jau tur neapzināti nojauta – un klusas bažas par to krita arī mani, kaut gan nevienam tās neizpaudu.”⁴⁶

Kārlis Skalbe ar ģimeni ceļu uz laivu mēroja vairākkārt, līdz beidzot tajā atradās vieta. Arhitekts Roberts Legzdiņš, nonācis Zviedrijā, atminējās gaidīšanas un cerību laiku: “Stāvoklis ir kritisks. [...] Tikai vienas nakts brauciens – un daudz kas varētu būt citādi. Četras nedēļas, kopš atstājām Ventspili, esam pavadījuši Vārves jūrmalas mežos, šķūņos un Grīnieku kūtsaugšā. [...] Tie latvieši, kuri savu likteni sasaistījuši ar Zviedriju, pacietīgi panes visus grūtumus. Tic laivu atnākšanai. [...] Novembris. Kailsals. Uzkrītis pirmais sniegs. Mežā, šķūņos un citās pagaidu apmetnēs vairs ilgāk noturēties nevaram. [...] Ap divi simti bēgļu vada pēdējās dienas uz Latvijas zemes.”⁴⁷ Viņš stāsta: “Kad mēs notikām līdz “kuģim”, tas bija jau pārpildīts. Kapteinis kļiedza, lai nekāpjot, citādi šaus. Laivas rīkotājs gan teica, ka piebraucējs ir Kārlis Skalbe, bet neviens viņa neklausījās. Aizmirsta bija arī tikko jubilejā dāvinātā pirmā vieta pirmajā laivā. Sacīkste bija zaudēta. Jubilejas fināls gaužām bēdīgs. Vajadzēja airēt laivu atpakaļ uz krastu. [...] Bija pilna krastmala ar kādiem 100 pamestiem čemodāniem un saiņiem. Tos pārvedām klēti un jūrmalu nogrābstījām ar dzelzs grābekļiem, lai sardze neredzētu pēdas. K. Skalbes čemodāns bija prom. Kāds to bija paķēris līdz uz kuģa. Vēlāk atradām Visbijā. Tas bija izgājis cauri karantīnas pirtij, atsprādzis un krietni samilzis. Jubilejas adrese, Saulrietu viesu grāmata, Ilzes Vecpiebalgas

tautas tērps un citas relikvijas bija jau Zviedrijā.⁴⁸ Skalbes ģimenes atgriezās atpakaļ: “[..] palikām krastā Bambaļos gaidīt nākošo laivu...”⁴⁹

Dzejnieks ar ģimeni bija vien bēgļi Kurzemes piekrastē, kuri cerēja sagaidīt laivu, lai tiktu pāri. Liela daļa laivu braucienu notika organizēti,⁵⁰ tomēr Kārlis Skalbe nevienā sarakstā nebija iekļauts. Atlika paļauties uz veiksmi un labvēlīgu apstākļu sakritību. Meita Ilze Skalbe-Legzdiņa atminas: “Trīs nedēļas jau dzīvojam šķūnī. Katru vakaru ejam uz jūrmaļu, līdz pusnaktij guļam gan uz slapjas, gan sasalušas zemes, laivu nesagaidījuši, atgriežamies un ielienam savā migā – sienā, kas no mūsu slapjajām drēbēm ož pēc pelējuma. [..] Kad otrā dienā miglā dodamies ceļā, briesmīgs mums izdzītiem liekas lielceļš, kurš no šī brīža mums atkal kļūst par mājām.”⁵¹ Laivu pārcēlētājs Ēriks Tomsons vēlāk atminējās dzejnieka Kārļa Skalbes laivas braucienus: “Jā, gaidīja laivu Skalbe. Mēs ar Skalbīti divreiz braucām uz jūru ar to viņa drošīgu gaidīt to laivu. Tik daudz es biju kopā ar viņu, bet aizveda cits viņu pāri. [..] Divas nakts pa tukšo izstaigājām...”⁵²

Arhitekts Roberts Legzdiņš atminas aizbraukšanas laiku no Kurzemes kopā ar ģimeni: “Līst. Jūra ir pelēka. Mierīga. Kurzemes krasts ap Jūrkalni ietīts biežā miglā. Laiks kā radīts aizbraukšanai. Mūsu laiva stāv augšā. Tā atnāca pagājušo nakti. Mēs kārtojam pēdējās “formalitātes”. Šonakt – aizbrauksim. Savādi. Pēdējā diena uz Latvijas zemes, un mēs ar nepacietību gaidām tās galu. Mums ir vajadzīga tumša nakts, lai nepamanīti nokļūtu līdz laivai. Viena nakts un nikšana ar slēpšanos zvejnieku nameļos izbeigsies – rītu būsīm brīvībā. Pagājušo nakti zvejnieku ciems iztukšojās. Aizgāja lielā laiva.”⁵³ 11. novembra naktī tomēr beidzot sasniegta laiva, kaut arī tā jau pārpildīta. “Šonakt mēs aizbrauksim. Laiva stāv augšā. Tā atnāca no Gotlandes jau dienā. Līst. Silts rudens lietus vienmērīgi krīt uz kokiem, zemi. It kā asaras... Šis vēlāis rudens lietus, kad jau kailsals ir sastindzinājis zemi, liekas dīvains. [..] Savāda sajūta. Prieks, ka beidzot tiksīm pāri jūrai, jaucas kopā ar bēdām, ka Latvija jāatstāj. Satraukums... Tik daudz mūžu ir strādāts. Krātas vērtības, un mēs tagad pametam visu. [..] Mēs pametam mūsu mājas, neskaitāmu paaudžu koptas. Sentēvu mantojums. Pašu izkarots brīvības cīņās... Ir tomēr mierinājums. Tas viss pagaidām. Mēs taču brauksim atpakaļ, kad karš būs beidzies...”⁵⁴ Kad beidzot visi tiek laivā, tā novembra miglā dodas Gotlandes virzienā. “Jūrniekam kompasa nebija, ar busoles palīdzību ņem virzienu. Nakts bija skaista, bez traucējumiem tuvojāties Zviedrijai. Ap 4 no rīta [..] gandrīz pabraucām Gotlandei garām. Forē (*Fårö*) kāds virsnieks uznāca uz laivas, lai ievadītu Foresundas (*Fårösund*) ostā.”⁵⁵

Bēgļa sajūtas Kārlis Skalbe ierakstīja dzejoļa “Pārslīņa” rindās: “Lidoja, lidoja pārslīņa / Vēja nesta bez stājas / Projām no mīlās Kurzemes – / Viņai nebija mājas.”⁵⁶

Gotlandē un Zviedrijā

“Viņš pārbrauca Lāčplēša dienā, 11. novembrī. Kā pasakā, kā veļu laivā viņš pārbrauca Baltijas jūru un 12. novembrī ieradās Gotlandē.”⁵⁷ Laivā vietas bijušas vien kādiem 20 cilvēkiem, bet tajā atradušies vairāk par 70. “Stāvgrūdām piedzītājā laivā visiem vietas zem klāja neiznāca, un daudzi palika augšā. Mēs novietojāties vidū, tieši zem lūkas. [..]

Skalbe sēdēja, atspiedies pret mastu.”⁵⁸ Lielākoties laivā bijuši jūrkalnieši – kapteiņa radi, paziņas, arī leģionāri. “Tālāk braucot, jūra kļuva nemierīgāka, un reizēm mūsu laivu arī viļņi panēsāja. Augšup celties bija patīkami, bet kritiens uz leju rāva vai iekšas ārā. Zem klāja, laivas dibenā, vairums cīnījās smagās mokās. Grūti bija arī Skalbem. Par laimi, mugursomā mums bija paņēmiens līdzī vārāmais katliņš. Tas noderēja daudzām vajadzībām. Nakts vilkās lēnām, likās pārāk gara. Bet katra stunda nesa mūs tuvāk brīvībai.”⁵⁹ Nakts pārdzīvojumi ieguluši dzejas rindās: “Nakti jūrā trako viļņi, / Augstu ceļas bangu cilņi. // Vētra plosa zvejas buru, / Kas var nomierināt jūru?”⁶⁰

Miglainā rudens dienā, 1944. gada 12. novembra agrā rītā, Kārlis Skalbe ar ģimeni bēgļu laivā laimīgi sasniedza Gotlandi. Laiva ceļā bija novirzījusies no kursa un piestāja Forezundā. Te bēgļus sagaidīja zviedru ierēdņi, lotas (Zviedrijas sieviešu brīvprātīgās aizsardzības organizācijas locekles), kas aizveda nosalušos un novārgušos uz virsnieku klubu, paēdināja, iedeva siltas un sausas drānas, viena daļa atbraucēju tika izmitināti virsnieku barakās, bet otra – administrācijas telpās. Te bēgļi, tostarp Kārlis Skalbe ar ģimeni, nodzīvoja pāris dienu, izejot t. s. karantīnas laiku. 1944. gada 15. novembrī bēgļu grupu pārveda uz Visbiju (*Visby*), kur bēgļiem tika noteikta kārtējā dezinfekcijas procedūra. Šīs epizodes spilgti iespiedušās Roberta Legzdiņa atmiņā: “Aukstā laikā karavīru teltis, kur bija ierīkota pirts, izģērba mūs kailus. It kā simboliski noņemot titulus un ordeņus. Jaunā dzīvē stājamies visi vienādi, bez mantības, tikai ar to, kas kuram galvā.”⁶¹ Kārļa Skalbes meitas Ilzes atmiņās smeldzīgi iegūlis tēva tēls līdzās citiem bēgļiem, gaidot Visbijā pie karantīnas pirts: “Pelēkās audekla biksēs un svārkos, ar kulīti pie rokas, it kā nokaunējušies, ierāvuši galvu plecos, viņi pāriet no vienas telts uz otru. Šis apģērbs, kas visiem kā katordzniekiem vienāds, padara mūsu tuviniekus svešus, nepazīstamus, bezpersoniskus. [...] man sastingst sirds. Spokainā, pelēkā miglā kā velis, kā viesis no citas pasaules parādās tēvs. Ar vienu roku saturēdams apģērbus, kas viņam par lielu, otrā rokā spieķi un kulīti, salicis, apmulsis, līdz nepazīšanai vecs un nožēlojams, viņš paiet garām un nozūd telts durvīs. Kā zibens tai pašā brīdī manu prātu apgaismo cita aina: es redzu – salmenīcu galvā, baltā krekla ar puķi pie krūts viņš smaidīdams nāk man pretim pa Piebalgas lielceļu.”⁶²

Visbijā baznīcā notika 18. novembra atcere, kurā ar runu uzstājies Kārlis Skalbe. Visbijā toruden vēl ziedējušas rozes.

No Visbijas bēgļi karakuģī mēroja ceļu tālāk – uz cietzemi. Nonāca Ukselesundā (*Ukselesund*), kur pārnakšņoja un tika sadalīti trīs grupās, lai ar vilcienu dotos uz trim dažādām nometnēm. Kārlis Skalbe ar ģimeni nonāca mazā pilsētiņā Vallā (*Valla*) – nelielā pilsētiņā Stokholmas–Gēteborgas dzelzceļa malā, netālu no Katarineholmas (*Katrineholm*). Latviešu bēgļi tika izvietoti lūgšanu nama telpās. Arī šeit bēgļiem bija noteikts karantīnas laiks, par to Kārlis Skalbe 1944. gada 20. decembrī Jānim Kārklīnam raksta: “Karantīna šodien mums beidzas. Tagad vismaz varēs bez zaldāta pavadības pastaigāties. Pastaiga līdz šim bij tikai pāra reizes nedēļā, rota gājienā pa diviem rindā. Laikam, dzīvodams istabas gaisā, biju drusku izlutinājies un pēdējās dienas slimoju ar stipru rīkles kataru. Tagad jau iet uz labo pusī. Ģenerālis Tēpfers man raksta, viņš esot ierosinājis mūsu ģimenes pārceļšanu uz Frīdtorpas (*Fridtorp*) nometni, no kurienes esot autobusā ērti sasniedzama

Stokholma. Tas jau būtu ļoti skaisti. Tad, ja būtu dažas kronas kabatā, es varētu aizbraukt pie Tevis ciemā. Nezinu tik, kā tikt pie tām kronām. Pa svētkiem acīmredzot vēl paliksim še.”⁶³ Laiks bēgļu nometnē aizvadīts saspīestībā, guļot divstāvu gultās. Baznīca bijusi iežogota ar dzelonstieplu žogu, ieeju tajā visu diennakti sargājis bruņots karavīrs. Ēdiens gatavots skolas virtuvē, to atveda karavīrs un izdalīja lotas. Kārlis Skalbe ar ģimeni Vallā sagaidīja Ziemassvētkus un 1945. gadu. Kārlis Skalbe teicis arī svētku runu, ko zviedriski tulkoja Lizete Skalbe. Šī runa varētu būt Kārļa Skalbe Rakstu 5. sējumā publicētais teksts: “Ziemas dienas slid arvienu dziļāk tumsā. [...] Arī mūsu dzimteni patlaban apņem ziemas tumsa. Liekas, ka viņa brien iekšā naktī, kura vairs nevar būt dziļāka. Tāpēc varam droši iededzināt savu Ziemas svētku sveci par zīmi, ka reiz atgriezīsies saule un brīvība. Arī tautu likteņos mainās tumsa ar gaismu. Svētku vakars šoreiz mums būs vairāk jāpārdzīvo sevī. Sapnis aizvedīs mūs vieglās kamanās zem ziemas zvaigznēm uz dzimtenes baznīcu. [...] Māte Latvija vairs nevar apveltīt mūs ar savām dāvanām. Totiesu jo siltāk viņu pieminēsim un glabāsim kā dārgu piemiņu tos rakstīto cimdu pārus, ko viņa devusi pagājušos svētkos.”⁶⁴ Vallā bēgļi sarīkoja līdzatvesto etnogrāfisko lietu un daiļamatniecības priekšmetu izstādi, Marisa Vētras (1901–1965) koncertu un citus sarīkojumus.

Vallas nometnes laikā Kārlis Skalbe vienu reiz apmeklējis Stokholmu un saticies ar turienes latviešiem. Viņš negribēja sēdēt dikā, bet kaut ko darīt. Šai laikā parādījās pirmajās, stencilētajās, “Latvju Ziņās” viens otrs Kārļa Skalbes dzejolis.

Pēc apmēram diviem mēnešiem, kas nodzīvoti Vallā, Kārli Skalbi ar ģimeni un vēl daļu bēgļu pārcēla uz bēgļu nometni Visingsē (Visinga salā; *Visingsö*) vairāku simtu kilometru attālumā no Vallas, lielajā Vetera (*Vättern*) ezerā, Smolandē (*Småland*). “Zviedriju vēl nepazinām, un likās, ka notiek kāda izsūtīšana baigos “džungļos”, taču tā izrādījās skaista tūristu vieta, kur sapņo nokļūt dažs labs zviedrs. [...] Līdz Tranosai nobraucām ar vilcienu, tad pa skaistu kalnainu apvidu līdz Grennai, no turienes ar kuģīti uz salu Vetera ezerā. Tuvākā lielākā pilsēta bija Jēnčepinga ezera dienvidu galā, ar ko satiksme uzturēja krietni lielāks kuģis reizi dienā.”⁶⁵ Visingsē bija īpatna daba, vairāk brīvības, bet arī mazāk ērtību – Kārlim Skalbem šeit nebija savas darba istabas. Daļa bēgļu dzīvoja tūristu hotelī, daļa tika izvietota pie saimniekiem privātās mājās. Salā, kas bija šaura un gara, Kārlis Skalbe bieži mēdzis doties pastaigās, priecājies par lielajiem ozoliem, jo bijis atbrīvots no fiziska darba nometnē. Beidzot Visingsē, ticis savrup, ārsta pieņemamā istabā, Kārlis Skalbe rakstījis – radās pāris dzejoļu, dažas “mazās piezīmes”, pasaka par Gaigalu. “Bēgļa ikdienišķā dzīve, kā redzat, ir sika rūgtuma pilna. Visrūgtākais ir tas, ka nav iespējams norobežoties no citiem un atrast vietu savām domām. [...] Te katris tevi aptausta acīm un redz, ka tu bēglis, cilvēks bez dzimtenes. Lielā pilsētā, kur visi sveši, – visi arī vienlīdz pieder lielai kultūras sabiedrībai. [...] Dzīve bēgļu nometnē ievēl mūs visādos nepatīkamos sīkumos un strīdos, no kuriem gribas tālu projām būt. Mēs tagad dzīvojam skaistā Vetera ezera salā, bijušā tūristu viesnīcā, kur mūs arī uzņem kā viesus, tikai pašiem atliek vienīgās pūles sevi apkalpot. Man ar ģimeni – pieciem cilvēkiem – ir glīta atsevišķa istaba, bet, kamēr visi ir mājā, nav iespējams pieiet pie galda un kaut ko darīt. Nevaru vairs tik

labi koncentrēties kā agrāk, vajaga uz dažām stundām vienam būt. Bet cerams, ka ar laiku varēšu tā iekārtoties. [...] Bēgļu dzīvei vajag daudz pacietības.”⁶⁶

No Visingses Kārlis Skalbe mēdzis iebraukt Stokholmā. Darba atļauju Stokholmā Etnogrāfijas institūtā gaidīja znots Roberts Legzdiņš. Mariss Vētra atminas kādu gājienu pa Stokholmas ielām. “Sniga. Kārlis Skalbe bij smagi iegūlies manā elkonī. [...] Bij slidens. Kārlis Skalbe nejutās tik spēcīgs, lai soļotu viens. [...] Es pametu acis uz mūsu sirmo sirsnības dzejnieku. Vienkārša bij viņa seja, apaļiem, parupjiem vaibstiem. Drusku saknupis bij viņa reiz cēlais, kaut nelielais augums.”⁶⁷ Kārlim Skalbem jau bija bēgļa un trimdas pieredze, tādēļ viņš atzinis: “Trimdā cilvēks tā kā aizlūst, kļūst neapmierināts. Nav īsta darba, nav īstu māju. Cilvēks traucas aiz ilgām, un pats vairs nezina, kurp un ko viņš grib.”⁶⁸

Nav saglabājies daudz ne Kārlim Skalbem adresētu, ne arī viņa paša rakstītu vēstuļu šajā laikposmā, taču esošajās jaušama sirsnība un cieņa, vēlme sazināties. Frīcis Dziesma (1906–2004) raksta: “Godājamais meistar! Sirsnīgs paldies par vēstuli! No tās redzu, ka trimdas sāpes sūcas mūsos vienlīdz smagi. Atliek tikai saņemt sevi stingri rokās, lai neļautos dvēseles gurdumam – ka varētu rakstīt un ar to mierināt un spēcīnāt citus.”⁶⁹ Kārļa Skalbes literārais devums bija spēcīnājis. To atklāj 1944. gada 22. decembrī rakstītā Artura Bērziņa (1882–1962) vēstule: “Lasīju Tavus dzejoļus par dzimteni. Mana sieva ir paņēmusi no Latvijas līdzīgu Tavu dzejoļu krājumu, ko lasa vakara stundās. Abi priecājamies arī par pēdējiem.”⁷⁰

Februāra vidū sākās latviešu organizēšanās Stokholmā. 1945. gada 18. februārī Stokholmas augstskolas telpās, piedaloties pāri par 400 tautiešiem, tostarp Kārlim Skalbem, tiek dibināta Latviešu apvienība. Pēdējo reizi Stokholmā Kārlis Skalbe ieradās 1945. gada 23. martā kopā ar meitu Ilzi. Viņa atminas pastaigu ar tēvu pa Stokholmu: “[...] auksts pavasara vējš sviežas mums pretim no visiem ielu likumiem ūdeņu sašķeltā, izlikumotā, ielenktā pilsētā. Mēs klistam Stokholmas ielās nedroši un sveši, apstājamies pie logiem, kas pilni ar mantām, kuras nedrīkstam iekārot, jo mums nav naudas, ko tās nopirkt. Skatāmies raibajā ļaužu straumē, kas plūst mums vienalīdzīgi garām, un zinām, ka neviena seja no drūzmas mums neuzsmaidīs, neviens paziņa necels cepuri sveicinot. [...] Mēs pārejām daudzus tiltus un ūdeņus. Tēvs, kuram līdz šim nekad neesmu varējusi līdzīgt, paliek iepakaļus. Cik dīvaini gauss viņš ir kļuvis. [...] viņš piekūsis apsēstas uz akmens kāpieniem pašā ūdens malā. Noņēmis platmali, viņš ļauj, lai vējš plivina matu šķipsnas, kas no sviedriem ir tumšas un salīpušas. Sakumpis un no noguruma smags viņš sēd ilgu laiku.”⁷¹ Meita ieskicē arī tēva fizisko portretu – vairāku mēnešu bēgļa ceļš, pagaidu mājvietas un laivas pārbrauciens ir vājinājis tēva fizisko spēku – viņš ir savārdzis, slimības nogurdināts. Meitas Ilzes vērojumi un sajūtas, nonākot Zviedrijas galvaspilsētā Stokholmā, ieskicē smeldzīgo apjausmu par svešumu, pamestību, vientulību, iztikšanas pieticību, arī par divām it kā paralēlām pasaulēm un dzīvēm – vienu dzīvo atbraukušie bēgļi, otru – zviedri. Bēgļi no Kurzemes piekrastes savā ziņā ir apkārt kūsājošās dzīves, pasaules, vides vērotāji no malas, viņi tai nav piederīgi, un neviens arī viņus neaicina šajā miera zemes dzīvē piedalīties.

Skalbes un Legzdiņi pārcēlās uz pagaidu dzīvi Stokholmā, apmetās *Garvargatan* 11,⁷² kur mitekli irēja kopā ar Juri Šleieru (1916–2005).

1945. gada 24. martā Kārlis Skalbe atklāja Zviedrijas latviešu biedrības dibināšanas sapulci. “Kārlis Skalbe bija labs, iespaidīgs runātājs. [...] Savā pēdējā runā viņš sacīja jaukus vārdus par latviešu dzīvības un kultūras avotiem šeit emigrācijā, nobeidzot ar uzaicinājumu dziedāt Latvijas valsts himnu. Protams, Kārli Skalbi ievēlēja jaunās biedrības padomē.”⁷³ Tomēr darboties Zviedrijas latviešu sabiedriskajā un kultūras dzīvē Kārlim Skalbem vairs nebija lemts.

Mūžībā

1945. gada 23. martā Kārlis Skalbe viesojās pie latviešu bēgļiem Fāģeršē (*Fagersjö*) nometnē, kur tika atzīmēta Jāņa Grīna jubileja. Tā bija viņa beidzamā tikšanās ar tautiešiem. 1945. gada Lieldienās viņš sasirga, nonāca Serafīma slimnīcā Stokholmā un 16. aprīļa agrā rītā aizgāja mūžībā. “[...] sāpīga šalka gāja Stokholmā un tuvējās nometnēs no latvieša uz latvieti: pagājušo nakti miris Kārlis Skalbe. [...] Drošs un nākotnes cerību pilns viņš devās emigrācijā uz Zviedriju, kaut, dzimtenē paliekot, varēja droši vien dabūt ordeņus, titulus, varbūt pat milzu prēmiju, ja vien klusētu un neliegtu savu vārdu okupantu aģitācijai. Dienas un nedēļas viņš pacietīgi vadīja šķūņos un mežos, jo krūts gribēja elpot brīvu gaisu un roka rakstīt brīvu vārdu. Kārlim Skalbem bija lemts nomirt Zviedrijā, savas tautas bēgļu pudura vidū, kur daba ir radniecīga dzimtenes dabai. [...] Skalbem bija bijis jāizšķiras par alternatīvu – dzimteni vai brīvību? Lielais dzejnieks tik ļoti milēja tās abas, bet bija jāaiziet no šīs saules – ar vienu vien.”⁷⁴ Lizete Skalbe saņēma daudzus līdzjūtības apliecinājumus, tostarp no Vallas nometnes personāla, no vāliešiem, ar kuriem kopā bija nostaiģātas bēgļu gaitas turpat vai pusgada garumā ceļā no Kurzemes līdz Zviedrijai. “Visas grūtības Kurzemē un vēlāk viņš bija pārcietis lieliski. Un tad spēji, kad vismazāk to gaidījām, viss bija pagalam. Dažās dienās.”⁷⁵

1945. gada 24. aprīli no dzejnieka atvadījās prāvs latviešu pulciņš, vairāki bija ieradušies no attālākām nometnēm un darba vietām. “Goda sardzē pēdējā stundā,⁷⁶ pie Skalbes šķirsta stāvēja rakstnieki, zinātnieki, studenti. Visi bērnieki bijām dziļi un nopietni skumji, jo šeit, svešā zemē, aizvadāms mūžībā – un vēl caur neparasto uguns stihiju – mūsu garīgais vadonis, zaudētās Latvijas pravietis un cīnītājs. Cik daudzkārt nabagāki paliekam bez gaišā dzejnieka! Tur – šis šķirsts, ar Latvijas krāsām pārsegts, ziediem rotāts, drīz nogrimis. Paliksim mazs pulciņš svešumā – vēl pelēkāki, vēl skumjāki.”⁷⁷

Atvadoties no dzejnieka Kārļa Skalbes, dramaturgs Mārtiņš Zīverts rakstīja, ka aizgājis vislatviskākais latviešu dzejnieks: “Kārlis Skalbe dalījās mūsu liktenī. Viņš domāja tāpat kā mēs: ka ir labāk ar mazu zvejas laivu nogrimt rudens vētru sakultā jūrā, nekā dzīvot tai bezgaisa telpā, par kādu tagad kļuvusi mūsu brīvā zeme, ko divi varmācīgi režīmi daļa divās kara nometnēs.”⁷⁸

“Šo zemi viņš pazina no saviem emigrācijas laikiem pēc 1905. g. Te ir svešums, grānīta klintis, bet brīvi vēji, kas dažreiz atnes pār jūru arī dzimtenes āru smaržu. Dzimtene un brīvība – viena vai otra. Lielais dzejnieks tās milēja abas, bet viņam bija jāaiziet no šīs saules – ar vienu.”⁷⁹ Ziņa par Kārļa Skalbes nāvi nonāca Latvijā. Dēla Jāņa (1910–1985)

vēstule (1956. gada rudenī) apliecina: “Par tēva nāvi ziņu saņēmām jau gandrīz tūlīt pēc tam, kad tas bija miris. Tas gāja no mutes mutē. Par Jūsu aizbraukšanu uz Zviedriju es uzzināju 1945. g. septembrī, kad es pēc Tēvijas kara kā sarkanarmietis atrados Ventspilī, aizmugures bataljonā, kur apciemoju tēva radnieci Mili Ozoliņu, pie kuras pirms aizbraukšanas Jūs Ventspilī esot apmetušies.”⁸⁰

Kārlim Skalbem aizejot mūžībā, viņa garīgā klātbūtne saglabājās – 1945. gada aprīlī tika dibināts Kārļa Skalbes fonds,⁸¹ veidoti sarīkojumi, izdoti Kopoti raksti⁸² (1952–1955). 1945. gada 10. jūnijā ar dievkalpojumu un piemiņas aktu dzejnieka Kārļa Skalbes pelnu urna novietota kolumbārijā. “Draugi un tautieši atvadījās no ziedos un Latvijas karoga krāsās novietotās dzejnieka pelnu urnas un, šķiet, ikviens latvietis šai brīdī klusā cerībā iedomāja to dienu, kad šo pelnu urnu varēs pārvest atpakaļ dzimtajā zemē.”⁸³ 1947. gada 15. jūnijā urnu pārveda uz Stokholmas Lielo Ciešanu baznīcas (*Hogalidskyrkan*) kolumbāriju. Ilgus gadus Kārļa Skalbes pelnu urna glabājās Augstās Kraujas baznīcas urnu kapsētā.

Stokholmā izdoto Kārļa Skalbes Rakstu 6. sējumā Roberts Legzdiņš simboliski bildis: “Kārļa Skalbes pēdējais ceļojums jeb brauciens sākās 1944. gada 16. augustā Vecpiebalgas Saulrietos un nobeidzās 1945. gada 15. aprīlī Serafima lazaretē Stokholmā. Visu šo laiku viņš atradās ceļā, ar mazām pieturām, bez īstas mājas vietas. Bez ilūzijām. Vienkārši – par katru stundu Dievam pateikdamies, par katru nodzīvotu dienu. [...] beidzamais dzīves posms bija smags, bezcerīgs.”⁸⁴

Kārlis Skalbe aizgāja mūžībā laikā, kad Otrais pasaules karš vēl nebija beidzies un Kurzemē atradās daļa bēgļu, gaidot laivas. Ko viņš nozīmējis latviešiem, spilgti izsaka Veronikas Strēlertes teiktais: “Kad 1945. gada maijā atbraucām Zviedrijā, pirmie ciemiņi nometnē atnesa bēdīgu vēsti – Skalbe jau miris. Latvijā daudzi lūdza mūs viņu pasveicināt. To izdarījām pēc dažiem gadiem, aizstaigājot uz Hogalidas baznīcas kapsētu, kur viņš dus starp puķēm, putniem un gaišu, zaļu zāli.”⁸⁵ Arī šī ir viena no zīmēm, kas pauž attieksmi, iezīmē personības nozīmi strauju un negaidītu pārmaiņu laikmetā, kad notika daudzas izšķiršanās. Kārļa Skalbes dzīves nogrieznis beidzās Zviedrijā.

Epilogam

1972. gadā Kārļa Skalbes pelnu urnai pievienojās Lizetes Skalbes pelnu urna. Kārļa Skalbes vecajās mājās Incēnos palika saimniekot dēls Jānis, Saulrieti nonāca LPSR Mākslinieku savienības rīcībā, kļūstot par vasaras atpūtas vietu. Roberts Legzdiņš jau ilgāku laiku bija domājis un iecerējis⁸⁶ Saulrietos izveidot muzeju. 1987. gadā oktobrī šī iecere īstenojās. “[...] uz maitu slīd maza, daudzās vietās līdz papes baltajai apakšskārtai nobružāts čemodāniņš ar atirušu malu un pie roktura piestiprinātu, gandrīz izdzisušu zīmīti “Kārlis Skalbe”. Čemodāniņš, 1944. gada vēlā rudenī vests pāri Baltijas jūrai, pazudis, atkal atrasts un nu no jauna iznests pasaules drūzmā, pilns ar pašām dārgākajām dzejnieka relikvijām.”⁸⁷ 1992. gada sākumā Juris Tārs atveda uz Saulrietiem pēdējo daļu no Roberta Legzdiņa un Lizetes Skalbes arhīva. “Viņa mašīnā no Stokholmas atceļoja arī pēdējās ļoti gaidītās

muzejiskās relikvijas – Kārļa Skalbes ziemas mētelis un ausaunīte ādainīte, kas bija piedzīvojusi ne vienu vien Piebalgas sniegputeni.”⁸⁸ Saulrietos pārapsedītas Kārļa un Lizetes Skalbes pelnu urnas. Aplis ir noslēdzies. Viņi atgriezās Saulrietos.

Atsauces un piezīmes

- ¹ Eyerman R., Jeffrey A. C., Butler Bresse E. (eds.). *Narrating Trauma. On the Impact of Collective Suffering*. London: Paradigm Publishers, 2013.
- ² Sk.: Assmann A. From Individual to Collective Constructions of the Past. Assmann A. *Shadows of trauma: memory and the politics of postwar identity*. Translated by Sarah Clift. New York: Fordham University Press, 2016. Pp. 9–44.
- ³ Bunkše E. V. *Intīmā bezgalība*. Rīga: Norden AB, 2007. 11. lpp.
- ⁴ Daudze A. Latvija Zviedrijas politikā 1939.–1946. gadā. *Latvijas vēsture. Jauni un jaunākie laiki*. Rīga: Latvijas vēstures fonds, 2005. Nr. 4 (60). 51. lpp.
- ⁵ 1906. gada septembrī Kārlis Skalbe aizbrauca uz Somiju. 1907. gada decembrī caur Stokholmu devās uz toreizējo Kristiāniju (tag. – Oslo) Norvēģijā, kur uzturējās līdz 1909. gada beigām.
- ⁶ Tolaik bēgļu dzīve jau pamazām sāka sakārtoties. Skalbem ar ģimeni bija noslēdzies nometņu laiks, viņi bija pārcēlušies uz Stokholmu, bija sarunāts dzīvoklis Aspudenā.
- ⁷ Vācijā nonāca ap 120 000 bēgļu, savukārt Zviedrijā ar bēgļu laivām apmēram 5500.
- ⁸ Jāņa Andrupa runa valsts svētku un Skalbes simtgades sarīkojumā Stokholmā, 11.11.1979. K. Sk. 2738, 1. lpp.
Piebalgas muzeju apvienības “Orisāre” Kārļa Skalbes “Saulrietu” fonda Kārļa Skalbes kolekcija turpmāk apzīmēta ar K. Sk. un inventāra numuru.
- ⁹ K. Sk. 2738.
- ¹⁰ Dzejolis “Bēglis”. Sk.: K. Sk. 2427. Iekļauts arī: Skalbe K. *Zelta lāpa*. Bernsene: Māra, 1946.
- ¹¹ Kangeris K. Pēcvārds. Žigure A. *Viņi. Ceļā*. Rīga: Jumava, 2009. 222. lpp.
- ¹² Legzdiņš R. No Vecpiebalgas līdz Stokholmai. Skalbe K. *Raksti*. 6. sēj. Stokholma: Daugava, 1955. 73. lpp.
- ¹³ Saulrietus Skalbes ģimene sāka veidot 1925. gadā; tur viņš dzīvoja vasarās. “Skalbe tā bija iedzīvojis Saulrietos, ka grūti nācās viņu izcelt. Tur bija iebūvēts viss viņa kopoto rakstu honorārs, Saeimas deputāta alga, un no daudz kā vajadzēja atteikties, lai varētu savas tēva mājas uzcelt un atjaunot.” Sk.: Legzdiņš R. *No Vecpiebalgas līdz Stokholmai*. 72. lpp.
- ¹⁴ Kurzemes piekrastē, pārvietojoties no mājas uz māju, kādu laiku abu ceļi pašķīrās. Medenis strādāja Tērandes skolā un vēlāk tika arestēts un izsūtīts.
- ¹⁵ Legzdiņš R. Īpaša jubileja. *Latvju Ziņas*. 1947. 8. nov.
- ¹⁶ Legzdiņš R. *No Vecpiebalgas līdz Stokholmai*. 64. lpp.
- ¹⁷ Vanaga E. *Manas atmiņas par Kārli Skalbi un Jāni Medeni*. 1988. K. Sk. 459. 1., 2. lpp.
- ¹⁸ Roberta Legzdiņa vecākā māsa Elfrīda bija skolas pārzine Igatē, māsasvīrs – pamatskolas pārzinis Vidrižu muižā.
- ¹⁹ Legzdiņš R. *No Vecpiebalgas līdz Stokholmai*. 79. lpp.
- ²⁰ Skalbe R. Ceļā. *Latvju Ziņas*. 1944. 7. dec.
- ²¹ Legzdiņš R. *No Vecpiebalgas līdz Stokholmai*. 81. lpp.
- ²² Legzdiņš R. Ardievas Rīgai. *Laiks*. 1978. 11. okt.
- ²³ Legzdiņš R. *No Vecpiebalgas līdz Stokholmai*. 87. lpp.
- ²⁴ Ir saglabājušās dažas fotogrāfijas, kurās fiksēti šie dokumentālie mirkli – Kārlis Skalbe, Lizete Skalbe un mazdēls Andrejs, sēžot pajūgā.
- ²⁵ Legzdiņš R. Ardievas Rīgai. *Laiks*. 1978. 7. okt.
- ²⁶ No 1919. gada līdz 1935. gada rudenim Kārlis Skalbe dzīvoja Lāčplēša ielā 36, sestajā stāvā, septiņu istabu lielā dzīvoklī. 1935. gadā pārcēlās uz dzīvokli Mežaparkā, Mātera ielā 9. To atstāja Baigajā gadā, kad Skalbe ar ģimeni dzīvoja Antonijas ielā 10 – Justīnes Čakstes dzīvoklī. Kopš 1941. gada vasaras pavadīja Vecpiebalgā, bet pārējo laiku dzīvoja Rīgā.

- ²⁷ Legzdiņš R. Cauri Rīgai. *Latvju Ziņas*. 1949. 10. nov.
- ²⁸ No Kurzemes gan vienu reizi Roberts Legzdiņš devās uz Rīgu, atvezdams siltākas drēbes, tostarp kažoku un silto cepuri, kas nu kļuvuši par nozīmīgiem "Saulrietu" muzeja eksponātiem.
- ²⁹ A. Vērojumi Kurzemē. *Kurzemes Vārds*. 1944. 29. aug.
- ³⁰ Legzdiņš R. Īpaša jubileja. *Latvju Ziņas*. 1947. 8. nov.
- ³¹ Viksna I. Viņi palika Kurzemē. Atmiņas par Jāni Medeni un Vili Cedriņu. *Latvija Amerikā*. 1951. 15. dec.
- ³² Bēgļi Kurzemē pieredzēja vairākkārtējas dokumentu pārbaudes. Arī tie, kuri plānoja doties uz Zviedriju, mēģināja iegūt oficiālus dokumentus, kas apliecina braukšanu uz Vāciju, jo bēgļu laivu braucieni bija nelegāli. Šādas atļaujas bija arī Skalbem ar ģimeni. Mūsdienās dokumenti glabājas Piebalgas muzeju apvienībā "Orisāre" Kārļa Skalbes muzeja "Saulrieti" kolekcijā, tostarp Robertam Legzdiņam 1944. gada 9. oktobrī izdota Ventspils Darba pārvaldes apliecība (K. Sk. 2312), 1944. gada 9. oktobrī Ilzei Legzdiņai izdota Drošības policijas izceļošanas atļauja (K. Sk. 2323), 1944. gada 9. oktobrī Ilzei Legzdiņai izdota Ventspils Darba pārvaldes apliecība (K. Sk. 1348), 1944. gada 9. oktobrī Robertam Legzdiņam Drošības policijas izsniegta izceļošanas atļauja (K. Sk. 2322).
- ³³ Abi sastapās Zviedrijā. Fāgerslē bēgļu nometnē 1945. gada 23. martā tika atzīmēta Jāņa Grīna darba jubileja, kurā piedalījās arī Kārlis Skalbe.
- ³⁴ Grīns J. Pēdējās tikšanās ar Skalbi. Sarakstīts 1947. g. sept. Ar R. Legzdiņa labojumiem. K. Sk. 2535. 1. lpp.
- ³⁵ [Bez aut.]. Kas jāzin visiem Latvijas bēgļiem. *Tēvija*. 1944. 26. okt.
- ³⁶ LVA, 2250. f., 80.-v apr., 9. l. 9. lpp.
- ³⁷ LVA, 2250. f. 80.-v apr., 2. l. 12. lpp.
- ³⁸ Leonida Siliņa apkopotā statistika par LCP organizēto politisko bēgļu glābšanas akciju: 1944. gada septembrī četras laivas atgriezās Gotlandē tukšas, oktobrī – divas, novembrī – viena, decembrī – divas. Sk.: Siliņš L. (sak.). *Latvijas Centrālā padome – LCP: Latviešu nacionālā pretestības kustība 1943–1945*. Upsala: LCP, 2000. 215.–216. lpp.
- ³⁹ Legzdiņš R. Bēgļu laivas.
- ⁴⁰ Šo vietu vairākkārt minējuši gan laivu pārcēlēji, gan paši braucēji.
- ⁴¹ Grīns J. Skalbes mūža vakars. *Mūsu Domas*. 1951. 1. apr.
- ⁴² Domāti oficiālie izceļošanas dokumenti.
- ⁴³ Grīns J. *Pēdējās tikšanās ar Skalbi*. K. Sk. 2535. 5., 6. lpp.
- ⁴⁴ "Saulrietos" glabājas Niklāva Strunkes veidotais apsveikums ar daudziem parakstiem.
- ⁴⁵ Grīns J. *Pēdējās tikšanās ar Skalbi*. K. Sk. 2535. 9. lpp.
- ⁴⁶ Kārklīšs J. *Vēstule Lizetei Skalbei*. Lindesberga. 1945. 4. maijs. K. Sk. 1231.
- ⁴⁷ Legzdiņš R. Pāri Baltijas jūrai. Baltijas jūras pārbraukšanu pirms 25 gadiem pieminot. *Latvija*. 1958. 22. dec.
- ⁴⁸ Visas šīs relikvijas, tostarp Kārļa Skalbes koferis, kažoks, cepure, meitas Ilzes tautastērps, glabājas Kārļa Skalbes muzejā "Saulrieti".
- ⁴⁹ Legzdiņš R. Pēdējā jubileja. *Latvija*. 1969. 8. nov.
- ⁵⁰ Dramatiskos apstākļos ar LCP laivām pāri Baltijas jūrai pārcēlās ap 3700 latviešu bēgļu.
- ⁵¹ Skalbe-Legzdiņa I. Kārlis Skalbe pēdējā ceļā. Skalbe K. *Raksti*. 5. sēj. Stokholma: Daugava, 1953. 532. lpp.
- ⁵² Garda-Rozenberga I. (zin. red.). *Dzīvesstāsts un pašapziņa. Mutvārdu vēsture Latvijā*. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 2012. 248. lpp.
- ⁵³ Legzdiņš R. Līdzī trimdas straumei. *Latvju Ziņas*. 1950. 7. dec.
- ⁵⁴ Legzdiņš R. Pēdējā diena uz Latvijas zemes. *Latvija*. 1984. 2. janv.
- ⁵⁵ *Roberta Legzdiņa atmiņu fragments par bēgļu gaitām Jūrkalnē un pārcelšanos uz Zviedriju*. K. Sk. 2744.
- ⁵⁶ Skalbe K. Pārslīņa. *Latvju Ziņas*. 1944. 7. dec.
- ⁵⁷ Legzdiņš R. Īpaša jubileja. *Latvju Ziņas*. 1947. 8. nov.
- ⁵⁸ Legzdiņš R. *No Vecpiebalgas līdz Stokholmai*. 123. lpp.
- ⁵⁹ Turpat.
- ⁶⁰ Skalbe K. *Mēness nomierina jūru*. Dzejolis. K. Sk. 2424.
- ⁶¹ Legzdiņš R. Bēgļi. (IX). *Latvija*. 1978. 25. marts.

- ⁶² Skalbe-Legzdiņa I. *Kārlis Skalbe pēdējā ceļā*. 533. lpp.
- ⁶³ Skalbe K. *Vēstule Jānim Kārklīnam*. Valla. 1944. 20. dec. K. Sk. 1509.
- ⁶⁴ Skalbe K. Ziemas svētkos. 1944. gadā. Skalbe K. *Raksti*. 5. sēj. Stokholma: Daugava, 1953. 514. lpp.
- ⁶⁵ Legzdiņš R. *No Vecpiebalgas līdz Stokholmai*. 136. lpp.
- ⁶⁶ Skalbe K. *Vēstule Fricim Dziesmam*. Visingsö. 1945. 6. febr. K. Sk. 2201.
- ⁶⁷ Vētra M. *Karaļa viesi*. Bruklina: Grāmatu Draugs, 1954. 5., 7. lpp.
- ⁶⁸ Turpat. 6., 8., 9. lpp.
- ⁶⁹ Dziesma F. *Vēstule Kārlim Skalbem*. Enebīberga. 1945. 14. febr. K. Sk. 1220.
- ⁷⁰ Bērziņš A. *Vēstule Kārlim Skalbem*. Stokholma. 1944. dec. K. Sk. 1368.
- ⁷¹ Skalbe-Legzdiņa I. *Kārlis Skalbe pēdējā ceļā*. 534. lpp.
- ⁷² Šajā adresē atradās arī Dagnijas un Jura Šleieru vadītais apgāds "Daugava".
- ⁷³ Grīns J. Skalbes mūža vakars. *Mūsu Domas*. 1951. 1. jūn.
- ⁷⁴ Turpat.
- ⁷⁵ Legzdiņš R. *No Vecpiebalgas līdz Stokholmai*. 142. lpp.
- ⁷⁶ Piebalgas muzeju apvienības "Orisāre" Kārļa Skalbes "Saulrietu" kolekcijā glabājas Kārļa Skalbes bērnu fotogrāfijas. Sk.: K. Sk. 3173 (albums ar Kārļa Skalbes bērnu fotoattēliem, dzejnieka tuvinieku veidots); K. Sk. 446 (attēls ar Kārļa Skalbes zārku – ar Latvijas karogu un studentu godasardzi Stokholmas Meža krematorijā; 1945. g. 24. apr.); K. Sk. 451 (attēls ar Kārļa Skalbes pelnu urnu kolumbārijā).
- ⁷⁷ Grīns J. Skalbes mūža vakars. *Mūsu Domas*. 1951. 1. jūn.
- ⁷⁸ Ziverts M. Kārlis Skalbe pēcnāves mierā. *Daugava*. 1945. Nr. 1. 35. lpp.
- ⁷⁹ [Bez aut.]. Miris Kārlis Skalbe. *Latvju Ziņas*. 1945. 18. apr.
- ⁸⁰ Skalbe J. *Vēstule Lizetei Skalbei*. 1956. 14. nov. K. Sk. 1417.
- ⁸¹ 1945. gada aprīlī Zviedrijā izveidots Kārļa Skalbes fonds; goda priekšsēde Lizete Skalbe, priekšsēdētājs Jānis Kārklīņš, priekšsēža biedri Jānis Grīns un Arturs Bērziņš, sekretārs Roberts Legzdiņš, kasieris Jānis Breikšs, locekļi – Niklāvs Strunke un Kārlis Straubergs.
- ⁸² Detalizētāk sk.: Daukste-Silasproģe I. Skalbes Rakstu tapšana. *Jaunā Gaita*. 2019. Nr. 298. 46.–52. lpp.
- ⁸³ Sk.: *Latvju Vārds*. 1945. 16. jūn.
- ⁸⁴ Legzdiņš R. *No Vecpiebalgas līdz Stokholmai*. 63. lpp.
- ⁸⁵ Strēlerte V. Patiesības koks. *Latvju Ziņas*. 1953. 17. dec.
- ⁸⁶ "Šādam muzejam ir liela kultūrvēsturiska nozīme ne tikai rakstnieka piemiņas saglabāšanai, bet arī novada tradīciju vēsturē. [...] R. un M. Kaudzišu "Kalna Kaibēni" un R. Blaumaņa "Braki" glabā vecāku latviešu lauku māju tradīcijas. K. Skalbes "Saulrieti" ir celti Latvijas patstāvības laikā un rāda šo laikmetu. Šo četru rakstnieku lauku mājas ir Vidzemes augstienes lauku sētas kultūrvēstures dokumenti." Sk.: Legzdiņš R. Kārļa Skalbes muzejs Vecpiebalgā. *Arhitekts*. 1972. Nr. 15/16. 30. lpp.
- ⁸⁷ Viese S. Kārļa un Lizetes Skalbes mājupceļš. *Varavīksne* 1996. Rīga: Liesma, 1996. 207. lpp.
- ⁸⁸ Turpat. 208. lpp.

Inguna Daukste-Silasproģe

Kārlis Skalbe's Refugee Route to Sweden: From Individual Experience to Collective Memories

Summary

Keywords: World War II, life of refugees, refugee boats, Sweden

The article is based on archival material and testimonies of the time and provides an overview of writer Kārlis Skalbe's (1878–1945) life in a period of approximately 9 months by reconstructing this time of the writer's life in a historical context. The comparatively short period marks the beginning of Kārlis Skalbe's life as a refugee at the end of World War II – in August 1944. The period ended on April 1945, when the writer passed away. In terms of the topographical space, several geographical locations are emphasized: Vecpiebalga (leaving the household *Saulrieti*), the road to Riga / through Riga to the coastal area of Kurzeme, the refugee route to Gotland and several months in the vicinity of Stockholm. This comparatively short period of time maps out a wide spectrum of emotions and experiences and resonates within the last literary works of Kārlis Skalbe – especially in his last collection *Zelta lāpa*, which was edited by Jānis Rudzītis (1909–1970) and published in 1946 in Germany after the author's death.

On the one hand, the article focuses on the experience of one writer while being on the path of a refugee. On the other hand, the individual experience obtains a wider context, because it echoes the experience of other refugees, who fled the coastal area of Kurzeme and went to Gotland by a boat, and thus reveals harsh and fatal pages in the history of Latvia and the fate of its people.

Kārlis Skalbe reached the foreign country as a refugee and he was one of the many refugees who crossed the sea by a boat. At that time, it did not matter that Kārlis Skalbe was a well-known writer and author of books and compilations and that he played a crucial role in the development of Latvia's statehood and autonomy. The individual experience of the poet is embedded in a broader historical context – each refugee, who underwent a similar experience, could identify with Kārlis Skalbe's experience, because they had suffered through the same hardships. Valentīne Lasmane (1916–2018) remembers that the refugees and Kārlis Skalbe in Sweden shared the feeling of being “uninvited guests”. Since fleeing his home and household *Saulrieti*, Kārlis Skalbe only had short-term accommodation on his refugee route. He never found a real home in exile.

Latvijas Padomju rakstnieku savienība pirmajā padomju okupācijas gadā (1940–1941)

Atslēgvārdi: LPSR, Rakstnieku savienība, sovetizācija, literatūras ideoloģizācija, kultūrpolitika, arhīvpētniecība

Ievads

Vēl aizvien pirmā padomju okupācijas gada izpēte ir aktuāls pētniecības lauks mūsdienu humanitārajās un sociālajās zinātnēs, to nosaka arī sabiedriskā aktualitāte un politiskā rezonanse.¹ Latvijas vēsturnieku redzeslokā 1940.–1941. gads jeb Baigais gads parasti tiek aplūkots politiskā, ekonomiskā un sociālā kontekstā, mazāk uzmanības pievēršot kultūrpolitikas un kultūras procesu, tostarp, radošo savienību, izpētei.

Radošo savienību galvenais uzdevums padomju totalitārajā režīmā bija kļūt par rakstnieku, mākslinieku, mūziķu u. c. intelektuālo profesiju pašpārvaldes institūcijām, kas atvieglotu komunistiskās partijas kontroli pār radošo inteliģenci.² Vēsturnieks Aleksandrs Ivanovs norāda, ka svarīga pētījumu grupa padomju režīma represīvās politikas 1940.–1941. gadā kontekstā Latvijā ir arī represijas pret dažādām profesionālām grupām. Šādos pētījumos parasti “vēsturiskais stāstījums kļūst detalizēts, ļoti konkrēts, bieži vien arī emocionāls”³. Arī rakstnieki ir profesionāla grupa, kas 1940. gadā iesaistījās Latvijas Padomju rakstnieku savienībā, kas kļuva par vienīgo tiesisko republikas rakstnieku ideoloģisko un māksliniecisko apvienību un bija pakļauta Latvijas PSR (LPSR) Tautas komisāru padomei, bet faktiski atradās tiešā Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās komitejas pārraudzībā (LK(b)P CK). Vairākums rakstnieku vēl neapjauta padomju režīma represiju apmērus un abstraktās komunisma ideoloģijas būtību, tomēr katrs gadījums ir atšķirīgs un jāaplūko atsevišķi. Ivanovs norāda, ka atsevišķu gadījumu un aspektu izpēte “mikrolīmenī”, veidojot “situatīvos pētījumus” (*case study*) dod iespēju atsevišķā faktā saskatīt laikmeta īpatnības un izvērtēt globālus, liktenīgus notikumus.⁴ Šāda pieeja ļauj izvērtēt arī norises Latvijas Padomju rakstnieku savienībā, kā arī ilustrē padomju režīma kultūrpolitikas nostādnes un attieksmi pret latviešu rakstniecību un literāro mantojumu kopumā.

Jāatzīmē, ka 1940.–1941. gadā organizācijas nosaukuma lietojumā nav konsekvences – dokumentos uzrādīti dažādi nosaukumi – Latvijas PSR Rakstnieku savienības Organizācijas komiteja, Latvijas PSR Rakstnieku savienība, bet no 1941. gada – Latvijas

Padomju rakstnieku savienība⁵, kas arī kļuva par turpmāko organizācijas nosaukumu. Konsekvences dēļ turpmāk rakstā Latvijas Padomju rakstnieku savienības nosaukumam tiks lietota abreviatūra – LPSR RS.

Raksta mērķis ir aplūkot Latvijas Padomju rakstnieku savienības izveidi un organizācijas pirmo darbības gadu, pievērsoties mazāk zināmu aspektu analīzei, kā arī mēģinot atspoguļot padomju totalitārā režīma oficiālo nostāju literārā procesa organizēšanā Padomju Latvijā 1940. un 1941. gadā.

Rakstā aplūkoti un analizēti līdz šim mazāk zināmi un vērtīgi LPSR RS 1940.–1941. gada dokumenti, kas nav publiski pieejami⁶, jo glabājas literatūrvēsturnieka Ilgoņa Bērsona privātajā arhīvā. Literatūrvēsturnieks Ilgonis Bērsons šos dokumentus ieguvis LPSR RS – laikā, kad viņš ticis ievēlēts un strādājis par Latvijas Padomju rakstnieku savienības valdes sekretāru (1965–1972). Pārņemot radošā sekretāra darba kabinetu⁷, dekoratīvā skapī atradušies LPSR RS dokumenti no Otrā pasaules kara laika. Dokumenti esot bijuši nekārtīgi samesti kaudzēs un nestrukturēti. LPSR RS valdes bijušais pirmais sekretārs Valdis Lukss rosinājis, lai Ilgonis Bērsons dokumentus pārņem privātā aprūpē un saglabā kā literatūrvēsturnieks, ko viņš arī izdarījis. Arī Latvijas Valsts arhīvs tolaik dokumentus nemeklēja.⁸ Taču jāatzīmē, ka Bērsona privātajā arhīvā ir tikai daļa no dokumentiem. Skaidri redzams, ka trūkst vairāku būtisku, piemēram, LPSR RS organizācijas komitejas sēžu protokolu, kuros apspriesta rakstnieku uzņemšana savienībā. Tāpat arī viņa privātajā arhīvā saglabājusies tikai daļa rakstnieku iesniegumu par uzņemšanu LPSR RS. Arhīvā īpaši vērtīgi ir LPSR RS Nacionālās komitejas sēžu un pilnsapulču protokoli, stenogrammas un korespondence, arī rakstnieku rokraksti, daiļdarbu un referātu fragmenti un pirmā Latvijas Padomju rakstnieku savienības kongresa materiāli. Savukārt pirmā LPSR RS atbildīgā sekretāra Jāņa Niedres pētniecības sakarā, kas atsevišķi tiks aplūkots arī rakstā, noderīgs avots ir rakstnieka un publicista Ēvalda Stroda nepublicētās monogrāfijas “Jersikietis. Jānis Niedre dzīvē un literatūrā” (1989) manuskripts, kurā rodami mazāk zināmi fakti un intervija ar Jāni Niedri. Daži fragmenti publicēti žurnālā “Karogs” 1988. un 1989. gadā. Tomēr monogrāfijā ietvertie fakti un to interpretācija jāvērtē kritiski. Ēvaldam Strodam raksturīgs vienpusīgs skatījums un Jāņa Niedres apoloģētika.

Rakstā netiks detalizēti iztirzāti visi jaunizveidotās LPSR RS Organizācijas komitejas dienas kārtības uzdevumi, bet tikai tie aspekti, kuros atklājas okupācijas režīma kultūrpolitika un attieksme pret rakstniecību.

Latvijas Padomju rakstnieku savienības dibināšana

1940. gada 17. jūnijā Latvijas teritoriju okupēja PSRS. Atbilstoši jaunās varas un komunistiskās ideoloģijas principiem agrāk vadošos valsts darbiniekus atbrīvoja no amata, nomainot tos ar citiem – notika t. s. vecā valsts aparāta *laušana*, dažādas institūcijas tika pārveidotas pēc PSRS struktūras parauga vai likvidētas.⁹ Tika pārkārtota arī kultūras un literatūras dzīve, tostarp profesionālās biedrības, atbildīgajos amatos ieceļot padomju varai lojālas personas.

1940. gada jūnijā pēc Latvijas Preses biedrības likvidācijas tika atjaunots Latvijas rakstnieku un žurnālistu arodbiedrības darbs,¹⁰ ko var uzskatīt par pirmo priekšdarbu LPSR rakstnieku organizēšanā. Par Latvijas Preses biedrības pilnvarnieku likvidatoru LPSR sabiedrisko lietu ministrs Pēteris Blaus iecēla rakstnieku Arvīdu Griguli¹¹, kurš turpmāk atcēlās Latvijas Rakstnieku un žurnālistu arodbiedrības valdes vietā organizatoriskos jautājumus izskatīja vienpersoniski, “atbrīvojot” arodbiedrību no nevēlamiem biedriem (Viktors Eglītis, Veronika Strēlerte, Aspazija, Līgotņū Jēkabs u. c.) un atjaunojot biedra statusu vēlamiem – Andrejam Balodim, Aleksandram Čakam, Valdim Luksam, Pāvilam Vīlipam u. c. Jaunā LPSR Rakstnieku un žurnālistu arodbiedrība oficiāli uzsāka darbu ar 1940. gada 5. augustu, kad Latvija tika iekļauta PSRS sastāvā. 13. augustā tika ievēlēta valde deviņu cilvēku sastāvā¹². Savukārt septembrī arodbiedrība uzsāka aktīvu biedru uzņemšanu. Jaunizveidotā organizācija sāka izdot divus jaunus literārus preses izdevumus – 1940. gada 7. septembrī iznāca žurnāla “Karogs”¹³ pirmais numurs, bet 16. oktobrī – “Literatūras Avīze”¹⁴.

LPSR Rakstnieku un žurnālistu arodbiedrības un tās valdes mūžs bija īss, arodbiedrība īsti neatbilda PSRS Rakstnieku savienības organizācijas principiem, jo, kā ierasts, arodbiedrības vairāk kārtoja biedru tiesiskos un materiālos jautājumus, savukārt PSRS Rakstnieku savienība bija paša literatūras procesa un rakstnieku daļrades kolektīva organizatore un virzītāja.

Lai izveidotu Rakstnieku savienību pēc PSRS Rakstnieku savienības parauga, 1940. gada 23. septembrī uz Maskavu, uz tikšanos ar PSRS Rakstnieku savienības rakstniekiem, devās latviešu rakstnieku delegācija – Rūdolfs Egle, Arvīds Grigulis, Jānis Niedre. Galvenie konsultanti LPSR Rakstnieku savienības izveidē bija PSRS Rakstnieku savienības valdes pirmais sekretārs Aleksandrs Fadejevs (*Aleksandr Fadeev*), rakstnieki Aleksejs Surkovs (*Aleksej Surkov*), Pjotrs Pavļenko (*Pjotr Pavlenko*) un Mihails Apletins (*Mihail Apletin*). Jau 2. oktobrī latviešu rakstnieku delegācija no Maskavas atgriezās ar stingriem norādījumiem no VK(b)P CK: “[...] “par literāta kā cilvēka nostāju sabiedrībā un par viņa personīgās dzīves saskaņošanu ar māksliniecisko radišanu”. Šie norādījumi doti Vissavienības Rakstnieku apvienības prezidijam, ļoti aktīvi piedaloties biedram Staļinam.”¹⁵ Rakstnieku delegācijas biedri tūlīt pēc brauciena uzstājās ar priekšlasījumiem, kuros tika atreferētas Maskavā saņemtās instrukcijas – par jaunu padomju rakstnieku kadru sagatavošanu un audzināšanu un par īpašas literāro darbu vērtēšanas komisijas dibināšanu, kas sevišķu vērību veltīs tiem literāriem darbiem, kuri parādās presē. Vēl tika runāts par starptautiskas komisijas dibināšanu, kas uzturētu attiecības ar citām PSRS republiku literatūras vērtēšanas komisijām.

Mēģinot izpildīt Maskavā saņemtās instrukcijas, 4. oktobrī LPSR Rakstnieku un žurnālistu arodbiedrības valde ievēlēja Nacionālo komiteju¹⁶, kas LPSR RS organizācijas pagaidu fāzē uz laiku strādātu kā atsevišķa sekcija pie LPSR RS Organizācijas komitejas. Tās galvenie uzdevumi bija sadarboties ar citiem padomju republiku rakstniekiem un žurnālistiem; izraudzīties un rekomendēt līdzstrādniekus PSRS un Maskavas lielākajiem, izplatīšanai ārpus PSRS paredzētajiem laikrakstiem un žurnāliem; atlasīt latviešu literatūras

oriģināldarbus tulkošanai, ar ieceri veidot tulkojumus visās PSRS tautu valodās. Šāda komiteja LPSR RS organizēšanās fāzē pastāvēja līdz 1941. gada 24. aprīlim¹⁷.

Tā kā PSRS atsevišķi tika nodalīta Rakstnieku savienība un rakstnieku un žurnālistu arodbiedrība, pamatojoties uz PSRS pastāvošajiem noteikumiem par rakstnieku ideoloģisko un profesionālo organizēšanos un vadoties pēc PSRS Rakstnieku savienības parauga, LPSR Rakstnieku un žurnālistu arodbiedrības valde nolēma arodbiedrību pārdēvēt par Preses darbinieku arodbiedrību,¹⁸ savukārt rakstnieku organizāciju veidot no jauna. Šim nolūkam tika izveidota LPSR RS Organizācijas komiteja, kas palīdzētu pārorganizēt agrāko LPSR Rakstnieku un žurnālistu arodbiedrību kā analoģu PSRS Rakstnieku savienības principiem. Organizācijas komiteju iecēla LK(b)P CK. Par jaunās rakstnieku organizācijas priekšsēdētāju tika izraudzīts Jānis Niedre, komitejas locekļiem – Vilis Lācis un Žanis Spure. Loģiski būtu bijis, ka pārorganizētās Rakstnieku savienības kodolu veidotu atjaunotās Rakstnieku un žurnālistu savienības valde, bet ne Maskava, ne LK(b)P CK to neatbalstīja. LPSR RS organizēšanas procesā un deklarācijas sastādīšanā kā palīgs no Maskavas tika atsūtīts krievu rakstnieks Nikolajs Virta (*Nikolaj Virta*).

Pirmā LPSR RS Organizācijas komitejas sēde notika 1940. gada 17. oktobrī, un šajā sēdē kā organizācijas komitejas ceturto locekli uzņēma Andreju Upīti. Izņēmuma kārtā bez vēlēšanām tika uzņemti arī pirmie biedri – Vilis Lācis, Andrejs Upīts, Žanis Spure, Jānis Niedre, Andrejs Balodis, Arvīds Grigulis, Indriķis Lēmanis, Jūlijs Lācis, Valdis Lukss, Jānis Plaudis, Rūta Skujiņa, Jūlijs Vanags, Pāvils Vīlps. Četri biedri – Kārlis Fimbers, Rūdolfs Egle, Mārtiņš Ziverts un Mira Krupņikova – tika ieskaitīti biedru kandidātos.¹⁹ Savukārt LPSR RS Organizācijas komitejas darbības oficiālā atklāšanas sēde notika 26. oktobrī. Svinīgo sēdi vadīja Andrejs Upīts. Sēdē skaidri tika iezīmēta Rakstnieku savienības biedru ciešā saikne ar komunistisko partiju, kā arī definēta padomju rakstnieka daiļrades metode, uzdevumi un pienākumi, kas tika ietverti “Padomju Latvijas rakstnieku deklarācijā”. Turklāt jau šajā sēdē iezīmējas organizācijas represīvais raksturs, kas redzams LKP pirmā sekretāra Žaņa Spures izteikumā: “Partija prasa aktīvi cīnīties pret visiem šķiras ienaidniekiem, kas arī literatūras frontē mēģina strādāt savu kaitniecības darbu.”²⁰

Līdz LPSR RS pirmajam kongresam tā darbojās pagaidu fāzē Organizācijas komitejas priekšsēdētāja Jāņa Niedres un sekretāra Jāņa Jēkabsona (Granta) vadībā. Pārējie komitejas locekļi skaitījās vien formāli. Faktiski visu atbildīgo darbu uzņēmās un īstenoja viens cilvēks – Jānis Niedre.

Juridiski Rakstnieku savienības statuss tika noteikts tikai pirmajā LPSR RS kongresā, kas notika 1941. gada 14.–15. jūnijā. Kongresā tika konkretizēta organizācijas darbības programma, apstiprināti savienības statūti, kā arī ievēlēta valde un revīzijas komisija.²¹

Uzreiz pēc oficiālās atklāšanas sēdes 1940. gada 26. oktobrī Rakstnieku savienībā tika uzsākts aktīvs darbs, iezīmējot skaidru turpmāko rīcības plānu un paredzamos uzdevumus: jaunu biedru uzņemšana, esošā latviešu literatūras mantojuma pārvērtēšana atbilstoši marksisma-ļeņinisma principiem, jaunas – sociālistiskās – daiļrades sekmēšana, rakstnieku ideoloģiskā un politiskā audzināšana²² un *vecu* rakstnieku pāraudzināšana, latviešu literatūras tulkošana un prozas izlases sagatavošana krievu valodā, kontaktu dibināšana

ar citām PSRS republikām²³, gatavošanās pirmajai latviešu literatūras dekādei Maskavā, pirmās LPSR RS konferences (kongresa) sagatavošana, kā arī Rakstnieku kluba aktivitāšu (lekcijas, semināri, debātes) un tikšanos ar lasītājiem (skolās, bibliotēkās, rūpnīcās u. tml.) organizēšana.

Redzams, ka uzdevumu šajā īsajā laika periodā no 1940. gada 17. oktobra līdz 1941. gada 22. jūnijam ir daudz. Vairākums no tiem tika realizēti milzīgā steigā, daļa, sākoties aktīvai kara darbībai Latvijas teritorijā, palika nerealizēta.

Biedru kandidātu atlases principi

Pirmais – novembra – mēnesis Organizācijas komitejā bija aizņemts ar jaunu biedru uzņemšanu un literāro sarīkojumu, lekciju u. tml. pasākumu organizēšanu Rakstnieku klubā Rīgā, Ģertrūdes ielā 6. Tādējādi gan sabiedrībai, gan potenciālajiem jaunajiem biedriem tika rādīts, ka jaunizveidotā organizācija ir atvērta, demokrātiska un pieejama ikvienam, kurš vēlas pilnveidot savu meistarību, profesionāli strādāt rakstniecībā, piedalīties latviešu literatūras procesā, īpaši aicinot tos, kuri vēlētos mainīt savus uzskatus, nākotnē kļūstot par komunistiskās partijas biedriem. LPSR RS Organizācijas komitejas loceklis Andrejs Upīts 1940. gada 26. oktobra LPSR RS atklāšanas sēdē iezīmēja gan partijas, gan Rakstnieku savienības taktiku attiecībā uz rakstniekiem.

Mūsu sociālistiskā tēvija ir ļoti iecietīga un neskatās uz vecām ķildām, vecām sadursmēm, vecām kļūdām. [...] Izrēķināšanās pie mums vispār nav paredzēta un nenotiek, bet mēs prasām no katra godīga spalvas strādnieka, lai viņš vispirmā kārtā parāda savu labo gribu, parāda savas spējas, savu ceļšanos iejusties apstākļos, kādos mēs atrodamies un atradisimies arī turpmāk. Ja mēs tādus cilvēkus sastapsim, tiem netrūks darba un iespējas strādāt, un arī maizes netrūks. [...] Tie, kas vispār jūtas mums pilnīgi sveši, lai labāk turas tālāk un vispār lai nemēģina mums tuvoties.²⁴

Pirmajā padomju okupācijas gadā LPSR RS tika uzņemti 46 biedri²⁵, no kuriem daži bija tikai biedru kandidāti. Biedrus uzņēma atklāti, sagaidot no kandidāta īsu ziņojumu, kurā tiktu pausta vēlme sadarboties atbilstoši pieņemtās Rakstnieku savienības deklarācijas un komunistiskās partijas principiem, tāpat tika izvērtēta rakstnieku, kritiķu, dzejnieku, tulkotāju mākslinieciskā un ideoloģiskā nostāja un piemērotība Rakstnieku savienībai. Jau minētais viesis no PSRS Rakstnieku savienības – rakstnieks Nikolajs Virta – akcentēja, ka kandidātiem sevi ir “aktīvi jāpierāda” un komitejai uzmanīgi jāpārbauda katra kandidāta biogrāfija.²⁶

Lai arī organizācijas pamatkodolu nebūt neveidoja paši talantīgākie latviešu rakstnieki, tomēr LPSR RS Organizācijas komiteja arī grafomānus un iesācējus (nepazīstamus) rakstniekus neuzņēma, kaut arī tie pauda spēcīgu vēlēšanos apliecināt savā daiļradē jaunās ideoloģijas lozungus. Šajā jautājumā skaidri redzama komunistiskās partijas, līdz ar to arī LPSR RS, tā brīža politika – Rakstnieku savienībā uzņemt talantīgus un tautā pazīstamus rakstniekus. Lai arī to biogrāfija un veikums literatūrā gan ne vienmēr atbilda jaunajai

ideoloģijai un sociālistiskā reālisma kanonam, piemēram, Aleksandrs Čaka, Jāņa Jaunsudrabiņa, Kārļa Skalbes, Mārtiņa Ziverta, tomēr viņu talants tālredzīgi nākotnē būtu izmantojams un daiļrade pielāgojama jaunās ideoloģijas principiem. To apliecina arī PSRS Rakstnieku savienības pirmā sekretāra Aleksandra Fadejeva izteikums, ko viņš adresējis Jānim Niedrem.

Ir jāsadarbojas ar visiem patiesi talantīgiem māksliniekiem. Komunisti nedrīkst aizmirst, ka viņi paši reiz bijuši bezpartejiski. Taču talantīgi cilvēki mācās, aug. Godīga, talantīga, bezpartejiska rakstnieka pāreja sociālistiskā reālisma pozīcijās var būt tikai laika jautājums.²⁷

Otrkārt, kā norādījis literatūrzinātnieks Rolfs Ekmanis, talantīgu, tautā pazīstamu un t. s. buržuāzijas rakstnieku uzņemšana LPSR RS noteikti bija kā ceļš uz sabiedrības atbalstu un veids, kā šķēlt veco inteliģenci.²⁸ Tas redzams arī Jūlija Lāča vēstulē Žānim Spurem.

Biedri Spure, nosūtu Tev otru tikko saņemto Aspazijas dzejoli. Tas ir skaidrāks un literāri labāks. Man liekas, tā iespēšana atkarīga no tā, cik lielā mērā tas dotu iespēju sašķelt buržuāzijas aprindas, no kurām viena daļa Aspaziju uzskata par savējo. Ar biedrisku sveicienu, Jūlijs Lācis.²⁹

Savukārt rakstnieku klasiķu – Raiņa, Rūdolfa Blaumaņa u. c. – daiļradē tendenciozi tika meklēti apliecinājumi saiknei ar sociālistisko reālismu, bet rakstnieku biogrāfijā fakti, kas glaimotu komunistiskās partijas vadlīnijām. Rakstniekus, kuri bija aktīvi darbojušies neatkarības laikā un kurus pāraudzināt sociālisma garā vairs nebija cerību, nomelnoja un nosauca par reakcionāriem.³⁰

Redzams, ka jau 1940. gada rudenī attiecībā uz rakstnieku uzņemšanu savienībā komunistiskajai partijai un LPSR RS vadībai bija izstrādāta tālredzīga taktika. Savukārt rakstnieku aktīvo stāšanos LPSR RS pirmajā padomju okupācijas gadā var skaidrot ar to, ka biedra statuss nodrošināja darbu un ļāva profesionāli strādāt. Arī vairākiem rakstniekiem padomju ideoloģijas abstraktā terminoloģija un represijas vēl neko neizteica – par tām varēja nojaust tikai pēc 1941. gada jūnija. Turklāt biedra statuss sniedza arī nosacītu drošību pret represijām, proti, pirmajā padomju okupācijas gadā neizsūtīja nevienu LPSR RS biedru. Nevienu, kuru uzskati neatbilda jaunās varas principiem, piemēram, Kārli Skalbi vai Pēteri Ērmani. Turklāt jāatzīmē vēl viens manipulatīvais aspekts – Latvijas Padomju rakstnieku savienības biedru materiālās priekšrocības – jau 1940. un 1941. gadā ikvienam LPSR RS biedram tika piešķirta papildu dzīvojamā platība vai arī tā tika meklēta, kā arī gados vecākajiem savienības biedriem tika nodrošinātas pensijas³¹, kas okupācijas un kara apstākļos nebija mazsvarīgi.

Latviešu literatūras mantojuma pārvērtēšana

Jau visai drīz pēc Latvijas okupācijas aktuāls jautājums bija latviešu literatūras mantojuma pārvērtēšana atbilstoši marksisma-ļeņinisma principiem – kas būtu tulkojams citu PSRS republiku valodās, propagandējams presē un mācāms skolās.

Iļģoņa Bērsona privātajā arhīvā glabājas LPSR Rakstnieku un žurnālistu arodbiedrības Nacionālās komitejas protokolu oriģināli, kuros vēl pirms oficiālas LPSR RS Organizācijas komitejas nodibināšanas tika apspriests un gatavots latviešu literatūras mantojuma tulkojumu plāns. Pirmā iecere bija latviešu literatūras prozas antoloģijas izdošana krievu valodā Padomju Krievijā dzīvojošā rakstnieka Emīla Silmaļa redakcijā. Arhīvā glabājas vairāki dokumentu projekti, kuros veikti vairākkārtēji svītrojumi un labojumi, kas liecina par valdes locekļu nevienprātību un neizlēmību autoru izvēlē. Tomēr gala variantā izlasē dominē latviešu literatūras klasiķi, piemēram, Jānis Akuraters, Mirdza Bendrupe, Rūdolfs Blaumanis, Anna Brigadere, Anšlavs Eglītis, Ādolfs Erss, Jānis Ezeriņš, Anšlavs Eglītis, Jānis Jaunsudrabiņš, Jānis Poruks, Vilis Plūdons, Augusts Saulietis, Kārlis Štrāls, Edvards Vulfs u. c.³² Plānoto izlases izdošanu, kurai daļēji tulkojumi jau tika veikti, pārtrauca 1941. gada 5. februārī no PSRS Rakstnieku savienības izdevniecības *Hudozhestvennaja literatura* saņemtā vēstule, kas noraidīja sagatavoto tulkojumu plānu. Pamatojums bija īss: šobrīd aktuālas ir laikmetīgās tēmas – LPSR celtniecība un 1940. gada jūnija notikumi, darba tautas cīņa par Padomju Latviju u. tml. Arī LPSR RS 1941. gada 12. marta Nacionālās sekcijas sēdē vadība nolēmj, ka nepareizi tulkot vecos rakstniekus klasiķus, turklāt nepiemērotus darbus, tāpēc pagaidām prozas antoloģijas izdošana tiek atlikta. Tās vietā tika uzsākts darbs pie laikmetīgās antoloģijas sagatavošanas.

Faktiski LPSR RS vadības un biedru kolektīva sagatavotais tulkojuma plāns neuzrāda no Latvijas puses mēģinājumus veikt strauju literārā mantojuma pārvērtēšanu un ideoloģizāciju. 1940. un 1941. gadā redzami mēģinājumi saglabāt latviešu literatūras kanonu, iespējams, integrējot to jaunajā režīmā. Turklāt jāatzīmē, ka tik īsā periodā nebija vēl sociālistiskā reālismā tapušie darbi, kas būtu ievietojami antoloģijā. Šā virziena zināmākie pārstāvji latviešu literatūrā savus atzītākos darbus radīja nedaudz vēlāk.

Latviešu literārā mantojuma pārvērtēšanas mēģinājumi saistāmi ar vēl vienu svarīgu uzdevumu šajā periodā. 1941. gada 7. aprīlī LPSR RS Organizācijas komiteja nolēma, ka biedru kolektīvam divos mēnešos, līdz 1941. gada 15. jūnijam, jāsaraksta jauna latviešu literatūras vēsture – mācību grāmata skolām. Grāmata taptu stingrā komunistiskās partijas uzraudzībā, un tai būtu bijis jāiznāk 1941. gada rudenī. Sastādāmās latviešu literatūras vēstures redakcijas kolēģijā Organizācijas komiteja iecēla – Vili Lāci, Rūdolfu Egli, Pēteri Ērmani un LK (b) P CK sekretāru Arvidu Pelši. Savukārt starp biedriem tika sadalītas 16 tēmas³³, kas veidotu jaunās mācību grāmatas saturu. Lai aprobežotu jaunās mācību grāmatas nodaļas, autoriem par attiecīgajām tēmām iepriekš bija jāgatavo referāti, kuri tika nolasīti un apspriesti savstarpējās debatēs Rakstnieku klubā³⁴. Jaunās grāmatas sastādīšanā nepiedalījās vien Aleksandrs Čaks, Jānis Jaunsudrabiņš, Edvards Treimanis-Zvārgulis, Fricis Rokpelnis un Mārtiņš Zīverts. Mācību grāmatas satura izstrādē, protams, redzama tendencioza, selektīva izlase, tomēr šis fakts ir interesants ar to, ka šāda iecere bija tikai pirmajā padomju okupācijas gadā. Turpmāk jautājums par latviešu literatūras mācību līdzekļu sagatavošanu nav LPSR RS kompetencē. Pēc Otrā pasaules kara ar šo jautājumu nodarbojās LPSR Izglītības ministrija, savukārt augstskolām mācību līdzekļus gatavoja LPSR Zinātņu Akadēmijas Valodas un literatūras institūts. Jāatzīmē, ka vairāki LPSR RS

biedri bija mācību līdzekļu redkolēģijās, kā arī savienības sēdēs tika apspriesti jautājumi par literatūras mācīšanu skolās u. tml., taču tas nebija LPSR RS biedru pamatuzdevums.

Labi, ka šāda literatūras vēsture neiznāca, tas būtu pavisam veikts un neprofesionāls darbs, kas tapis lielā ātrumā, turklāt vairākums biedru nebija kompetenti rakstīt par iedalītajām tēmām. Principā šādu uzdevumu būtu spējuši paveikt vien Rūdolfs Egle un Andrejs Upīts.

Jaunas – sociālistiskās – daiļrades sekmēšana un ideoloģiskā spiediena izdarīšana: Mārtiņa Zīverta piemērs

Viens no jaunizveidotās LPSR RS Organizācijas komitejas svarīgākajiem uzdevumiem bija veicināt jaunās varas ideoloģijas apliecināšanu daiļdarbu radīšanu, īpaši uzsverot rakstnieku politisko un ideoloģisko izglītošanu vai arī pāraudzinašanu atbilstoši marksisma-ļeņinisma principiem. Tāpēc jau pavisam drīz, sākot no 1940. gada decembra, jaunajiem biedriem tika pieprasīti daiļdarbi sociālistiskā reālisma estētikā. Tolaik vēl nav lielāka apjoma literāro darbu, kuros būtu parādīta darba tautas dzīve jaunajos – padomju valsts – apstākļos, trūkst arī slavinošas 1940. gada 17. jūnija notikumu propagandas. Šim tematam vēltīti tikai nelieli darbi – dzejas, stāsti –, kas publicēti periodikā.

Viens no iemesliem šāda spiediena izdarīšanai ir vispirms PSRS, vēlāk arī LPSR Tautas Komisāru padomes Mākslas lietu komitejas izdots rīkojums par gatavošanos Latviešu Mākslas dekādei Maskavā, kurā LPSR piedalītos pirmo reizi, prezentējot nacionālās mākslas sasniegumus. LPSR RS Organizācijas komiteja bija norikota atbildēt par LPSR literatūras reprezentāciju. Dekādes programmu bija plānots sagatavot līdz 1941. gada 10. janvārim.³⁵

Tā kā latviešiem šajā brīdī vēl nebija nevienas padomju lugas, kas attēlotu republikas dalību sociālistiskās celtniecības darbā, tā steidzami bija jāsaraksta. Jau 1940. gada 4. decembrī Rakstnieku klubā tika apspriests dekādes dramaturģiskais repertuārs, rosinot izsludināt konkursu lugas sarakstīšanai. Sanāksmē tika nolemts, ka “autorus, kas šos tematus apstrādās, nevajadzētu pamest savā vaļā. Dekādes lugu rakstīšanai jābūt zināmam kolektīvam darbam, autoriem regulāri jāiepazīstina LPSR RS ar veikto darbu. Tad varēsim teikt, ka mums ir tas, ko vēlamies sniegt Maskavā”³⁶. Tātad potenciālajam dramaturgam skaidri tika iezīmēta sadarbība ar komunistiskās partijas uzraugošajām instancēm.

Lai arī tika izsludināts konkurss, tomēr Latvijas Padomju rakstnieku savienības vadība bija nolēmusi ilgi nevilcināties, bet piedāvāt sarakstīt lugu talantīgajam dramaturgam Mārtiņam Zīvertam. Viņš bija viens no pirmajiem, kuru uzņēma LPSR RS kā biedru kandidātu jau kopš 1940. gada 17. oktobra³⁷. Tobrīd Mārtiņš Zīverts ir populārs dramaturgs, kura lugas “Āksts” (1938), “Cilvēks grib dzīvot” (1939) un “Ķīnas vāze” (1940) bija aktuālajā teātru repertuārā. Savukārt viņš pats 1940. gadā bija Dailes teātra (pirms tam Latvijas Nacionālā teātra³⁸) repertuāra dramaturgs.

1940. gada 29. decembrī Mārtiņš Zīverts saņēma pavēli no Latvijas Padomju rakstnieku savienības vadības, ka LPSR RS Organizācijas komiteja uzdevusi viņam kopā ar Jūliju Vanagu sarakstīt lugu latviešu mākslas dekādei Maskavā un ka viņam steidzami vakarā

jāierodoties LPSR RS klubā uz apspriedi ar Maskavas pārstāvjiem³⁹, lai pārrunātu dekādes jautājumus. Zīverts nebija pats pieteicies lugu konkursam, tomēr, kā minējis atmiņās⁴⁰, uz sanāksmi ieradies, bet no piedāvājuma atteicies. Vēlāko gadu atmiņās dramaturgs brīnījies:

Kāpēc, piemēram, Tija Banga un Elīna Zālīte, kas nekad nebija slēpušas savas simpātijas austrumu režīmam, uzreiz tika atmetas? Viņu lugas vairs nekur nerādīja. Turpreti es, gluži nemanot un nepelnīti, biju izvirzījies jauno varasvīru favorā.⁴¹

LPSR Mākslas lietu komisija un LPSR RS Organizācijas komitejas vadība Mārtaņa Zīverta atteikumu pieņēma, sākotnēji neizvirzot pretenzijas. Taču Zīverts atminas, ka pēc sanāksmes uz ielas viņu brīdinājis kāds Dailes teātra aktieris, norādot, ka, pēc Arvīda Grigūļa teiktā, LPSR RS atradis līdzekļus, kā viņu piespiest lugu uzrakstīt. Tomēr tas nenotika, jo 1941. gada 2. janvārī Jānis Niedre iesniegumā LPSR Mākslas lietu pārvaldei norādījis, ka lugu uzdots sarakstīt Fricim Rokpelnim un Jūlijam Vanagam. Abi autori pirmo latviešu padomju lugu – “Ceļa cirtēji” – pabeidza 1941. gada aprīlī⁴², paralēli Drāmas teātris jau gatavojās lugas iestudējumam. Tā kā dalība Maskavas dekādē bija obligāta ideoloģiska nodeva, Mārtaņa Zīverta atteikums sadarboties vērtējams kā netipiski individuālistiska, savu pašcieņu saglabāt alkstoša mākslinieka rīcība totalitāra režīma apstākļos. Iespējams, dramaturgs vēl nebija sapratis jaunās varas represiju apmērus. Viņa kategorisko atteikumu mikstināja sanāksmē paustā piekrišana sarakstīt libretu baletam (pēc Kārļa Skalbes pasakas par dzelzs puiku). Libretu viņš uzrakstīja, to pieņēma, tomēr par operas iestudējumu tas nekļuva. Kā apgalvo Mārtaņa Zīverta daiļrades pētnieks Viktors Hausmanis, Zīverts atteicies saņemt honorāru par šo darbu, ko arī var vērtēt kā zināmu protestu.⁴³

Jāpiebilst, ka minētā epizode iekļauta arī Mārtaņa Zīverta atmiņās, tomēr tās ir nepilnīgas. Atmiņās dramaturgs apgalvo, ka luga bija jāraksta 1941. gada pavasarī, ko neaplicina protokoli, arī Viktors Hausmanis šo notikumu plašāk nav pētījis.

Turpmāk LPSR RS vadība mēģināja Mārtaņu Zīvertu iesaistīt arī organizācijas administratīvajā darbā. 1941. gada februārī viņš tika uzaicināts uz tikšanos ar LPSR Tautas Komisāru padomes priekšsēdētāju rakstnieku un arīdzan LPSR RS biedru Vili Lāci. Pēc šīs tikšanās dramaturgs piekrita nolasīt lekciju Rakstnieku klubā par drāmas tehniku, ko atzinīgi novērtēja arī LPSR RS vadība. Tomēr viņš joprojām neapmeklēja politiskos seminārus, kā arī atteicās izpildīt pavēles, ko saņēma no priekšsēdētāja Jāņa Niedres vai sekretāra Jāņa Jēkabsona (Granta), piemēram, sniegt ziņas par rakstniekiem, kas nav LPSR RS biedri.

1941. gada 22. februārī visiem LPSR RS biedriem tika nosūtīts rīkojums nekavējoties pievērsties ideoloģiju apliecinājošu darbu rakstīšanai, jo Maskavas Valsts izdevniecība nolēmusi jau 1941. gada jūlijā izdot lietuviešu, latviešu un igauņu tautu literatūras darbu apkopojumu. Jau pavasarī organizācija vēl stingrāk uzraudzīja biedru radošo darbu, kas vispilgtāk atklājās pirmajā LPSR RS pilnsapulcē 1941. gada 29. aprīlī. Šajā pulcē katrs biedrs sniedza izvērstu atskaiti par padarīto, tostarp arī politiskajām un ideoloģiskajām aktivitātēm. Būtiski, ka atskaites sēdē klāt bija arī LKP (b) CK sekretārs Arvīds Pelše. Vairāki rakstnieki tika publiski kaunināti, ka nav pietiekami aktīvi, ka nestudē marksismu-ļeņinismu un

neraksta sociālistiskā reālisma estētikā. Vairākums rakstnieku bija spiesti taisnoties, ka nepietiekami studējuši marksismu-ļeņinismu.

Kā negatīvais, opozicionārais tēls sapulcē tika rādīts Mārtiņš Zīverts, kuram tika pārņemta pasivitāte un pretošanās LPSR RS principiem. Skarbākos pārmetumus Zīverts saņēma no Arvīda Griguļa un Jāņa Niedres. Rakstnieks Arvīds Grigulis acīmredzot īpaši jutis atbildību par dramaturga antipolitisko nostāju, jo recenzijās laikrakstā "Literatūras Avīze" par Mārtiņa Zīverta lugu iestudējumiem norādījis uz vairākiem dramaturga trūkumiem – nestudē marksismu-ļeņinismu, neaicina tā estētiku apgūt arī sava teātra aktieriem, neveido piemērotus lugas iestudējumu u. tml.⁴⁴ Kā atklājās sapulcē, Arvīds Grigulis sekojis līdzī arī Mārtiņa Zīverta dienas gaitām, aizmuguriski ievācot par viņu informāciju, mēģinot atrast līdzekļus, kā dramaturgu publiski nomelnot. Pilnsapulcē Arvīds Grigulis acīmredzami mēģinājis panākt no LPSR RS (arī komunistiskās partijas) vadības stingrākas represijas, ņemot vērā Mārtiņa Zīverta nevēlēšanos sadarboties ar padomju varu un pieņemt jaunās ideoloģijas noteikumus.

Ja Rakstnieku savienība atrada iespēju nepiemērot sankcijas, bet vienkārši mainīja b. Vanaga partneru, tad b. Zīverts varēja būt pateicīgs Rakstnieku savienībai, ka Rakstnieku savienība ir izturējusies pret viņu ar pietāti, jo ir nenoliedzami, analizējot mūsu attiecības, ka jūs gribat, vai nevarat, vai nākat no tādām aprindām, vai neesat ieaudzis kolektīvā, vai negribat ieaukt, un lūk, šis "negribat ieaukt", kas vienā otrā gadījumā liekas, ka tas tā ir, tas aizskar mūs visus.⁴⁵

Jau tika akcentēts, ka komunistiskās partijas un LPSR RS vadības taktika bija saudzēt talantīgus rakstniekus, jo tie bija tālredzīgi izmantojami un nepieciešami kā politisks instruments, līdz ar to LPSR RS Organizācijas komitejas priekšsēdētājs Jānis Niedre nepadevās Arvīda Griguļa provokācijām nomelnot dramaturgu, bet tomēr netieši norādīja uz Mārtiņa Zīverta turpmākām vēl ciešākām saistībām un pienākumiem pret LPSR RS.

Mēs zinām b. Zīverta lielās spējas dramaturģijā un zinām arī to, ko viņš ir spējīgs darīt. Viņam, protams, kā cilvēkam, kurš visu laiku atradies sāņus kolektīvam, ir arī visi tie vecie, teiksim atklāti, negludumi un arī uztvere tāda, ka viņš vēlas kaut kā atrasties vairāk sāņus. Man liekas, ja mēs būtu no savas puses pielikuši lielākas pūles, tad viņš kolektīvā būtu saistīts kopā, tad lieta būtu labāka. [...] es domāju, ka viņš Padomju Latvijas dramaturģijai varēs dot ļoti daudz, bet te vajadzīga no abām pusēm cieša un nopietna sadarbība.⁴⁶

Mārtiņam Zīvertam t. s. Baigajā gadā izdevās saglabāt neitrālu pozīciju un nepakļauties LPSR RS vadības ideoloģiskajam spiedienam, mēģinot izdzīvot un strādāt šāda režīma apstākļos teātrī. Jāatzīmē, ka pirmajā padomju okupācijas gadā viņš neuzraksta nevienu jaunu lugu. Tiesa, pēc atskaites aprīļa sēdē redzams, ka viņš sācis darbu pie lugas "Minhauzena precības".

Vācu okupācijas laikā viņš turpināja aktīvi strādāt teātrī – tika iestudētas viņa lugas "Minhauzena precības" (1941), "Nauda" (1943) un "Vara" (1944) Dailes teātrī, kā arī publicēta luga "Minhauzena precības" (1942), par to nonākot padomju varas un LPSR RS nīstamāko cilvēku sarakstā. Tādēļ 1942. gada 14. jūnijā Maskavā⁴⁷ bez Zīverta piekrišanas

un klātbūtnes viņš tika izslēgts no LPSR RS. Šis fakts nekur presē nav minēts, un diez vai arī Mārtiņš Ziverts to vispār zināja. Oficiālais ieraksts LPSR RS plēnuma protokolā ir šāds: “[...] par dzimtenes un tautas nodevību, pārejot latviešu tautas un visas cilvēces lielākā ienaidnieka vācu fašisma kalpībā, izslēgt no Rakstnieku savienības.”⁴⁸ 1944. gada oktobrī Sarkanajai armijai otrreiz okupējot Latvijas teritoriju un Zivertam saprotot, ka palikt Latvijā nav iespējams, viņš ar ģimeni emigrēja uz Zviedriju, Stokholmu. Pēc kara viņa vārds tika izņemts no biedru sarakstiem, brošūrām u. c. materiāliem, netika minēts, ka viņš jebkad bijis LPSR RS biedrs.

Mārtiņa Ziverta gadījums ir viens no piemēriem, kā okupācijas režīms pakāpeniski, it kā nevardarbīgi, mēģināja ierobežot un lauzt talantīgus rakstniekus. Iespējams, ja dramaturgs būtu palicis Latvijā, pret viņu, sevišķi pēc 1946. gada 14. augusta lēmuma par žurnāliem *Zvezda* un *Leningrad*⁴⁹, tiktu vērstas daudz asākas sankcijas, kā tas redzams Aleksandra Čaka gadījumā⁵⁰.

Jāņa Niedres loma Latvijas Padomju rakstnieku savienības sākuma gados

Pētot Latvijas Padomju rakstnieku savienības dokumentus un publikācijas presē pēc 1940. gada 17. jūnija, šķiet, ka LPSR RS Organizācijas komitejas priekšsēdētājs Jānis Niedre ir visur, lai gan pirms tam viņa vārds, iespējams, bija pazīstams tikai retajam. Rodas jautājums, kāpēc iepriekš maz zināmais (atsevišķām aprindām vispār nezināmais un augstāko izglītību neieguvušais⁵¹) Jānis Niedre 1940. gadā tika izraudzīts LPSR RS Organizācijas komitejas atbildīgā sekretāra amatam? Turklāt apvienojot šo pienākumu ar citiem vadošiem amatiem⁵² komunistiskās partijas nomenklatūrā. Arī Jāņa Niedres biogrāfs Ēvalds Strods raksta: “Četrdesmitajā gadā Jānim Niedrem bija ārkārtējas pilnvaras. Viņš tiešām izlēma kolēģu likteņus – iesaistot viņus atbildīgā darbā, to dienu revolucionārajos pārkārtojumos.”⁵³ Par Jāni Niedri pētījumu nav daudz⁵⁴, līdz ar to var pieļaut, ka atbilde rodama viņa biogrāfijā.

Pēc okupācijas komunistiskajai partijai bija vajadzīgi lojāli cilvēki, bet tādu bija maz. Arī vēsturniece Daina Bleiere norāda, ka jaunajai varai trūka piemērotu kadru, bija jāveido jauna elite, un sevišķi tika veicināta sabiedrības apakšslāņu mobilitāte,⁵⁵ pie kā piederēja Jānis Niedre. Lai arī Jānim Niedrem 1940. gadā bija tikai 31 gads, viņš būtībā bija *savs cilvēks* (vietējais *kadrs*, komunist). 20. gadsimta 30. gados viņš bija darbojies Latvijas Rakstnieku un žurnālistu arodbiedrībā, kā arī nelegāli piedalījies komunistu literatūras izdošanā, un komunistiskās partijas stāžs viņam bija jau kopš 1934. gada.⁵⁶ Šajā gadā viņš tika arī arestēts un notiesāts uz trīs gadiem cietumā, sodu izciešot Rīgas Centrālcietumā.⁵⁷ Tātad ar marksisma-ļeņinisma idejām viņš bija pazīstams vismaz 6–7 gadus. Turklāt pēc rakstura viņš bija ļoti enerģisks, ar lielām darba spējām, to apliecina arī LPSR RS dokumenti un laika biedru vērtējums: “[...] visur, uz visiem nopietnākajiem pasākumiem, uz kuriem viņi toreiz gājuši, priekšā bijis Jānis Niedre, vai arī viņš aicinājis, piezvanījis, licis pateikt... Vai Jānis Niedre bijis visdaris, visvaris?”⁵⁸

Latvijas Padomju rakstnieku savienības dokumentos redzams, ka savu darbu viņš veicis godprātīgi, bez ierunām pakļaujoties un pat ar entuziasmu pildot komunistiskās partijas prasības – vienpersoniski devis pavēles un rīkojumus biedriem, nav ņēmis vērā citu viedokļus. Lai gan ārēji LPSR RS tiek rādīta kā demokrātiska, pakāpeniski arī Jāņa Niedres personā atklājas tās totalitārais raksturs. Šo lielo entuziasmu un centību izskaidro arī vēlēšanās *nomazgāt kauna traipu* – agrāko sociāldemokrāta pagātņi⁵⁹. Jāatzīmē arī, ka talantam un tam, kas paveikts iepriekš rakstniecībā⁶⁰, atbildīgā amata izvēlē nav nozīmes – būtiska bija šķiriskā un partejiskā piederība.

Sākoties aktīvai kara darbībai Latvijas teritorijā 1941. gada jūnijā, jaunievēlētās LPSR RS valdes sastāvs evakuējas uz Padomju Savienības iekšieni, kur Jāņa Niedres karjera turpina savu augšupeju⁶¹. Otrā pasaules kara laikā viņš joprojām vadīja LPSR RS darbu, kārtējot administratīvus un saimnieciskus jautājumus. Atmiņās viņš atceras: “Man bija jāgādā grāmatas, žurnāli, jāsameklē arhīva materiāli, tinte, spalvas, zīmuļi, smēķi.”⁶² Viņa pienākums bija atbildēt arī par rakstnieku radošo darbu, sniedzot atskaites par citu biedru veikumiem uzraugošajām instancēm. Par spīti lielajai aizņemtībai, dokumentārais un vēstuļu materiāls apliecina, ka Jānis Niedre spējis rast personisku pieeju katram rakstniekam, mudinot un stimulējot tos rakstīt. Viņš sarakstās gan ar frontiniekiem, gan rakstniekiem, kuri evakuācijā izkaisīti Padomju Krievijā – Annu Brodeli, Kārli Fimberu, Jāni Grantu, Andreju Balodi, Annu Saksi, Indriķi Lēmani, Edgaru Damburu, Andreju Upīti, Valdi Luksu. Tostarp mēģinot rakstniekus iekārtot amatos, palīdzēt arī sociālu jautājumu risināšanā. Jāatzīmē, ka ar Jāni Niedri tiek saskaņots absolūti viss literārais materiāls drukāšanai presē. Līdz ar to Jānis Niedre ir faktiskais kodols, kas notur Latvijas Padomju rakstnieku savienības darbību Otrā pasaules kara laikā, lai arī oficiālais, kongresā ievēlētais, pirmais sekretārs bija Andrejs Upīts.

Par LPSR RS atbildīgo sekretāru Jānis Niedre strādā tikai līdz 1943. gada janvārim⁶³ – sakarā ar iecelšanu LPSR Augstākās Padomes Prezidija sekretāra vietas izpildītāja amatā. Jāņa Niedres karjeras augšupeju apturēja Staļina laikam ārkārtīgi bargs sods – izslēgšana no komunistiskās partijas 1943. gada 2. decembrī komunistiskās partijas pirmorganizācijas sēdē LPSR pārstāvniecības telpās Maskavā. Uzreiz pēc šīs sēdes Jānis Niedre uzrakstīja atlūgumu Rakstnieku savienības valdes prezidijam par atbrīvošanu no Latvijas Padomju rakstnieku savienības valdes un valdes prezidija locekļa pienākumu pildīšanas pēc paša vēlēšanās. Pēc izslēgšanas no partijas Jāņa Niedres vārds pazūd arī no LPSR RS protokoliem⁶⁴.

Komunistiskajā partijā viņš tika atjaunots tikai pēc Staļina nāves – 1955. gadā. Divpadsmit gadus viņš bija bezpartejisks. Šajā laikā Jānis Niedre centās atgūt savu labo vārdu, fanātiski apliecinot uzticību komunistiskajai partijai, ko var definēt arī kā pārcenšanos. Tas sevišķi izpaudās darbā Latvijas Valsts universitātē un LPSR Zinātņu akadēmijā.⁶⁵

Jāņa Niedres biogrāfs Ēvalds Strods skaidro, ka Niedre 1943. gada 2. decembra sēdē ticis apvainots politiskas diversijas gatavošanā. Viņam kā LPSR Augstākās Padomes Prezidija sekretāra vietas izpildītājam bija jāizveido runa radiofonā⁶⁶ par 1918. gada 18. novembri. Runas materiālu Jānis Niedre iepriekš bija saskaņojis ar kolēģiem, tomēr pēc tam tas tika

interpretēts negatīvi. Viņam tika izteikti ļoti asi pārmetumi un apvainojumi no partijas biedru puses – viņš mudinājis Latvijā dzīvojošos tautiešus uz nacionālismu, nav ticis vaļā no sociāldemokrāta pagātnes, nav apguvis marksisma-ļeņinisma mācību u. tml.⁶⁷ Niedre komunistiskās partijas pirmorganizācijas sapulcē ticis kaunināts Staļina laika paraugprāvu stilā. Niedre atminas:

Tagad varu godīgi sacīt: man toreiz šķita, ka viņi runā patiesību, viņi izpētījuši vēsturi un to partejiski izskaidro, bet es visu esmu samudžinājis, kaitējis partijai un tautai. Apzinājos arī to, ka tas, kas tumsā iet pa priekšu, pirmais paklūp.⁶⁸

Jāņa Niedres sagatavoto runas materiālu var izlasīt Ēvalda Stroda npublicētajā monogrāfijā “Jersikietis. Jānis Niedre dzīvē un literatūrā” (1989). Ēvalds Strods interpretē šo notikumu kā Jāņa Niedres mēģinājumu pašam izveidot savu 18. novembra interpretāciju – sasaistīt 1918., 1919., 1940. gadu, kā vienotu ciklu – pakāpeniskus Latvijas valsts attīstības posmus, akcentējot, ka jau no 1918. gada 18. novembra Latvija attīstījusies sociālisma virzienā.

Saprotams, ka Staļina laikā pat vismazāko politisko kļūdu vadošām amatpersonām nepiedeva. Izslēgšana no partijas līdzīgā situācijā vēl bija mazākais sods. Tomēr vēl joprojām Jāņa Niedres sakarā jautājumu ir vairāk nekā atbilžu, jo nav skaidrs, kāpēc tik vērtīgu kadru, kāds bija Niedre, neviens neaizstāvēja, bet novērsās no viņa. Pat ņemot vērā pamatīgo darbu, ko viņš šo trīs gadu laikā bija paveicis jaunās valdības un komunistiskās partijas labā, ne Vilis Lācis, ne Andrejs Upīts, ne Augusts Kirhenšteins Jāni Niedri neaizstāvēja. Viņa sieva, Ernestīne Niedra, atminas, ka “visi komunisti viņu rāja, pēla, izņemot Frici [Rokpelni – M. E.], kurš arī ieteica, lūdza, lai E. neatsakoties no sava antipartejiskā vīra.”⁶⁹ Šajā sakarā jāatzīmē vēl kāds miklains gadījums, kas, iespējams, saistīts arī ar izslēgšanu no partijas un prasa atsevišķu, dziļāku izpēti, kā arī izskaidro, piemēram, Andreja Upīša pasivitāti Niedres aizstāvībā. Proti, latgaliešu literāta Staņislava Belkovska (ps. Edgars Ego) apmelošana un nošaušana 1941. gada jūnijā, kurā tiek vainots Jānis Niedre, jo viņš denuncējis un noorganizējis literāta apcietināšanu. Kā viena no versijām šādai rīcībai tiek pieļautas Jāņa Niedres atriebības alkas un naidis attiecībā pret Staņislavu Belkovski, kurš reiz viņu aizvainojis. Šis notikums atspoguļots arī vācu okupācijas laika presē⁷⁰, monogrāfijā tam pieskāries arī Niedres biogrāfs Ēvalds Strods. Tomēr konkrētu atbildi viņš nesniedz, vien to, ko apgalvo pats apsūdzētais, – viņš neesot vainīgs. Sevišķi asi rakstā “Provokācija”⁷¹ to aplūkojis literatūrkritiķis Mārtiņš Poišs:

[..] otrkārt, tie, kas izslēgti aiz kļūdas un kas būtībā ir visistākie staļinisti – kas centušies būt vēl staļiniskāki nekā pats Josifs Visarionovičs, staļiniskāki par Staļinu, un represēti parasti uz denunciacijas pamata tikai tāpēc vien, ka šo pārcentību kāds ir gribējis izmantot savā labā. Tieši tāds pamatos, manuprāt, ir gadījums ar Jāni Niedri. Viņš ir izņēmumu izņēmums izslēgto vidū, tāpat kā nolieguma noliegums dialektikā.⁷²

Domājams, Jāņa Niedres darbu komunistiskās partijas nomenklatūrā var raksturot ar vārdu “pārcentība”, tomēr tiešu dokumentu, liecību, ka viņš būtu vainojams Staņislava

Belkovska nāvē, pagaidām nav izdevies atrast. Mārtiņš Poišs skaidrojis arī iemeslus, kāpēc Jānis Niedre nav ticis aizstāvēts, jo mēģinājumi no dažu rakstnieku – Arvīda Griguļa, Indriķa Lēmaņa – puses esot bijuši, tomēr Andrejs Upīša nostāja esot bijusi noraidoša: “Viņš teica, ka nekustinās ne pirkstiņa – jau Ego dēļ vien... Es tā sapratu, – piebilst A. Grigulis, – ka viņš neaizstāvēs Jāni Niedri, neko nedarīs.”⁷³

Gadījums ar Jāni Niedri precīzi raksturo Staļina represiju laiku uz Otrā pasaules kara notikumu fona – vispārējo baiļu, neziņas, šaubu un nodevības atmosfēra gan komunistiskās partijas nomenklatūras, gan rakstnieku vidē. Turklāt nav pavisam skaidrs, kā autors drīkst rakstīt, interpretēt vēstures notikumus, – katra neuzmanīga kļūda var kļūt par fatālu.

Nobeigums

Latvijas Padomju rakstnieku savienība bija pirmā no t. s. radošajām savienībām, kas tika izveidota jau pirmajā padomju okupācijas gadā un nevis tikai pēc Otrā pasaules kara, kā pārējās LPSR radošās savienības. Pateicoties Jāņa Niedres aktivitātei, jau pirmajos LPSR RS darbības mēnešos organizācija veidojās ekvivalenta Padomju Savienības Rakstnieku savienības modelim, palīdzot īstenot kultūras sovetizācijas procesu Latvijā. Tāpat pārņemot totalitārajam režīmam raksturīgās iezīmes – bezierunu pavēļu un Maskavas direktīvu izpildi, centralizētu pārvaldes sistēmu un darba organizāciju, vajadzības gadījumā lietojot gan manipulācijas, gan izdarot spiedienu uz rakstniekiem.

LPSR RS rīcības plāns un paredzamie uzdevumi pirmajā padomju okupācijas gadā tika sagatavoti ar Maskavas atbalstu un krievu rakstnieku – Aleksandra Fadejeva, Mihaila Aļetina, Nikolaja Virtas u. c. – konsultācijām, kas norāda uz Jāņa Niedres bailēm nenovirzīties no stingrā komunistiskās partijas kursa. Būtiskākie jautājumi, kuros nenoliedzami parādījās arvien lielāks Maskavas spiediens un direktīvas, bija esošā latviešu literatūras mantojuma pārvērtēšana atbilstoši marksisma-ļeņinisma principiem un jaunas – sociālistiskās – daiļrades sekmēšana. Tik īsā periodā vēl nebija radušies darbi, kurus varētu piedāvāt tulkošanai krievu valodā, tādēļ latviešu prozas antoloģija krievu valodā tā arī neiznāca. Tāpat arī latviešu pirmspadomju literatūras pārvērtēšanu un jaunas literatūras vēstures sagatavošanu pārtrauca aktīvas kara darbības sākums Latvijas teritorijā, lai gan tās saturs daļēji bija jau sagatavots.

Izteiktas manipulācijas ar veco inteliģenci un rakstniekiem redzamas jauno biedru uzņemšanā – uzņemot LPSR RS rakstniekus, kuru talants nākotnē būtu tālredzīgi izmantojams un kuru agrākā daiļrade ne vienmēr atbilda komunistiskās partijas principiem. Viens no šādiem piemēriem bija dramaturgs Mārtiņš Zīverts, kurš, par spīti spēcīgajam ideoloģiskajam spiedienam no LPSR RS vadības puses, šajā laikā nesarakstīja nevienu padomju lugu un cieņpilni saglabāja savu neitrālo pozīciju, Otrā pasaules kara laikā par to iegūstot padomju varas ienaidnieka statusu un tiekot izslēgtam no LPSR RS.

Un, visbeidzot, likumsakarīgu vēstures notikumu rezultātā pavērsās ceļš iepriekš nezināmajam, LPSR RS atbildīgajam sekretāram Jānim Niedrem, kurš diezin vai būtu jebkad ieņēmis tik augstus amatus vai izveidojis karjeru, ja ne 1940. gada okupācija.

Atsauces un piezīmes

- ¹ Ivanovs A. Latvija Otrajā pasaules karā: izpētes gaita Latvijas jaunāko laiku historiogrāfijā, izpētes rezultāti un perspektīvas. Bleiere D. (sast.). *Otrais pasaules karš un Latvija: notikumi un sekas 20. gadsimta 40.–60. gadi*. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 27. sēj. Rīga: Zinātne, 2011. 27. lpp.
- ² Bleiere D. Latvijas sovetizācija Baltijas valstu kontekstā. Stradiņš J. u. c. (red.). *Latvija un latvieši*. 2. sēj. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2018. 549. lpp.
- ³ Ivanovs A. Latvija Otrajā pasaules karā: izpētes gaita Latvijas jaunāko laiku historiogrāfijā, izpētes rezultāti un perspektīvas. 27. lpp.
- ⁴ Ivanovs A. Okupācijas varu maiņa Latvijā 1940.–1945. gadā Latvijas historiogrāfijā. Ērglis Dz. (sast.). *Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados*. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 16. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2005. 39. lpp.
- ⁵ Niedre J. Rakstnieku savienība. Samsons V. (galv. red.). *Latvijas PSR mazā enciklopēdija*. 3. sēj. Rīga: Zinātne, 1970. 129. lpp.
- ⁶ Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīva krājumā Latvijas Padomju rakstnieku savienības valdes sēžu protokoli u. c. dokumenti ir, sākot no 1944. gada, savukārt no 1940. un 1941. gada atrodami vien grāmatvedības dokumenti – LPSR RS darbinieku algu saraksti, arī Rakstniecības un mūzikas muzejā nav pieejami 1940. un 1941. gada sēžu protokoli.
- ⁷ Jūlija Vanaga vai Ādolfā Talča.
- ⁸ Informācija iegūta sarunā ar Ilgoni Bērsonu 2017. gada 11. maijā. Sarunas pieraksts glabājas autores arhīvā.
- ⁹ Zelmenis G. Kultūras pārraudzība un cenzūra Latvijā padomju okupācijas apstākļos 1940.–1941. gadā. Viksne R. (sast.). *Latvijas vēsture 20. gadsimta 40.–90. gados*. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 21. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007. 15. lpp.
- ¹⁰ Rakstu un mākslas kamera tika likvidēta līdz 1940. gada decembra beigām. Telpas arodbiedrībai tika iedotas no Rakstu un mākslas kameras.
- ¹¹ Bleiere D. u. c. *Latvijas vēsture 20. gadsimts*. Rīga: Jumava, 2005. 220. lpp.
- ¹² Valdes priekšsēdētājs Andrejs Upīts, vietnieki – Žanis Spure un Rūdolfs Egle, sekretāri – Arvids Grigulis un Jānis Niedre.
- ¹³ Atbildīgais redaktors Andrejs Upīts (tomēr žurnālu *de facto* vada Jānis Niedre), sākot ar otro numuru – atbildīgais redaktors Indriķis Lēmanis.
- ¹⁴ Pirmā numura atbildīgais redaktors – Jānis Niedre, sākot ar otro numuru – Indriķis Lēmanis. Laikraksts iznāca 1940.–1941. gadā. 1945. gadā turpināja iznākt ar nosaukumu “Literatūra un Māksla”.
- ¹⁵ H. I. Rakstnieki un žurnālisti iekļausies sociālistiskajā sacensībā. *Darbs*. 1940. 3. okt.
- ¹⁶ Tās sastāvā: Andrejs Balodis, Jūlijs Vanags, Jānis Niedre, Kārlis Ozoliņš, Cīrene Palkavniece.
- ¹⁷ Ilgoņa Bērsona privātajā arhīvā saglabājušies vienpadsmit Nacionālās sekcijas sēžu protokoli, 1941. gada 24. aprīlī ir pēdējais protokols.
- ¹⁸ LPSR RS uzņēma tikai ievērojamus māksliniekus, tā tika definēta kā mākslinieciskās radišanas organizācija. Savukārt arodbiedrība rūpējas par arodjautājumiem, biedru materiālo stāvokli un arodniecisko izglītību. Par arodbiedrības biedriem tagad varēja kļūt ne tikai rakstnieki un žurnālisti, bet arī visi tehniskie un citi laikrakstu un izdevniecību darbinieki, kas nav iestājušies citās arodbiedrībās. Preses darbinieku arodbiedrība tiek likvidēta 1941. gada 13. februārī, pievienota Poligrāfiskās rūpniecības arodbiedrībai. LPSR RS pārņēma visus pie arodbiedrības pastāvošos fondus un pasākumus, kas attiecās uz rakstniecību, turklāt pārņemot vēl Mākslas aģentūru ar visiem aktīviem un pasīviem. (12.10.1940.)
- ¹⁹ *LPSR Rakstnieku savienības atklāšanas akts*. 1940. 26. okt. 9. lp. Ilgoņa Bērsona privātais arhīvs.
- ²⁰ Turpat. 6. lp.
- ²¹ No 44 LPSR RS biedriem un biedru kandidātiem kongresā piedalījās 38, kas ievēlēja valdi deviņu cilvēku sastāvā: Andrejs Upīts (valdes priekšsēdētājs), Jānis Niedre (sekretārs), Vilis Lācis, Indriķis Lēmanis, Valdis Lukss, Anna Sakse, Žanis Spure, Jānis Sudrabkalns, Jūlijs Vanags. Vēl trīs valdes locekļu kandidātus un trīs revīzijas komisijas locekļus.
- ²² No 1940. gada 18. decembra tika organizēti marksisma-ļeņinisma studiju semināri.

- ²³ Jānim Niedrem 1940.–1941. gadā ir plaša sarakste ar Petru Cvirku (*Petras Cvirka*), Lietuvas PSR Rakstnieku savienības organizācijas komitejas sekretāru. Par LPSR RS izveidi Jānis Niedre sniedz konsultācijas arī igauņu rakstniekiem, pie kuriem viesojās Valdis Lukss un Cirene Palkavniece. Pāvils Vilips tiek nosūtīts uz Baškīrijas APSR.
- ²⁴ *Latvijas PSR Rakstnieku savienības atklāšanas akts*. 1940. 26. okt. 11. lp. Ilgoņa Bērsona privātais arhīvs.
- ²⁵ Gados vecākie – Jānis Misiņš, Edvards Treimanis-Zvārgulis, Ernests Birznieks-Upītis, Antons Birkerts, Jānis Jaunsudrabiņš, Andrejs Upīts, Kārlis Skalbe, Kārlis Štrāls, Pēteris Birkerts. Visjaunākie – Valija Brutāne, Edgars Damburs, Cirene Palkavniece, Meinhards Rudzītis, Fricis Rokpelnis, Jānis Grants, Jānis Niedre, Mira Krupņikova, Andrejs Balodis.
- ²⁶ *LPSR Rakstnieku savienības orgkomitejas 1940. gada 17. oktobra sēdes protokols Nr. 1*. 1. lp. Ilgoņa Bērsona privātais arhīvs.
- ²⁷ Niedre J. Aleksandram Fadejevam – 75. *Karogs*. 1976. Nr. 12. 179. lpp.
- ²⁸ Ekmanis R. Soviet Attitudes toward Pre-Soviet Latvian Writers. *Journal of Baltic Studies*. 1972. Vol. 3. No. 1. P. 44.
- ²⁹ Lācis J. *Vēstule Žanim Spurem*. 1940. 1. nov. Ilgoņa Bērsona privātais arhīvs.
- ³⁰ Ekmanis R. Latviešu literatūra padomju varas laikā (1940–1975). *Karogs*. 1993. Nr. 1. 191. lpp.
- ³¹ Pensiju lūgumus LPSR RS vadība kārtoja caur LPSR Sociālās nodrošināšanas Tautas komisariātu.
- ³² Latviešu literatūras prozas antoloģijas gala varianta plāns: Rūdolfs Blaumanis “Purva bridējs”, “Nāves ēnā”; Jānis Poruks “Kukažiņa”, “Krusttēvs Dāvis”; Anna Brigadere “Uzvara”; Vilis Plūdons “Fantāzija par puķēm”; Pērsietis “Pats īpašnieks”, “Acīs krītoši burti”; Doku Atis “Mans dzīves rīts”; Augusts Saulietis “Pērkons”; Sudrabu Edžus “Kraukšķītis”, “Dullais Dauka”; Andrejs Upīts “Klemens Perjē”, “Žurdāns un Bigonets”, “Dievu pirks”, “Bezdievis”, “Logs”; Ernests Birznieks-Upītis “Ezermalā”, “Pīlādzis”, “Zem ābeles”; Kārlis Skalbe “Kā es braucu Ziemeļmeitas lūkoties”, “Bendes meitiņa”; Antons Austrīņš “Miesnieks”, “Zaldāts”, “Cepure”; Pāvils Rozītis “Raganu kroga”; Jānis Ezeriņš “Burbeka tēva noslēpums”; Leons Paegle “Negaidīta satikšanās”, “Kas atsēdēs?”; Kārlis Zariņš “Cirka mākslinieks”; Pēteris Ērmanis “Frizieres romāniņš”; Jānis Sudrabkalns “Kuģu būvētājs”; Arvids Grigulis “Kāposti”; Pāvils Vilips “Velna noslēpums”; Vilis Lācis “Četri braucieni”, “Par Sibīriju”; Jūlijs Lācis “Cilvēks meklē taisnību”; Jānis Niedre “Ibisas salas gubernators”, “Santīma ceļojums”; Indriķis Lēmanis “Saruna ar bērnu”; Jūlija Vanaga tēlojums; Rūtas Skujiņas tēlojums; Žaņa Spures stāsts; Anna Sakse “Kristīne”.
- ³³ Kārlis Krauliņš par folkloru; Valdis Grēviņš un Ādolfs Talcis “Pastorālais laikmets latviešu literatūrā”; Jānis Misiņš, Jānis Niedre “Tautiskā atmoda”; Jānis Plaudis, Andrejs Upīts “Buržuāzijas literatūras periods 90. gados”; Žanis Spure, Meinhards Rudzītis “Jaunā strāva”; Rūdolfs Egle, Kārlis Štrāls “Realisti – Doku Atis, Pērsietis un Deglavs”; Pēteris Ērmanis, Jānis Jēkabsons (Grants) “Brigadere, Blaumanis, Sudrabu Edžus”; Vilis Lācis, Jānis Sudrabkalns, Kārlis Fimbers “Rainis”; Jūlijs Vanags, Rūta Skujiņa “Dramaturģija”; Arvids Grigulis, Roberts Sēlis “1905. gada pēcnācēji”; Pāvils Vilips, Anna Sakse “Poruks un romantīki”; Antons Birkerts, Indriķis Lēmanis par rakstniekiem; Mira Krupņikova “Cittautu rakstnieki Latvijā”; Cirene Palkavniece “Revolucionārie latviešu rakstnieki”; Anna Bauga, Kārlis Skalbe “Latviešu žurnāli”; Valdis Lukss, Andrejs Balodis “Socdemokrātu rakstniecība”.
- ³⁴ Vairāki referāti pilnā tekstā – Kārļa Krauliņa referāts par folkloru, “Tautiskā atmoda” (Jānis Niedre), “Pastorālais laikmets” (Valdis Grēviņš), “J. Rainis” (Jānis Sudrabkalns) – saglabājušies Ilgoņa Bērsona privātajā arhīvā.
- ³⁵ Gatavošanās dekādei norisinās visu 1941. gada pavasari, taču, sākoties kara darbībai Latvijas teritorijā, dekāde tā arī nenotika. Plašāk nenotikušo dekādi pētījusi Silvija Radzobe. Sk. Radzobe S. Dekada, kas nekad nenotika, un Aleksandrs Čaks. Lekcija. *Latvijas gadu gredzeni literatūrā. Lekciju un diskusiju cikls*. 15.01.2015. <https://www.youtube.com/watch?v=YlmakS67KtQ> (skatīts 2019.09.11.).
- ³⁶ Dekadas dramatiskais repertuārs. *Padomju Latvija*. 1940. Nr. 100. 6. dec.
- ³⁷ Par LPSR RS biedru Mārtiņš Ziverts uzņemts 1941. gada 1. jūnijā.
- ³⁸ 1940. gada 7. augustā Latvijas Nacionālais teātris tika pārdēvēts par LPSR Valsts Drāmas teātri. Mārtiņš Zivertu tika pārcelts darbā uz Dailes teātri.
- ³⁹ Mākslas lietu komitejas pārstāvis Vladimirs Mesheteli (*Vladimir Mesheteli*), režisors un aktieris Nikolajs Ohlopkovs (*Nikolaj Ohlopkov*), diriģents Aleksandrs Hauks (*Aleksandr Gauk*) un baletmeistars Aleksejs Jermolajevs (*Aleksej Ermolaev*).

- ⁴⁰ Zīvertis M. *Par sevi*. Rīga: Zinātne, 1992, 29.–30. lpp.; *Mārtiņa Ziverta pasaulē*. Sidneja: Salas apgāds, 1974. 93–94. lpp.
- ⁴¹ Zīvertis M. *Par sevi*. 31. lpp.
- ⁴² Grāmatā izdota 1946. gadā Rīgā – VAPP Grāmatu apgādā.
- ⁴³ Hausmanis V. *Mārtiņš Zīvertis*. Rīga: Zinātne, 2003. 86. lpp.
- ⁴⁴ *Rakstnieku savienības pilnsapulces 1941. gada 29. aprīli stenogramma*. 20.–21. lp. Ilgoņa Bērsona privātais arhīvs.
- ⁴⁵ Turpat. 24.–25. lp.
- ⁴⁶ Turpat. 23.–24. lp.
- ⁴⁷ Tobrīd gandrīz viss LPSR RS valdes sastāvs (no 46 biedriem – 25), sākoties aktīvai kara darbībai Latvijas teritorijā, atradās evakuācijā Padomju Krievijā.
- ⁴⁸ *Latvijas Padomju rakstnieku savienības plēnums, Maskava, 1942. g. 13. un 14. jūnijā PSRS Rakstnieku klubā, stenogramma. II diena*. 47. lp. Ilgoņa Bērsona privātais arhīvs.
- ⁴⁹ VK(b)P Ņeļingradas komitejas pirmais sekretārs Andrejs Ždanovs (*Andrej Zhdanov*) 1946. gada 14. augustā referātā asi kritizēja krievu rakstnieku Mihailu Zoščenko (*Mihail Zoshchenko*) un dzejnieci Annu Ahmatovu (*Anna Ahmatova*) par apolītiskumu un bezidejiskumu dzejā. Šis referāts aizsāka līdz tam nepieredzēti plašu cīņu pret padomju ideoloģijai nevēlamām izpausmēm literatūrā un mākslā.
- ⁵⁰ Radzobe S. *“Kosmopolītu” lieta un Aleksandrs Čaks*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2017.
- ⁵¹ Nepabeigtas studijas (vēsture, tautsaimniecība) Latvijas Universitātē 1928.–1930. gadā.
- ⁵² Latvijas PSR Sabiedrisko lietu ministrijas Preses un biedrību departamenta direktors (25.06.1940.–09.08.1940.); Latvijas PSR Galvenās literatūras pārvaldes priekšsēdētājs (10.08.1940.–31.08.1940.); Valsts apgādniecību un poligrāfisko uzņēmumu pārvaldes (VAPP) priekšsēdētājs (01.09.1940.–21.06.1941., pienākumu izpildītājs jau no 06.08.1940.); Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija (APP) loceklis (1940–1941).
- ⁵³ Strods Ē. Jersikietis. No grāmatas par Jāni Niedri. *Karogs*. 1989. Nr. 5. 47. lpp.
- ⁵⁴ Piemēram, Kubuliņa A. Jānis Niedre un latviešu pēckara folkloristiska. *Letonica*. 2000/2001. Nr. 6/7. 154.–174. lpp. Strods Ē. *Jersikietis. Jānis Niedre dzīvē un literatūrā*. Rīga: Liesma, 1989. Ēvalda Stroda grāmata tika sagatavota izdošanai, bet netika publicēta. Grāmatas manuskripts glabājas Ilgoņa Bērsona privātajā arhīvā.
- ⁵⁵ Bleiere D. Latvijas sovetizācija Baltijas valstu kontekstā. 539. lpp.
- ⁵⁶ Zelmenis G. Kultūras pārraudzība un cenzūra Latvijā padomju okupācijas apstākļos 1940.–1941. gadā. 21. lpp.
- ⁵⁷ Cietuma pieredze dokumentēta stāstu krājumā: Niedre J. *Piecu korpusu kamerās*. Rīga: VAPP Daiļlit. apg., 1941.
- ⁵⁸ Strods Ē. *Jersikietis. Jānis Niedre dzīvē un literatūrā*. 4. lpp.
- ⁵⁹ Jānis Niedre no 1929. līdz 1932. gadam bijis Latvijas Sociāldemokrātiskās Strādnieku partijas biedrs.
- ⁶⁰ Jānim Niedrem līdz tam bija publicēti tikai četri darbi: skice “Dzeltenā vara” (1927), satīrisku skiču un stāstu krājums “Ķeceris Latgalē” (1932), romāni “Vikingi” (1931) un “Uz Daugavas viesulis” (1932).
- ⁶¹ PSRS Radiokomitejas un Informācijas biroja redakcijas loceklis (1941–1942); Latvijas Padomju Rakstnieku savienības valdes atbildīgais sekretārs (1941–1943); Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija loceklis un sekretāra vietas izpildītājs (1943).
- ⁶² Strods Ē. *Jersikietis. Jānis Niedre dzīvē un literatūrā*. 142. lpp.
- ⁶³ Rakstnieku savienības atbildīgā sekretāra amatu pārņēma Fricis Rokpelnis.
- ⁶⁴ Algotā darbā LPSR RS Jānis Niedre atgriezās kā Prozas sekcijas konsultants (1953–1959).
- ⁶⁵ VAPP priekšsēdētāja vietnieks (1944–1945); Skolotāju institūta katedras vadītājs (1944–1948); Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Folkloras, vēlāk Etnogrāfijas institūta direktora vietnieks un sektora vadītājs (1946–1952); Latvijas Valsts universitātes Folkloras katedras docētājs Vēstures un filoloģijas fakultātē (1946–1953), fakultātes dekāna vietas izpildītājs (1948–1949).
- ⁶⁶ Jānis Niedre Maskavā strādāja PSRS Radiokomitejā, kur pēc LKP CK pavēles radiofonā no 1941. gada jūnija līdz 1942. gada jūnijam gatavoja un vadīja raidījumus latviešu valodā 20 minūtes katru dienu.
- ⁶⁷ Strods Ē. *Jersikietis. Jānis Niedre dzīvē un literatūrā*. 127.–141. lpp.

⁶⁸ Strods Ē. *Jersikietis. Jānis Niedre dzīvē un literatūrā*. 141. lpp.

⁶⁹ Ilgoņa Bērsona privātās piezīmes. Glabājas Ilgoņa Bērsona privātajā arhīvā.

⁷⁰ [Bez aut.]. Jānis Niedre čekista lomā. *Tēvija*. 1941. 8. aug.; [Bez aut.]. Niedres ziņojums Šustinam. *Tēvija*. 1941. 23. sep.

⁷¹ Poišs M. Provokācija. *Literatūra un Māksla*. 1989. 1. jūl.

⁷² Turpat.

⁷³ Turpat.

Madara Eversone

Latvian Union of Soviet Writers in the first year of Soviet occupation (1940–1941)

Summary

Keywords: Latvian SSR, Union of Writers, sovietisation, ideologization of literature, cultural politics, archival research

The key task of the creative unions in the Soviet totalitarian regime was to become administrative self-governing institutions of writers, artists, musicians and other intellectual professions. The aim of such institutions was to ensure control of the Communist Party over the creative intelligentsia. In October 1940 the Organizational Committee of the Latvian SSR Union of Writers was founded. Until the First Congress of the Union of Writers, which took place on June 14-16, 1941, the Organizational Committee was led by chairman Jānis Niedre. During this time, several important tasks had to be carried out – new members had to be enrolled, new socialist writings had to be facilitated, the heritage of Latvian literature had to be revised, the political and ideological education of writers had to be provided, etc.

In autumn 1940, the Communist Party and Soviet authorities had worked out a strategically farsighted tactic in relation to the enrolment of writers into the Union of Writers. It was stipulated that talented, well-known writers should be enrolled, so that their talent would be used and adjusted according to the principles of the new ideology. In the so-called Year of Terror it was planned to issue a new schoolbook on the history of Soviet Latvian literature and to revise the pre-Soviet literary heritage of Latvia, in order to gather works that could be submitted to Moscow for translation into Russian and other languages of the socialist republics. However, this intention was not achieved, since Latvians lacked works that were written in the aesthetics of Socialist Realism and which revealed the life of the proletariat in the new circumstances of the Soviet Union. The plans were also put on hold by active warfare in the territory of Latvia. When the First Congress of the Union of Writers approached, an increasing ideological pressure was exerted on writers. One example was playwright Mārtiņš Ziverts, who the Soviet authorities had planned to involve in both writing the first Soviet play and the work of the Union of Writers, as well as in the further development of Socialist Realism.

In the early years of the Union of Writers, Jānis Niedre was a crucial employee, since he had several responsible positions in the nomenclature of the Communist Party and he

led the work of the Union of Writers. Due to his activity and loyalty to the Communist Party, the Latvian Union of Soviet Writers was the first of the so-called creative unions that was established in the first year of the Soviet occupation and not after World War II like the rest of the creative unions of the Latvian SSR.

Jana Kukaine

Dzimumu vienlīdzības izpratne un dzimtes kārtība Padomju Savienībā

Atslēgvārdi: Padomju Savienība, dzimtes politika, sieviešu atbrīvošana, strādājošā māte, maskulinitātes krīze

Postpadomju telpā sastopams uzskats, ka padomju laikos pastāvēja “dzimumu vienlīdzība”. Apņēmīgas un mērķtiecīgas sievietes pie traktora stūres, celtniecības brigādē vai ar augstu gaisā paceltu sirpi kā slavenajā Veras Muhinas (*Vera Muhina*) 1937. gada skulptūrā “Strādnieks un kolhozniece” varētu būt šī priekšstata attēli, kas arvien mūs “tur gūstā”¹ – arī vairākas desmitgades pēc Padomju Savienības sabrukuma. Savulaik propagandas nolūkiem radītais tēlu arsenāls mūsdienās turpina ietekmēt Latvijas sabiedrības attieksmi pret dzimumu vienlīdzību un feminismu kā uzskatu sistēmu plašākā nozīmē, dažos gadījumos vainagojoties ar pārliecību, ka feminisms jau “ir bijis” un ne pie kā laba nav novedis. Izplatīts ir arī cits viedoklis, kas gremdējas vēsturiskā amnēzijā un pauž, ka mūsdienu feminisma izpausmes Latvijā ir no “Rietumiem” ievazāta mode vai – radikālākā šī uzskata versijā – tas ir plāns, kā graut nacionālo valsti, padziļināt demogrāfijas krīzi un sanaidot sievietes un vīriešus. Šāds redzējums raksturīgs populisma vilnim, kas pēdējo desmit gadu laikā skāris vairākas Eiropas valstis un balstās centienos īstenot konservatīvu, “uz tradicionālām vērtībām” orientētu politiku.² Tāpat eksistē nostāja, ka feminisma aktualitātes laiks ir pagājis, citiem vārdiem, vēl īsti nesākoties, Latvijā tas jau beidzies un vairs nav nepieciešams.³

Šā raksta mērķis ir iezīmēt vēsturisku perspektīvu – kā padomju ideoloģija konstruēja dzimumu vienlīdzības ideju – un sniegt vispārēju pārskatu par padomju sistēmas atbalstīto dzimtes kārtību⁴, ģimenes un darba organizācijas politiku un normatīvo izpratni par sievišķību un vīrišķību. Šāds ieskats ļauj ieraudzīt padomju ideoloģijas iespējamās arhaiskās paliekas mūsdienu Latvijas sabiedrībā, kā arī var kalpot par pamatu turpmākiem pētījumiem, piemēram, meklējot feministiskās domas izpausmes tālaika oficiālajā un neoficiālajā mākslā vai veidojot tās feministisku interpretāciju.

Padomju dzimtes politikas pamatnostādnes

Oficiālā padomju ideoloģija pauda, ka šajā laimīgajā valstī dzimumu vienlīdzība ir nodrošināta pilnībā un garantēta ar likumu un ka nav tāda mērķa, ko padomju sievietes nevarētu sasniegt. Ideja par dzimumu vienlīdzību un sieviešu emancipāciju izrādījās

viens no smalkākajiem sociālisma propagandas veidojumiem, ko krievu kultūras pētniece Olga Voronina (*Ol'ga Voronina*) sauc par sociālo mītu. Tā dzīvotspēju apliecina fakts, ka atšķirībā no citiem tālaika izdomājumiem, piemēram, mīta par padomju iekārtas sociālo taisnīgumu un vienlīdzību, tautu sadraudzību un šķirisko vienotību, tas netika apšaubīts ne padomju disidentu un alternatīvās kultūras aprindās, ne iekārtai veltītajā kritikā pēc Padomju Savienības sabrukšanas.⁵ Šī mīta inerces spēks mūsdienās ir viens no faktoriem, kas apgrūtina jēgpilnas diskusijas veidošanu par sieviešu diskrimināciju un seksismu padomju iekārtā un postsociālisma valstīs, tostarp Latvijā, tas atstājis mantojumā zināmu alergisku reakciju pret pašu vienlīdzības ideju un feminismu kopumā.

Dzimumu vienlīdzības tēma jeb t. s. sieviešu jautājums⁶ jau 1917. gadā tika iekļauts boļševiku izveidotās Krievijas Padomju Federatīvās Sociālistiskās Republikas dienaskārtībā – šajā ziņā tā bija pirmā politiskā iekārta pasaulē, kas mērķtiecīgi pievērsās visaptverošai sieviešu emancipācijai un politiskai mobilizācijai valstiskā līmenī.⁷ Tiesa, jāpievērš uzmanība tam, kā tieši šī emancipācija tika saprasta un kāds bija tās mērķis. Boļševistiskā iekārtā sievietes tika marķētas kā īpaša iedzīvotāju grupa, ar specifiskām reproduktīvi bioloģiskām (potenciālās mātes) un sociāli politiskām (potenciālās sociālistiskās sabiedrības pilnvērtīgas locekles) iezīmēm. Tālaika ideoloģe Aleksandra Kolontaja (*Aleksandra Kollontaj*) uzsvēra, ka strādnieces ir nevis vienkārši proletariāta sievišķā daļa, bet daudzskaitlīga politiski atpalikusi grupa, kuras “šķiriskā apziņa” ir steidzami jāmodina.⁸ Kolontaja uzsvēra, ka sievietes ir neizglītotas un tumsonīgas un, būdamas vēsturiski ekspluatētā un beztiesiskā sabiedrības daļa, ideoloģiski iemieso “buržuāziskās” privātās dzīves un tajā valdošās verdzības standartu. Sieviešu politiskā mobilizācija īpaši svarīga, arī lai novērstu viņu potenciālo iekļaušanos kontrrevolucionāros strāvojumos.

Nepieņemamo sieviešu stāvokli, kas ir buržuāziskās pagātnes palieka, uzsvēra arī Vladimirs Ļeņins (*Vladimir Lenin*):

Ar visiem atbrīvojošiem likumiem sieviete vēl joprojām ir *mājas verdzene*, jo viņu žņaudz, smacē, notrulina, pazemo sīkā mājas saimniecība, piekaldama viņu pie virtuves un bērnu istabas, izšķiezdama viņas darbu bezjēdzīgi neražīgā, sīkumainā, nervus bendējošā, notrulinošā, nomokošā darbā. Īsta *sievietes atbrīvošana*, īsts komunisms sāksies tikai tur un tad, kur un kad sāksies masu cīņa (ko vadīs proletariāts, kuram ir valsts vara) pret šo sīko mājas saimniecību vai, pareizāk, tās *masveidīga pārveidošana* par sociālistisku lielsaimniecību.⁹

Tādā kārtā “sieviešu atbrīvošana” iekļāvās plašākā programmā, kuras mērķis bija transformēt padomju sabiedrību, atsakoties no privātīpašuma un pārveidojot tradicionālās ģimenes mājsaimniecības formu, kas, balstīdamās darba dalījumā pēc dzimuma principa, ir novedusi līdz “vīriešu kundzībai” un sieviešu apspiešanai.

[..] sievietes atbrīvošana, viņas vienādās tiesības ar vīrieti ir un paliek neiespējamas tik ilgi, kamēr sieviete ir atstumta no sabiedriskā produktīvā darba un aprobežojas ar privāto mājas darbu. Sievietes atbrīvošana kļūst iespējama tikai tad, kad viņa varēs plašā sabiedriskā mērogā

pedalīties ražošanā un mājas darbs viņu aizņems tikai necīgā mērā. Bet tas ir kļuvis iespējams, tikai pastāvot mūsaiķu lielrūpniecībai, kura ne tikai pieļauj plašos apmēros sievietes darbu, bet tieši to prasa, un kura privāto mājas darbu arvien vairāk un vairāk tiecas pārvērst par sabiedrisku ražošanu.¹⁰

Nukleārās ģimenes savrupā dzīve tika pretstatīta strādnieku revolūcijas mērķiem un kolektīvisma garam, tāpat tika kritizēta sakrālā laulība, proti, tradīcija laulāties baznīcā, kas bija izplatīta pirmsrevolūcijas Krievijā, – šādā veidā noslēgta savienība tika traktēta kā atkarības attiecību izpausme, un tika norādīts, ka tās vietā nāksot patiesa un “brīva” mīlestība un savstarpēja cieņa. Jaunajā padomju ģimenē nevis asinsradniecība, bet, kā rakstīja Kolontaja, “darba kopība, interešu, centienu un uzdevumu vienotība saistīs cilvēkus, tos audzinot par īsteniem gara brāļiem”¹¹. Krievu socioloģes Jeļena Zdravomislova un Anna Temkina, kuras izvērsti pētījušas dzimtes kārtību Padomju Savienībā, vērs uzmanību uz vārda “brāļi” lietojumu šajā citātā, kas signalizē, ka dzimumu vienlīdzība tika saprasta kā vīriešu standarta pārņemšana.¹²

Boļševistiskā ideoloģija pauda, ka jaunajā kārtībā padomju tauta veidos vienu lielu ģimeni: tai būs kopīga sadzīve un arī bērņus visi audzinās kopīgiem spēkiem – šim nolūkam tika atvērtas pirmskolas izglītības iestādes jeb bērņudārzi, valstij pārņēmot bērņus audzināšanas funkcijas, lai īstenotu ideju par “kolektīvo ģimeni”.¹³ Laulības reģistrācija un šķiršana kļuva par vienkāršu birokrātisku procedūru. Aborta legalizācija 1920. gadā, kas tam laikam bija neparasti radikāls politisks lēmums, tika ieviesta, reaģējot uz aktuālajām sociālajām problēmām (kara sekas, pieaugošs nelegālo abortu skaits, reproduktīvās veselības pasliktināšanās u. c.), taču vienlaikus oficiālā līmenī tika daudzīnāts, ka dzemdēt ir katras sievietes pilsoniskais pienākums, šādi palielinot valsts kontroli pār sievietes privāto dzīvi. Publiskās un privātās dzīves robežas atcelšana bija stratēģisks totalitāras valsts gājīens, lai nostiprinātu savu ietekmi un pārraudzītu pilsoņu dzīvi līdz pat tās intīmākajām detaļām.¹⁴

Pirmajos jaundibinātās “vienlīdzības” un “brīvības” gados plauka gadījuma seksuālās attiecības, kā arī pieauga sieviešu izvarošanas un izdarīto abortu skaits. Salīdzīnot ar vīriešiem, kuri atgriezās mājās no pilsoņu kara, sievietēm atrast un saglabāt darbu kļuva arvien grūtāk. Diemžēl partijas progresīvās nostādnes sieviešu nodarbinātības jautājumā sadūrās ar patriarhāliem uzskatiem un diskriminējošu attieksmi arodbiedrību un faktisko darba devēju vidū. No 1923. līdz 1928. gadam rūpniecībā strādājošu sieviešu skaits krasī samazinājās, un, nepastāvot pietiekamām iespējām sievietēm rast materiālu nodrošinājumu, “brīvās mīlestības” apstākļos zēla prostitūcija un pieauga pamesto bērņus skaits, savukārt tiesas pārplūdināja sieviešu prasības pēc alimentiem, no kuriem gan vīriešiem bija viegli izvairīties.¹⁵

“Brīvās mīlestības” idejas kritika sāka parādīties jau 20. gadu otrajā pusē, stingrāka likumdošana sieviešu un bērņus aizsardzībai tika ieviesta 1926. gadā, taču izšķiroša ģimenes politikas virziena maiņa notika 1936. gadā, kad līdz ar masveidīgu mātišķības propagandu

un aicinājumu veicināt dzimstības rādītājus Padomju Savienībā tika aizliegti aborti. Padomju perioda pētnieki laiku no 1929. līdz 1934. gadam dēvē par “lielo lūzumu” (*velikij perelom*), ko raksturo tradicionālo nostādņu atgriešanās valsts īstenotajā ģimenes politikā un kas sakrīt ar Staļina (*Iosif Stalin*) kultu, masu represijām un pirmo kolektivizācijas un industrializācijas piecgades plānu, kas izraisīja jaunu migrācijas vilni, ietekmējot arī ģimenes struktūru.

“Lielais lūzums” pielika punktu sociāliem eksperimentiem un 20. gadu revolūcionārajai politikai un iezīmēja nākamo desmitgažu attīstības virzienu. Šajā laikā sievietes jautājums tika oficiāli pasludināts par atrisinātu. Seksuālās izglītības kampaņas tika apturētas, “brīvā mīla” saņēma publisku nosodījumu, uzraudzība pār seksuālo dzīvi un sievietes reprodūktīvā pienākuma izpildi pieauga tādā mērā, ka sāka robežoties ar piespiedu mātišķību. Bezbērnotība un aborta izdarīšana oficiāli tika pasniegta kā sievietes lielākā nelaime vai bezatbildība, kas liecinot par neizpildītu pilsonisko pienākumu un mātes instinkta neapmierināšanu un kas agri vai vēl novēdišot pie personīgas traģēdijas un ģimenes izjukšanas. Vispārēju kontroli pār privāto dzīvi veicināja arī dzīves apstākļi komunālajos dzīvokļos, kas atbilda kolektīvisma gara “ideāliem”. Vienlaikus tika stiprināta tradicionālā laulība, ieviesti apgrūtinājumi tās šķiršanai, radīta stingrāka uzraudzība laulības pārkāpējiem, noteikti bargāki sodi alimentu nemaksātājiem. Vientuļajām un daudz bērnu mātēm valsts piedāvāja virkni sociālu pabalstu un atvieglojumu, kuru mērķis bija stiprināt strādājošas mātes pozīciju un sievietes iesaisti darba vidē.¹⁶ Šajā laikā Padomju Valsts no sievietēm gaidīja produktīvu darbu, ar uzviju izpildot kārtējo piecgades plānu, kā arī reprodūktīvā pienākuma izpildi, radot jaunus padomju pilsoņus. Kopš 30. gadiem sievietes dubultā darba slodze tika normalizēta un iekļauta oficiālajā padomju sievišķības diskursā.¹⁷

Staļinisma ieviestā stigrā uzraudzība atslāba 50. gadu beigās – par simbolisku pārējas punktu kļuva 1955. gads, kad atkal legalizēja abortus. Iestājās t. s. liberalizācijas periods, kas ilga līdz 80. gadu beigām. To iezīmēja ekonomiskas un politiskas reformas, centieni nodrošināt mājokļu pieejamību, kā arī jauns akcents “sieviešu jautājumā”, kas tika pakārtots demogrāfiskās krīzes risināšanai. Seksuālās izglītības trūkums, drošas un efektīvas kontracepcijas nepieejamība un nepietiekams institucionāls atbalsts sievietēm veicināja t. s. abortu kultūru, medicīniskai grūtniecības pārtraukšanai kļūstot par masu pieredzi un sievietes seksuālās “brīvības” simbolu. Šī procedūra parasti tika veikta ar minimālu atsāpīnāšanu, ko var interpretēt kā maskētu sodu sievietei, kura atteikusies pildīt savu pilsones pienākumu. Vienlaicīgi valsts dabisko mātišķību kā sievietes dzīves mērķi, oficiālajos diskursos pielīdzinot mātišķību “īstajai sievišķībai”¹⁸. Lai arī šajā laikā valsts saglabāja noteicošo lomu nodarbinātības un ģimenes veidošanas politikas jautājumos, padomju pilsoņi daļēji atguva tiesības uz privāto dzīvi, kā arī sāka veidoties neformāla publiskā telpa, kas pieļāva (daļēju) vadošā diskursa kritiku un sociālu problēmu analīzi, tostarp aktualizējot jautājumu par strādājošu sievieti-māti un šajā lomā ietvertajām pretrunām.¹⁹

Dzimte, šķira un darbs

Hrestomātiskie Kārļa Marksa (*Karl Marx*), Frīdriha Engelsa (*Friedrich Engels*) un Augusta Bēbeļa (*August Bebel*) darbi²⁰, kā arī Ļeņina un Aleksandras Kolontajas neskaitāmie raksti un runas, kas likti padomju sociālisma ideoloģijas pamatā, uzsvēra nepieciešamību izbeigt sieviešu diskrimināciju, padarīt sievietes par pilntiesīgiem sabiedriskās dzīves locekļiem, kā arī abiem dzimumiem nodrošināt vienādas tiesības un iespējas. Tomēr plānotie sieviešu situācijas “uzlabojumi” praksē izrādījās diezgan pretrunīgi un faktiskajā nevienlīdzības risināšanā bija mazefektīvi. Lai saprastu iemeslus, kāpēc Padomju Savienībā, par spīti tās dibinātāju cēlajiem nodomiem, dzimumu vienlīdzības idejas īstenošana notika pretrunīgi un kāpēc visbeidzot tā tika reducēta līdz formālai dekorācijai, ir jāapzinās divas būtiskas padomju ideologu domāšanas iezīmes.

Pirmkārt, viņu skatījumā dzimtes jautājums pastāvēja tikai šķiras jautājuma kontekstā, tādējādi īstenojot klasisko marksisma programmu, saskaņā ar kuru sieviešu ekspluatācijai pienāks pašsaprotams gals tajā brīdī, kad notiks visaptveroša “kapitālistiskās” sabiedrības pārveide komunistiskā iekārtā, kurā privātīpašums vairs nepastāvēs un sieviešu dzīvi neaizēnos “buržuāziskās” pseidovērtības. Citiem vārdiem, sieviešu kā grupas problēmas un specifiskā situācija tika pilnībā pakārtota proletariāta interesēm un sieviešu emancipācijas kustība pasludināta par strādnieku kustības organisku sastāvdaļu. Otrkārt, pats sieviešu emancipācijas projekts tika gatavots patriarhālās tradīcijās, proti, par sieviešu aizbildņiem tika izvēlēti valsts elitei piederīgie, kuru pienākums bija noteikt, kādas tad ir sieviešu problēmas un kā tās pienācīgi jārisina. Faktiski tika radīta situācija, ka jebkura sieviešu interešu aizstāvība bija leģitīma tikai tādā mērā, ciktāl tā atbilda partijas noteiktajai strādnieku šķiras programmai. Jau 20. gadsimta 20. gados pakāpeniski tika aizliegtas visas neatkarīgās sieviešu organizācijas – darboties varēja vienīgi tās, kuras atradās komunistiskās partijas pārraudzībā un sekoja tās direktīvām. Runāt par dzimumu vienlīdzību bija iespējams ar nosacījumu, ka ir dota attiecīga valsts atļauja un teiktais atbilst oficiālās politikas vadlīnijām.²¹ Citiem vārdiem, sieviešu kustība tika pakļauta (patriarhālam) diktātam “no augšas”, līdz ar to tā drīz tika pārvērsta par padomju propagandas līdzekli, kas imitēja dzimumu vienlīdzību un tikai radīja formālu iespaidu, ka sievietes aktīvi piedalās politiskajā procesā, jo faktiski viņu pašnoteikšanās tiesības bija stipri ierobežotas (līdzīgi kā padomju “demokrātiskās” vēlēšanas būtiski ierobežoja iedzīvotāju tiesības uz brīvu politisku izvēli).

Dzimtes pakārtošana šķiras jēdzienam ir raksturīgs klasiskā marksisma uzstādījums, tomēr jāņem vērā, ka Marksa un Engelsa idejas par sieviešu apspiešanu kā šķiras ekspluatācijas paveidu Rietumu intelektuālajā diskursā tika apšaubītas, pilnveidotas un kritiski komentētas, tostarp uzrādot šādas pozīcijas aklumu pret dzimti, ar to saistītajām varas attiecībām un specifisko sieviešu apspiešanas veidu. Nozīmīgus iebildumus marksismam 20. gadsimta otrajā pusē izvirzīja tādas feminisma teorētiķes kā Šulamīte Fairstouna (*Shulamith Firestone*), Geila Rubina (*Gayle Rubin*), Nensija Hertsoka (*Nancy Hartsock*), Haidi Hertmane (*Heidi Hartmann*), Anna Formane (*Ann Foreman*) u. c.²² Savos darbos

šis domātājas uzsvēra marksisma skatījuma trūkumus, tostarp norādot, ka ekonomiskās ražošanas analizē būtu jāietver arī ar atražošanu saistītais darbs jeb neapmaksātais un bieži vien nenovērtētais sieviešu ieguldījums bērnu audzināšanā, kā arī ģimenes un mājsaimniecības uzturēšanā. Dzimtē balstīts darba dalījums sievietes padara nabadzīgākas un vieglāk ievainojamas, veicina sociālo izolāciju un atkarību no vīriešiem kā galvenajiem ģimenes apgādātājiem. Feminisma teorētiķes pauda, ka dzimtes analīze nav reducējama uz ekonomiskiem rādītājiem, jo pastāv virkne problēmu, piemēram, seksuālā vardarbība, mizogīnija un citas apspiešanas formas, kas nav izsakāmas vienīgi ražošanas un darba attiecību izteiksmē, tāpēc nepieciešams formulēt tādu pieeju, kas ļautu ieraudzīt kapitālisma un patriarhāta savstarpējos saskarsmes punktus un daudzpusīgo ietekmi uz sieviešu (un vīriešu) dzīvēm.

Šo un citu diskusiju rezultātā klasiskā marksisma pozīcija un tās ekonomiskā determinisma naratīvs Rietumu akadēmiskajā un politiskajā vidē tika būtiski transformēts, reizē saglabājot par to interesi arī mūsdienu feministiskajās teorijās, kas analizē sieviešu nodarbinātības un ekspluatācijas jautājumus, kā arī sociālo ievainojamību. Savukārt Padomju

Savienībā šādas teorētiskas diskusijas nenotika: marksisma-ļeņinisma idejas iestrēga to 20. gadu versijā. Kļūstot par oficiālo, vienīgo pareizo un neapstrīdamo doktrīnu, tās zaudēja dzīvotspēju un kļuva bezjēdzīgas. Gatavu citātu izmantošana dažāda rakstura tekstos kalpoja ideoloģiskās lojalitātes apliecināšanai, nevis veicināja diskusiju par šo citātu saturu un atbilstību realitātei. Šādā veidā pasniegtam, arī "sieviešu jautājumam" tika liegta iespēja attīstīties un reaģēt uz izmaiņām sabiedrībā.

Par vienu no "pierādījumiem" dzimumu vienlīdzībai Padomju Savienībā nereti kalpoja augstie sieviešu nodarbinātības rādītāji, piemēram, Latvijā kopš 60. gadiem sieviešu īpatsvars nodarbināto vidū bija ap 55 procentiem. Taču jāatceras, ka "padomju darba varones" kults tika radīts valsts propagandas mērķiem, nevis domājot par sieviešu labklājību un rūpēs par dzīves kvalitātes uzlabojumu. Kopš 30. gadu sākuma dzimumu vienlīdzības jautājums padomju oficiālajā diskursā ieguva specifisku un mums ļoti pazīstamu traktējumu – sieviešu emancipācija tika uztverta kā iespēja

Rīgas Vagonbūves rūpnīcas formētājas Vanda Sadovska un Nadežda Jegorova darba laikā – metāla veidņu izgatavošana. LNA LVKFFDA 1. f., 8266N. L. Pantusa foto

aktīvi līdzdarboties komunisma celtniecībā, tostarp sniedzot savu artavu industrializācijā un lauku saimniecību kolektīvizācijā, kur sievietes varēja strādāt “plecu pie pleca” un vienādos apstākļos ar vīrieti. Jādomā, tieši šeit rodama izcelsme tiem spilgtajiem tēliem, kuros redzamas sievietes pie traktora stūres vai ar lāpstu rokā, citiem vārdiem, sievietes tipiskajos “vīriešu” darbos un kas arvien tiek uzskatīti par “padomju feminisma” ilustrāciju, ar dzimumu vienlīdzību saprotot dzimumu vienādošanu.

Iespēja strādāt cilvēka cienīgos apstākļos, par darbu saņemot cilvēka cienīgu algu, ir prasība, kas caurvij modernā feminisma vēsturi, kas nav zaudējusi aktualitāti arī mūsdienās. Iespēja nopelnīt iztiku sev (un nereti arī – bez tēva augošajiem bērniem) veicina sievietes patstāvību un rīcībspēju, novērš virkni risku, kā arī paplašina dzīves iespēju lauku. Taču ir svarīgi apzināties atšķirību starp darbu kā aicinājumu un brīvu izvēli un darbu kā nabadzības diktētu lēmumu, kas pieņemts spaidu apstākļos ar mērķi vienkārši izdzīvot, nevis sasniegt labas un cilvēka cienīgas dzīves standartu.²³ Šādā kontekstā nepieciešamību strādāt monotonos, fiziski smagos un veselībai potenciāli bīstamos darbos, kas ir slikti apmaksāti un zemu kvalificēti, ir grūti uztvert kā būtisku sieviešu dzīves uzlabojumu, turklāt nereti problēmas, ar kurām sievietes saskaras, uzsākot darbu tipiskās “vīriešu” profesijās, netiek pamanītas un pienācīgi risinātas, piemēram, darba vides, iekārtu un instrumentu nepiemērotība sievietes ķermenim, viņas vajadzībām un iespējām, nepieciešamība pielāgoties vīriešu standartiem gan attiecībā uz darba praktisko nodrošinājumu, gan darba stilu un problēmu risināšanas metodēm u. tml. Vēl viena būtiska problēma ir seksisms darbavietās un seksuālā uzņēmšanās, kā arī aiz dažādiem aizbildinājumiem slēpta diskriminācija, augstākiem posteņiem izvēloties vīriešu kārtas darbiniekus. Kā norāda vēsturniece Džoana Skota (*Joan W. Scott*), priekšstats par sieviešu darbaspēku kā lētāku un prasībās pieticīgāku pilnībā nostiprinājies jau 19. gadsimtā, kad daudzu tālaika uzņēmumu un rūpnīcu gatavība algot sievietes patiesībā balstījās pragmatiskos apsvērumos par ražošanas izmaksu samazinājumu un lielāku konkurētspēju.²⁴

Arī padomju valsts dibināšanas brīdī Ļeņins skaidri apzinājās, cik nozīmīgu pie nesumu tautsaimniecībai sniegs darbinieces sievietes, savukārt pēc Otrā pasaules kara

Rīgas rūpnīcu celtniecības tresta inženiere – dispečere Regīna Rutkus. Rīga, 1980. gada 22. oktobrī. LNA LVKFFDA 1. f., 98811N. Valda Semenova foto

vajadzība pēc darba rokām, kas palīdzētu novērst kara un cilvēkresursu zaudējumus, pieauga vēl vairāk. Sievietes bija rezerves darbaspēks, ko vajadzēja izmantot. Līdz ar to Padomju Savienībā, tostarp okupētajā Latvijas teritorijā, sāka izplatīties “jaunās padomju sievietes” tēls – viņai jābūt lojālai Staļinam un Sarkanajai armijai, viņa nedrīkst sadarboties ar režīma pretiniekiem, viņai aktīvi jāiesaistās sabiedriskajā dzīvē un jāpalīdz novērst kara postījumus, tādējādi sniedzot savu ieguldījumu komunisma celtniecībā. Zīmīgi, ka šis tēls tika pretstatīts citu politisko iekārtu – cariskās Krievijas, nacistiskās Vācijas un nu jau arī “buržuāziskās” Latvijas – “pavērdzinātajai” sievietei, un tika uzsvērts, ka tikai padomju valsti sievietēm ir nodrošinātas pilnas tiesības, viņu intereses tiek aizsargātas un dzimumu vienlīdzība ir sasniegta.²⁵

Pievēršot skatienu padomju strādājošās sievietes tēlam, jāpatur prātā tālaika darba ideoloģiskais noslogojums: Padomju Savienībā darba dzīve tika skatīta kā kolektīva altruisma izpausme, proti, cilvēki strādāja “tautas” interesēs, nevis savtīgu mērķu vadīti – savtīgums nebija savienojams ar padomju cilvēka augstajiem morāles standartiem. Līdz ar to sievietes nodarbinātības jautājums netika skatīts viņas neatkarības, izaugsmes un individuālo spēju realizēšanas kontekstā, kā to aicina darīt liberālais feminisms, vai, sekojot Rietumu sociālistiskā un radikālā feminisma ietekmēm, – saskatot tajā iespēju novērst sievietes ekonomisko atkarību no vīrieša. Padomju iekārtā darbs bija līdzeklis, kas ļāva saskaņot sievietes dzīvi ar padomju mērķiem un komunisma ideāliem, padarot viņu par “zobratīņu” kolektīvajā ideoloģijas mašīnērijā.

Par spīti izdaudzīnātajiem vienlīdzības lozungiem, padomju darba vidē turpināja pastāvēt gan vertikāla, gan horizontāla segregācija pēc dzimuma principa. Lai arī sievietēm bija pieejama izglītība jau kopš padomju sistēmas pirmsākumiem, labāka izglītība automātiski nenozīmēja augstākus amatus un lielāku iesaisti reālās varas struktūrās.²⁶ Sievietes, tostarp Latvijā, turpināja būt nodarbinātas lielākoties vismazāk kvalificētajos un vissliktāk apmaksātajos darbos. Vairākas nozares tika “atdodas” sieviešu darbaspēkam, tostarp ēdināšana, izglītība, medicīna un mazumtirdzniecība, kur algas bija par 20–30 procentiem zemākas nekā citās sfērās. Zīmīgi, ka šīs jomas lielā mērā ir atvasinātas no dzimtes, proti, tās atbilst priekšstatiem par tradicionālajiem sievietes pienākumiem ģimenē – gatavot ēst, audzināt, ārstēt, aprūpēt un apkalpot. 80. gadu beigās sievietes dominēja arī grāmatvežu, bibliotekāru, ekonomistu profesijās, kā arī izglītības un kultūras jomās.²⁷

Ja sievietes bija sastopamas pārvaldes un partijas struktūras zemākajos līmeņos jau 50. gados, tad, virzoties pa karjeras kāpnēm uz augšu, viņu īpatsvars ievērojami mazinājās. “Stikla griestu” pastāvēšanu ietekmēja vairāki faktori: gan aizbildnieciskā vēlme “pasargāt” sievietes no pārslodzes (vairākumam no viņām bija jā rūpējas arī par ģimeni), gan vīra karjeras attīstība, kas ierobežoja sievietes mobilitāti, gan padomju sabiedrības patriarhālā uzbūve un uzskati. Jāpatur prātā, ka ieņemt jebkuru augstāku amatu valsts pārvaldē bija iespējams vienīgi tad, ja aiz muguras bija karjera komunistiskās partijas struktūrās, taču sieviešu dalība Latvijas kompartijā bija salīdzinoši zema: 23 procenti 1945. gadā, savukārt 1985. gadā pakāpeniski tika sasniegti 38 procentu sliekšnis. Lai arī oficiālā ideoloģija

uzsvēra, cik svarīgi ir veicināt sieviešu politisko līdzdalību, tomēr ir acīmredzams, ka šī mērķa sasniegšana nebija prioritāra.

Vēsturniece Daina Beiere norāda, ka 60. un 70. gados sieviešu īpatsvars varas piramīdas zemākajos līmeņos paauga, tomēr izredzes sasniegt virsotni vai tai pietuvinātas pozīcijas arvien bija diezgan mazas – gan Latvijā, gan citās PSRS republikās Centrālās Komitejas sekretāra amats bija rezervēts vīriešiem. Tikai 80. gadu vidū padomju ideologi sāka nopietni apsvērt iespēju veicināt sieviešu virzīšanos vadošos amatos, lielā mērā pakļaujoties spiedienam no Rietumiem, kur tajā laikā vairākas sievietes jau ieņēma ministru un valdības vadītāju amatus.²⁸ Savukārt tās nedaudzās sievietes, kurām padomju iekārtā bija izdevies “izsisties”, piemēram, PSRS kultūras ministre Jekaterina Furceva (*Ekaterina Furceva*), kosmonaute Valentīna Tereškova (*Valentina Tereshkova*) vai Padomju Latvijas Mākslinieku savienības ilggadējā vadītāja Džemma Skulme, neapšaubāmi, ir uzmanības vērtas, taču jāatzīmē, ka dažu ietekmīgu sieviešu klātbūtne totalitāras un represīvas valsts varas struktūrās no feministiskās politikas viedokļa tiek vērtēta neviennozīmīgi. Tas liek uzdot jautājumu: vai un kā šīs sievietes izmantoja savu ietekmīgo pozīciju, lai aizstāvētu citu sieviešu tiesības un risinātu diskriminācijas problēmas, un vai viņām vispār bija iespēja to darīt?

Ģimenes politika un maskulinitātes krīze

Dzimumu segregācija bija raksturīga ne tikai padomju profesionālajai dzīvei, bet arī mājsaimniecībai, ievērojot tradicionālas dzimtes vadlīnijas. Kā minēts iepriekš, uz laulības pamata veidotās ģimenes stiprināšana sākās jau 30. gados, un konservatīvā ģimenes politika spilgtāko izpausmi sasniedza Staļina valdīšanas laikā, kas turpinājās arī pēc vadoņa nāves. Kā ierasts, tradicionālās ģimenes propaganda ietvēra arī asu homoseksuālu attiecību nosodījumu, vajāšanu un pat kriminalizāciju²⁹, kā arī dzimstības veicināšanas programmu. Līdz ar to paralēli aktīvai komunisma celtnieces lomai tika stiprināta arī mātes-varones identitāte. Publiskajā telpā izskanēja atgādinājumi, ka sievietes aicinājums un dziļākā būtība ir radīt pēcnācējus, un 1944. gadā tika izveidots “Mātes-varones” ordenis mātēm ar vismaz 10 bērniem (PSRS vēsturē pēdējā apbalvošanas ceremonija notika 1991. gadā³⁰), kā arī vairāki zemāka ranga apbalvojumi (“Mātes slava” un “Mātes medaļa”).

Tādējādi var secināt, ka padomju iekārtā atbildība par bērniem un mājas soli netika pilnībā atstāta pašu sieviešu ziņā, taču saskaņā ar oficiālās politikas nostādņiem praktisku atbalstu mātes varēja gaidīt drīzāk no valsts, nevis no bērnu tēviem. Par šādu uzsvāru liecina arī “Mātes un bērna aizsardzības” programma, kas nodrošināja tādas iniciatīvas kā apmaksāts bērna kopšanas atvaļinājums neatkarīgi no darba stāža, ar likumu atļauti pārtraukumi darbā krūts barošanai līdz zīdaiņa deviņu mēnešu vecumam, aizliegums grūtnieces un jaunās māmiņas nodarbināt nakts maiņās vai virsstundu darbā, iespēja mātēm, kuru aprūpē ir bērni līdz astoņu gadu vecumam, atteikties no komandējumiem, apmaksātas slimības lapas slima bērna kopšanai un citi pabalsti un atvieglojumi.³¹ Tika nodrošināti

arī citi pakalpojumi, kuru mērķis bija samazināt sievietes mājas darbu slogu (tos sniedza publiskās ēdināšanas iestādes un veļas mazgātavas), kā arī ieviesti pusslodzes darbi un izveidotas pirmsskolas izglītības iestādes (tostarp zīdaiņu “silītes”).

Lai arī šāda kārtība atviegloja strādājošo māšu ikdienu, tomēr ir acīmredzami – “Mātes un bērna aizsardzības politika” nostiprināja pieņēmumu, ka atbildība un rūpes par bērniem primāri ir sievietes pienākums un ka tieši viņai sava profesionālā dzīve jāpielāgo ģimenes vajadzībām. Tāpat jāatzīmē, ka realizētā atbalsta programma galu galā bija nepietiekama: ja 20. gadsimta 20. gados padomju sievietes mājas solim veltīja vidēji 34 stundas nedēļā, tad 60. gados tās samazinājās līdz 27, proti, tikai par septiņām stundām. Salīdzinājumam – stundu skaits, ko mājsaimniecības darbiem nedēļā veltīja padomju vīrieši attiecīgajos laika posmos, bija 13 un 10.³² Ja arī bērnudārzu pieejamība nodrošināja sievietei iespēju strādāt algotu darbu, tad pārējie ģimenes un mājas uzturēšanas pienākumi aizvien vēl atradās sievietes pārziņā, jo ģimenes patriarhālie pamati un ar tiem saistītie darba dalījuma principi apšaubīti netika. Tādējādi jaunās padomju sievietes tēls veidojās izteikti pretrunīgs: no vienas puses, viņa bija komunisma varone un strādāja “kā vīrietis”, no otras puses, atgriežoties mājās pēc darba, viņu gaidīja tipiskie “sieviešu pienākumi”. Sieviešu žurnāli, piemēram, “Padomju Latvijas Sieviete” slavīnāja sieviešu darba valstisko nozīmību un mudināja aktīvi iesaistīties sabiedriskajā dzīvē, taču vienlaicīgi neskopojās ar padomiem mājsaimniecības uzturēšanā, šūšanā, ēdiena gatavošanā un bērnu audzināšanā.³³ Dubultā darba slogs jeb “otrā maiņa” bija tas, ko padomju sievietes piedzīvoja kā “dzimumu vienlīdzības” faktiskās sekas, un nav brīnums, ka nostiprinājās uzskats – bez šādas “vienlīdzības”, iespējams, būtu bijis labāk. Līdzīga problēma tolaik pastāvēja arī Rietumu valstīs – tālaika vadošās feminisma teorētiķes³⁴ to sauca par ekspluatāciju un pieprasīja kritiski izvērtēt tradicionālās dzimtes lomas un tajās balstīto sabiedrības organizācijas formu, kas mājsaimniecības uzturēšanas, bērnu audzināšanas un aprūpes darbus stereotipiski “feminizē”, tiem piešķir zemāku sociālo statusu un uzskata par pašsaprotamu sievietes lomas turpinājumu, nostiprinot dzimumu nevienlīdzību. Piesardzīga kritika par padomju sievietes sarežģītajiem darba dzīves apstākļiem atrodama arī Padomju Latvijas kultūrā, piemēram, Ivara Selecka 1979. gada dokumentālajā filmā “Sieviete, kuru gaida?”. Tiesa, tās argumentācija ir patriarhāli konservatīva – filmas veidotāji liek manīt, ka sievietes profesionālā dzīve nonāk pretrunā ar sievišķības standartiem un apdraud sievietes sūtību dzemdēt un rūpēties par ģimeni.

Apkopojot padomju nodarbinātības un ģimenes politikas vadlīnijas, var secināt, ka sievietes “atbrīvošana” padomju sistēmā notika sekojoši: klasisko kapitālistisko patriarhātu, kurā sieviete ir ekonomiski atkarīga no vīrieša – tēva, brāļa vai vīra –, padomju iekārtā nomainīja sociālistiskais patriarhāts, kurā sieviete kļuva atkarīga no valsts un komunistiskās partijas. Kā norāda Zdravomislova un Temkina, šāds pavērsiens lēni un neizbēgami iecirta robu tradicionālajā dzimtes politikā, ko uztur “stiprā” un “vājā” dzimuma polaritāte, un izraisīja “maskulinitātes krīzi”, kas padomju socioloģijas diskursā tika pieteikta 60. gadu beigās.³⁵

Pēc tālaika ekspertu domām, šo krīzi iezīmēja vairāki faktori: demogrāfiskie rādītāji (Padomju Savienībā vīrieši, salīdzinot ar sievietēm, bija skaitliskā mazākumā – šādu situāciju radīja gan karš un represijas, gan mazāks vīriešu dzīves ilgums un lielāka mirstība),³⁶ vīriešu bioloģiski mazāk izteiktā dzīvotspēja, kā arī modernizācijas un industrializācijas postošās sekas – cena, kas vīriešiem esot jāmaksā par aktīvu sabiedrisko dzīvi un panākumiem. Visbeidzot jāmin arī izmaiņas dzimtes konstrukcijās un normatīvajos modeļos – represīvā režīma radītie apstākļi atstāja postošu ietekmi uz vīrieša identitāti jeb, precīzāk, tās patriarhāli hegemonisko versiju, kas ietver tādus atribūtus kā ekonomiska un morāla autonomija, pašnoteikšanās, pašapliecināšanās, profesionālisms, varonība, aktīva heteroseksualitāte, varas monopols, augsts sociāls statuss, autoritāte, kā arī pārākuma sajūta un aizbildniecība pār sievieti, kurai jābūt vājai, neaizsargātai, atkarīgai no vīrieša ienākumiem un seksuāli pieejamai. Brīdī, kad vismaz daļa sieviešu kļuva intelektuāli un ekonomiski tikpat spējīgas kā vīrieši, turklāt, pateicoties Padomju Savienībā valdošajam mātes kultam, baudīja arī papildu simbolisko prestižu, maskulinitāte sāka zaudēt savu stingro pamatu – ideju par pārākumu, rīcībspēju un neaizvietojamību. Padomju vīrietis piedzīvoja metaforisku sakāvi ne tikai salīdzinājumā ar Rietumu ideāliem – Ēriha Marijas Remarka (*Erich Maria Remarque*) un Ernesta Hemingveja (*Ernest Hemingway*) cīnītājiem un piedzīvojumu meklētājiem –, bet arī, kas droši vien bija vēl smagāk, salīdzinājumā ar padomju sievieti.³⁷

Veidot jaunas attiecības, kas balstās vienlīdzīgā partnerībā, iespējams, būtu bijis produktīvs risinājums krīzes pārvarēšanai, taču toreiz šādam pavērsienam padomju sabiedrība gatava nebija. Tā vietā padomju sociologi sāka izstrādāt programmu, kā valsts līmenī “aizsargāt” un “reabilitēt” vīrieti. Tika piedāvātas kampaņas cīņai ar smēķēšanu un alkoholismu (pēdējais bija viens no izplatītākajiem laulības šķiršanas iemesliem), kā arī radītas speciālas programmas vīriešu veselības veicināšanai. To visu pavadīja trauksme par vispārējo vīriešu feminizāciju, turklāt kā būtisku maskulinitātes krīzi veicinošu apstākli minēja tieši padomju sievietes “emancipāciju” – tā esot ļāvusi sievietei ne tikai saglabāt “autoritāti” privātajā sfērā, proti, ģimenē (no kuras vīrietis jūtoties izstumts), bet gūt pārsvaru pār vīrieti arī publiskajā dzīvē. Sākās jauns propagandas vilnis, kas aicināja sievietes – mātes un sievas – “pieskatīt” vīriešus, atturēt viņus no kaitīgajiem paradumiem, mudināt nodarboties ar sportu, pierunāt aiziet pie ārsta, citiem vārdiem, ievirzīt vīrieti “pareizajā” gultnē. Tas, ka šāda attieksme pēc būtības infantilizēja vīriešus, šķiet, nevienam nemulsināja, tāpat kā vīrieša atbildības pārlīkšana uz sievietes pleciem nesagādāja raizes padomju ideologiem, jo bija saskaņā ar iesakņotu dzimtes stereotipu par sievieti-māti, pavarda un ģimenes sargātāju, rūpju sniedzēju un vīrieša atbalstu.

Tieši maskulinitātes krīzes kontekstā nostiprinājās uzskats, ka “pārmērīga” sieviešu atbrīvošana kaitē visai sabiedrībai: spēcīgas sievietes padara vīriešus vājus, bet pašas sievietes kļūst vīrišķīgas un nesimpātiskas. Šajā brīdī vēlreiz tika piesaukts darba sievietes tēls, šoreiz – lai ilustrētu “pārspīlēto” vienlīdzību un tās dēļ zaudēto “sievšķību”. Šis motīvs plaši sastopams tālaika filmās, piedāvājot ne vienu vien izteiksmīgu problēmas atainojumu.

Ņemot vērā, ka daudzas no tām arvien ir kulta statusā, turklāt kino ir viens no pieejamākajiem avotiem, kas sniedz vairāk vai mazāk ideoloģizētu priekšstatu par tālaika sabiedrību, raksta noslēgumā vēlos pievērsties dzimtes kārtībai dažās populārās padomju filmās.

Niknās priekšnieces un mīlošās sievas

Kā izteiksmīgākos piemērus “emancipētas” darba sievietes tēla traktējumam jāmin padomju kinematogrāfa klasika – “Dienesta romāns” (*Sluzhebnyj roman*, režisors Eldars Rjazanovs (*Jel'dar Rjazanov*), 1977) un, iespējams, mazāk zināmais darbs “Sargājiet vīriešus!” (*Beregite mužchin!*, režisors Aleksandrs Serijs (*Aleksandr Seryj*), 1982). Abas filmas vēsta par sievietēm vadošā amatā – ar neciešamu raksturu un vīrišķīgu izskatu. Filmu naratīvos lūzuma punkts parasti iestājas, kad skarbās priekšnieces sastop “īstu” mīlestību – tad notiek sievietes tēla transformācija un viņa “atgūst” maigumu un sievišķo piemilību, proti, novirze no tradicionālās dzimtes lomas tiek neutralizēta. Līdzīgu variāciju piedāvā arī leģendārā filma “Maskava asarām netic” (*Moskva slezam ne verit*, režisors Vladimirs Meņšovs (*Vladimir Men'shov*), 1979) – arī tās centrā ir veiksmīga padomju sieviete vadošā postenī Jekaterina. Ņemot vērā, ka filmas pirmā daļa noslēdzas uz diezgan bezcerīgas un izmisuma pilnas nots – galvenā varone viena pati auklē zīdaiņi, bērna tēvs ir “pazudis”, turklāt jāgatavojas eksāmeniem –, tad otrās daļas sākums, kas atklāj viņas sasniegumus – karjeras izaugsmi, tam laikam neparasti grezni iekārtotu dzīvokli un meitu, kas nu jau ir pieaugusi, – galveno varoni ļauj uztvert gandrīz kā padomju paraugpilsoni, kura ar savu uzcītību un darba tikumu pārvarējusi grūtības. Tomēr šķietami veiksmīgā un sabiedriski aktīvā Jekaterina ir dziļi nelaimīga, jo viņai nav vīra – ir tikai mīļākais. No ideoloģiskā viedokļa raugoties, šīs filmas apstiprina, ka sievietes īstā vieta ir romantiskās, monogāmās, heteroseksuālās attiecībās, vēlams, reģistrētā oficiālā laulībā, jo tieši tur viņa gūst piepildījumu un laimi. Ja no profesionālās dzīves nav gluži jāatsakās, tad no atbildīgiem amatiem gan labāk izvairīties – sievietes, kuras pēc tiem tiecas, acīmredzot vēl nav atradušas savu īsto vīrieti. Šajā ziņā zīmīgs ir Jekaterinas strīds ar mīļoto par to, vai konflikti jārisina ar fiziska spēka palīdzību. Jekaterina runā ar viņu no aizbildnieciskām pozīcijām, uz ko Georgijs (Goša) asi reaģē: “Lūdzu, ielāgo, ka visus lēmumus es vienmēr pieņemšu patstāvīgi, jo esmu vīrietis!” Jekaterina acumirkli maina savu nostāju un lūdz piedošanu – viņa ir pieņēmusi atgādinājumu, ka sievietei nevajadzētu izriķot vīrieti, un nožēlo savu pārkāpumu. Šī vārdu apmaiņa nostiprina dzimumu hierarhiju, kur sieviete bez ierunām pakļaujas vīrietim pat tad, ja viņai ir labāka izglītība, augstāks sociālais stāvoklis, un runa – kā šajā gadījumā – ir par viņas, nevis viņu kopējo bērnu.

Savukārt riskus un problēmas, ar kuriem sastopas padomju vīrieši, aplūko Ivara Selecka 1983. gada dokumentālā filma “Meklēju vīrieti”. Tajā tiek uzskaitīti vairāki sociālie un ekonomiskie faktori, tomēr jautājums par to, cik lielā mērā vīriešu problēmas – sliktāki veselības rādītāji, isāks mūžs, augstāks pašnāvību skaits, agresivitāte, sociālās adaptācijas grūtības, alkoholisms un vientulība – veicina hegemoniskās maskulinitātes konstrukcijas, tā arī uzdots netiek. Iemesls tam nav meklējams apstākļi, ka tajā laikā šāds jēdziens vēl

nepastāvēja, jo parādība, ko tas apzīmē, pastāvēja,³⁸ bet gan padomju kultūras diskursa aklumā pret dzimti kā kritiskas analīzes kategoriju.

Mēģinājumi atjaunot tradicionālās dzimtes lomas un atkārtoti norādīt sievietei “viņas īsto vietu” raksturīgi ne tikai PSRS pastāvēšanas pēdējo desmitgažu oficiālajai retorikai, bet paradoksālā kārtā arī tālaika kultūras avangardam, tostarp pagrīdes un neoficiālajai mākslai, kas, kā norāda igauņu mākslas vēsturniece Katrīna Kivimā (*Katrin Kivimaa*), atbalstīja patriarhālu uzskatu sistēmu. Par to liecina šajā vidē izplatītā romantiskā attieksme pret Rietumu pornogrāfiju, tieksme objektivizēt sievietes ķermeni un erotizēt pret to vērsto vardarbību, kā arī kultūras aprindās bieži vērojama tendence uztvert sievieti galvenokārt kā mūzu, iedvesmas un jutekliskas baudas avotu, taču viņu marginalizēt kā patstāvīgu autoru ar savu, no vīrieša neatkarīgu, skatījumu. Nereti patriarhālais tradicionālisms tika uztverts pat kā pagrīdes cīņas taktika ar “bezdzimuma” padomju sabiedrību.³⁹ Kā piemēru šādai dzimtes kārtībai var minēt Rolanda Kalniņa nu jau kanonizēto filmu “Četri balti krekli” (1967), kas dzimtes tēlojumā atkārtā hegemoniskās vīrišķības un padevīgās, pasīvās, uz rūpēm vērstās sievišķības saspēli. Dziesminieka telefonu montiera Cēzara Kalniņa draudzenes Bellas galvenais pienākums ir atbalstīt jauno, nesaprasto un sistēmas nomocīto ģēniju ar “smago raksturu”, kā arī pēc ballītes aizvest reiboņa bravūras pārņemto mākslinieku uz mājām un paciest viņa privātīpašnieciskos žestus. Pat nelokāmā cenzore Anita Sondore, kura ieņem noteiktu varas pozīciju un sākumā pret Cēzara jaunradi ir noskaņota kritiski, galu galā piekāpjas un pakļaujas viņa dziesmu valdzinājumam. Tādējādi filma apstiprina Rietumu mākslā izplatīto maskulīno radošuma paradigmu, kas traktē mākslinieku kā spilgtu indivīdu un sabiedrības normu izaicinātāju, reizē implicēti pieņemot, ka “īstam” ģēnijam jābūt vīrietim.⁴⁰

Tāpat feministisku izvērtējumu vēl gaida padomju laika Latvijas neformālā kultūra, tostarp Andra Grīnberga leģendārās performances un to mākslinieku un brīvdomātāju loks, kas saistīts ar kafejnīcu “Kaza”. Tam raksturīgās brīvības alkas tolaik galvenokārt nozīmēja mākslinieciskās izteiksmes neatkarību no padomju ideoloģijas un cenzūras. Zīmīgi, ka par vienu no šādas brīvības apliecinājumiem nereti kalpoja arī seksuāla un pornogrāfiska rakstura materiāli, kas tika izplatīti nelegāli. Tas, ka tie bija orientēti uz heteroseksuāla vīrieša iekāri, objektivizējot un instrumentalizējot sievietes ķermeni, pamanīts netika – tolaik mēģinājumi kritizēt pornogrāfiju visdrīzāk tiku uztverti kā padomju puritāniskās cenzūras izpausme. Savukārt, pētot materiālus par “Kazai” pietuvināto cilvēku loku, it īpaši tam veltīto izdevumu “Nenocenzētie: alternatīvā kultūra Latvijā, XX gs. 60-tie un 70-tie gadi” (2010) Eižena Valpētera redakcijā, rodas iespaids, ka autorība un ģenialitāte tajā galvenokārt bija vīriešu prerogātīva, kamēr pulciņa sievietēm tika atvēlētas vīriešu apbrīnotāju, viņu ideju sekotāju, izpalīdzju, mūzu, mīļāko un bērnu māšu lomas, vai arī – kā dažos atmiņu vēstījumos – viņas neparādās vispār vai ir anonīmas “studentes”, “draudzenes”, “hipiju meitenes” u. tml.⁴¹

Vairākās postpadomju valstīs, tostarp arī Latvijā, pēc PSRS sabrukšanas konservatīvās dzimtes kārtības atjaunošana tika uzskatīta par sabiedrības attīstības stratēģiju.

Tradicionālās dzimtes politikas nostiprināšanos pēcpadomju periodā ir analizējuši daudzi pētnieki, tostarp Olga Voronina, kura norāda, ka kurss uz "atjaunotu" dzimtes kārtību tika uzstādīts jau PSRS pēdējos pastāvēšanas gados Gorbačova valdīšanas laikā. To pavadīja diagnoze, ka "sieviešu emancipācija izmaksā pārāk dārgi" gan sabiedrībai kopumā, gan pašām sievietēm, kuras no tās "ciešot".⁴² Viens no iemesliem, kāpēc šajā periodā sievietes "atgriešanās" ģimenē piepeši nokļuva mediju un sabiedrības uzmanībā, bija PSRS ekonomiskā lejupslīde, kuras dēļ tika samazināti sociālie pabalsti un sieviešu darbaspēks kļuva dārgāks un mazāk izdevīgs. Reizē jāatzīmē, ka 90. gadu sākumā līdz ar masveida uzņēmumu privatizēšanas vilni, bezdarba draudiem un ekonomisko krīzi, kas bija novērojama arī Latvijā, notikumi risinājās pēc klasiska patriarhāla scenārija: cīņā par tiesībām strādāt sievietes masveidā zaudēja vīriešiem. Pēc dažu ekonomistu aplēsēm, pēc PSRS sabrukuma atlaisto darbinieku vidū sieviešu skaits bija divreiz lielāks nekā vīriešu.⁴³

Sabrūkot režīmam un tā oficiālajai "dzimumu vienlīdzības" politikai, tradicionālās dzimumu atšķirības tika veikli "dabiskotas" un atjauninātas – vīriešiem atkal bija iespēja kļūt vīrišķīgiem, bet sievietēm – sievišķīgām. Ar šo ievirzi 90. gados Latvijā korelē, piemēram, prostitūcijas un pornogrāfijas uzplaukums, kā arī jaunu profesiju rašanās, kur sievietēm līdzās citiem darba pienākumiem bija arī "jābūt jaunām un labi jāizskatās". Latvijas sabiedrība mūsdienās, lai arī ir vērojami uzlabojumi, arvien daudzējādā ziņā ir patriarhāla – par to liecina, piemēram, sieviešu tēlu nepamatota seksuālā objektivizācija masu medijos, sieviešu nabadzība, zemāki ienākumi, salīdzinot ar vīriešiem,⁴⁴ un sociālā ievainojamība, nepietiekams atbalsts sievietēm ar bērniem, prostitūcija, kā arī vardarbība pret sievietēm – efektīvu šo sociālo problēmu risināšanu kavē iesūņojuši stereotipi par dzimtes hierarhiju un tām atbilstošām lomām. "Esenciālās sievišķības" atdzimšanu pēdējos gados veicina arī dažādu prakšu kopums, ko ironiski varētu dēvēt par "dievietes kultu" un kas pozicionē sievietes un vīriešus kā savstarpēji papildinošas, taču krasi atšķirīgas būtnes.⁴⁵

Secinājumi

Tiem, kuri auguši un dzīvojuši, klausoties padomju retorikā par dzimumu vienlīdzību, diez vai var pārmest piesardzību pret mēģinājumiem šīs idejas ieviest mūsdienu politiskajā dienaskārtībā, taču tas nevar attaisnot iniciatīvas trūkumu un kūtrumu. Pamats optimismam ir jaunā paaudze Latvijā, kuru nav ietekmējusi padomju propaganda un kuras rīcībā ir padomju laikiem neiedomājami informācijas un izglītības resursi, kā arī iespēja kritiski reflektēt par dažādu laiku feminisma teorijām. Veidojot un attīstot diskusiju par feminismu Latvijā un izstrādājot funkcionālu teorētisku karkasu lokālu ar dzimumu nevienlīdzību saistītu problēmu risinājumam, jāorientējas ne tikai uz Rietumiem kā "attīstītā" feminisma paraugu, bet arī rūpīgi jāanalizē postpadomju telpas specifika, tostarp padomju dzimtes kārtības un ideoloģijas atstātais mantojums, mīti un feminisma "attēli", kuri "tur gūstā" mūsu domāšanu un rada augsni pārpratumiem un konfliktiem. Mūsdienu dzimtes

kārtības pētnieka izaicinājums ir sintezēt dažādās kultūras ietekmes un tradīcijas, kritiski iezīmējot problēmu kontekstu un meklējot reģionam specifisku feminisma traktējumu.

Rakstā sniegts ieskats dzimtes kārtībā, sievišķības un vīrišķības konstruēšanas praksēs un ideoloģijās, kādas bija sastopamas padomju sabiedrībā un kas turpina ietekmēt dzimumu vienlīdzības un “sieviešu jautājuma” izpratni mūsdienu Latvijā. Apkopoti argumenti, lai atspēkotu mītu par “dzimumu vienlīdzību” Padomju Savienībā, kā arī iezīmēts vēsturiski mainīgais, sociālais, ekonomiskais un politiskais attiecību tīklojums, kas jāņem vērā, lai dzimtes jautājumu iztirzājumā izvairītos no vienkāršotas “padomju laiku” romantiķēšanas. Kaut arī nevar noliegt, ka Padomju Savienībā pastāvēja noteikti atbalsta mehānismi sievietēm, taču to ieviešanas motivācija un praktiskās sekas būtu grūti nosaukt par feministiskām, proti, par tādām, kuru pamatā būtu apņemšanās uzlabot sieviešu dzīves kvalitāti, izskaust seksismu un atteikties no patriarhālās sabiedrības uzbūves. Padomju sievietei raksturīgākā identitāte – būt par strādājošu māti – ir labs piemērs skatījumam uz sievieti primāri kā uz sabiedrībai noderīgu būtni, kurai ir pienākums būvēt komunismu un dzemdēt nākotnes pilsoņus.

Rakstā secināts, ka padomju sistēmā klasisko “kapitālistisko” patriarhātu nomainīja “sociālistiskais patriarhāts”, kur sieviete vairs nebija tik lielā mērā atkarīga no tēva, brāļa vai vīra, bet gan no komunistiskās partijas un oficiālās valsts politikas. Savukārt sievieti šķietami “atbrīvojošie” žesti un solījumi, kas izskanēja Padomju Savienības pirmajos pastāvēšanas gados, ar laiku kļuva par butaforijām, kuras dzimumu vienlīdzību tikai imitēja un radīja formālu iespaidu, ka sieviete ir politiski aktīva savas un valsts nākotnes noteicēja. Rakstā apkopotie pētījumi liecina, ka padomju iekārtā pastāvēja virkne problēmu, piemēram, sieviešu diskriminācija profesionālajā laukā, ko radīja horizontāla un vertikāla darba pienākumu segregācija vai abortu politikas maldinoši “atbrīvojošais” efekts, kas pēc būtības bija mizoginisks un kaitīgs sievietes veselībai. Visbeidzot, mātišķības propaganda lika sievietēm pielāgot savu profesionālo dzīvi mātes lomai, kā arī vīra karjeras iespējām, mājas pienākumu slogu nereti padarot par otru vai – īpaši preču deficīta apstākļos – pat trešo darba slodzi. Līdz ar to var teikt, ka padomju dzimtes kārtības pētījumi ir svarīgi ne tikai kā atskaites punkts diskusijām par dzimumu vienlīdzību mūsdienu Latvijā, bet tie sniedz arī vērtīgu materiālu, kas uzrāda izmantoto jēdzienu, piemēram, “feminisms”, “atbrīvošana”, “vienlīdzība” u. tml., lietojuma sarežģītību. Dzimte kā sabiedrības izpētes kategorija ir pelnījusi nopietnu, zinātnisku un reizē aizrautībā balstītu pievēršanos, savukārt mērķu pārdefinēšana un lietoto nozīmju precizēšana novērstu risku, ka dzimumu vienlīdzības jautājums atkārtoti pārvēršas par plakātiskiem lozungiem vai sastingušiem, aktualitāti zaudējušiem tēliem.

Pateicos Valsts Kultūrkapitāla fondam par atbalstu raksta tapšanā.

Atsauces un piezīmes

- ¹ “Attēla” un “gūsta” jēdzienus lietoju, atsaucoties uz Ludviga Vitgenšteina (*Ludwig Wittgenstein*) darba “Filosofiskie pētījumi” 115. paragrāfu: “Attēls bija mūs sagūstījis. Un mēs nevarējām no tā izkļūt, jo tas atradās mūsu valodā, un valoda, šķiet, mums to nepielūdzami atkārtoja.” Sk.: Vitgenšteins L. *Filosofiskie pētījumi*. Tulk. J. Vējš un J. Taurens. Rīga: Minerva, 1997. 55. lpp.
- ² Sk. Kuhar R., Paternotte D. (eds.). *Anti-Gender Campaigns in Europe. Mobilizing against Equality*. London: Rowman & Littlefield, 2017.
- ³ 1994. gadā Latvijas sabiedrības izpratni par feminismu spilgti raksturo Gundega Repše polemiskā rakstā, kurā autore apkopo iespaidus par Latvijas sieviešu konferenci, kas notika 1993. gada 20. februārī: “Klausoties rāmu un kaismīgu, dzejisku un patētisku, lietišķu un gražīgu runu murskulī, sapratu, ka pat konferences dalībniecēm bail no vārda “feminisms”. [...] Man šķiet, ka latviešu sabiedrība feminismu vispār nepazīst.” Sk.: Repše G. Bailes no feminisma. Kalinka L. (sast.). *Kalendārs sievietēm*. 1994. Rīga: Avots, 1993. 101. lpp.
Nākamajā desmitgadē feminisma ideju izplatība Latvijā arvien ir kavēta, dzimumu līdztiesības jautājums tiek uzskatīts par otršķirīgu un, kā norāda publicists un politiķis Veiko Spolītis, “vīriešu dominētā Latvijas politiskā elite feminisma kustībā saskata draudus pastāvošajam *status quo*”. Sk.: Spolītis V. Feminisms – atbrīvojošs, bet nemilēts. *Providus domnīca*, 2005, 4. janv. http://providus.lv/article/feminisms-atbrivojoss-bet-nemilets#comments_5122 (skatīts 2019.11.10.).
Zīmīgi, ka spožs atgādinājums par “feminisma nemīlestību” ir 2018. gadā sabiedrībā uzvirtojušās debātes par Stambulas konvencijas nepieciešamību. Sk., piemēram, Avotiņš V. Profesore Ausma Cimdiņa par Stambulas konvenciju: Vai tiešām jāparaksta viss, ko liek priekšā? *NRA*. 2018. 16. feb.
Līdzīgs feminisma noliegums sastopams vidējās un vecākās paaudzes mākslinieku aprindās – Latvijas mākslas vides izpratni par “Rietumu” feminismu kā “agresīvu” un “seksistisku” analizē Māra Traumane. Sk.: Traumane M. Women’s art and denial of feminism: History of exhibitions in Latvia 1977–2011. Kivimaa K. (ed.). *Working with feminism: curating and exhibitions in Eastern Europe*. Talinn: TLU Press, 2012. Pp. 153–189.
- ⁴ Ar jēdzienu “dzimtes kārtība” tiek saprasta attiecību un regulu sistēma, kas pastāv starp dzimtēm un kas nosaka vai ietekmē indivīda dzīvi – kā publisko, tā privāto. Jēdzienu “dzimtes kārtība” lieto krievu socioloģes Jeļena Zdravomyslova (*Elena Zdravomyslova*) un Anna Temkina (*Anna Temkina*). Sk.: Zdravomyslova E., Temkina A. Sovetskij jetakraticeskij gendernyj porjadok. Zdravomyslova E., Temkina A. (red.). *Rossijskij gendernyj porjadok: sociologičeskij podhod*. SPb.: Izd-vo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge, 2007.
- ⁵ Voronina O. Soviet Patriarchy: Past and Present. *Hypatia*. 1993. Vol. 8. No. 4. P. 97.
- ⁶ Feminisma teorētiķe un mākslas vēsturniece Linda Nohlina (*Linda Nochlin*) vērs uzmanību uz to, ka pats formulējums “sieviešu jautājums” norāda, ka tas izteikts no dominējošas vīriešu dzimtes varas elites pozīcijām ar mērķi “racionalizēt netiro sirdsapziņu tiem, kam pieder vara”. Sk.: Nohlina L. Kāpēc nav bijis izcilu mākslinieču? Novikova I. (galv. red.). *Mūsdienų feministiskās teorijas*. Rīga: LU Dzimtes studiju centrs, Jumava, 2001. 267. lpp.
- ⁷ Engel B. A. Women in Russia and the Soviet Union. *Signs*. 1987. Vol. 12. No. 4. Pp. 781–796.
- ⁸ Zdravomyslova E., Temkina A. Sovetskij jetakraticeskij gendernyj porjadok. S. 103.
- ⁹ Leņins V. *Kā organizēt sacensību? Lielā ierosme. Par darba disciplīnu*. Rīga: Liesma, 1969. 36. lpp. Citātā saglabāti oriģināla izcēlumi.
- ¹⁰ Engelss F. *Ģimenes, privātīpašuma un valsts izcelšanās. Sakarā ar Ljuisa H. Morgana pētījumiem*. [Tulkotājs un valoda, no kuras tulkots, nav norādīta.] Rīga: Liesma, 1970. 206.–207. lpp.
- ¹¹ Cit. pēc: Zdravomyslova E., Temkina A. Sovetskij jetakraticeskij gendernyj porjadok. S. 105.–106.
- ¹² Turpat.
- ¹³ Turpat.
- ¹⁴ Zdravomyslova E., Temkina A. Sovetskij jetakraticeskij gendernyj porjadok. S. 106.–110.
- ¹⁵ Mespoulet M. Women in Soviet society. Blaive M. (ed.). *Cahiers du CEFRES N° 30, Le communisme à partir des sociétés – Communism from the viewpoint of societies*. Cahiers du CEFRES. Centre Français de Recherche en Sciences Sociales (CEFRES), 2010. https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01160379/file/mespoulet_2006_women_soviet_society.pdf (skatīts 2019.30.11.).

- ¹⁶ Analizējot strādājošās mātes pozīciju un viņas attiecības ar padomju valsti, daudzi pētnieki, tostarp arī Zdravomislova un Temkina, runā par "līgumu", lai uzsvērtu abpusējo izdevīgumu, kas izpaužas gan simboliskās, gan materiālās formās. Tiesa, šo "izdevīgumu" var uzlūkot arī kā savdabīgu atkarības un kontroles veidu, jo "līguma" nosacījumi ne tikai paredzēja apbalvot sievieti par mātes un darba pienākuma izpildi, bet arī bargi sodīti nepakļaušanās gadījumā. Līdz ar to šādas līgumattiecības grūti uzlūkot kā brīvi un labprātīgi izvēlētas.
- ¹⁷ Zdravomyslova E., Temkina A. Sovetskij jetakraticeskij gendernyj porjadok. S. 125.
- ¹⁸ Turpat. S. 129.–130.
- ¹⁹ Tiesa, vairākumā gadījumu kā pretrunu risinājums tika piedāvāts variants sievietei "atgriezties ģimenē", nevis veicināt vīrieša iesaisti mājas dzīves organizācijā un rūpēs par bērniem.
- ²⁰ Sk., piemēram, Kārļa Marksa darbus "Kapitāls" (1867), "Vācu ideoloģija" (1846) un "Komunistiskās partijas manifesti" (kopā ar Frīdrihu Engelsu, 1848), Engelsa "Ģimenes, privātīpašuma un valsts izcelšanās" (1884) un Augusta Bēbeļa "Sieviete un sociālisms" (1879).
- ²¹ Voronina O. Soviet Patriarchy: Past and Present. Pp. 101–102.
- ²² Firestone Sh. The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution. New York: Morrow, 1970; Foreman A. Femininity as Alienation: Women and the Family in Marxism and Psychoanalysis. London: Pluto, 1977; Rubina G. Tirdzniecība ar sievietēm: piezīmes par dzimuma politekonomiju. Tulk. I. Kopankina. Novikova I. (galv. red.). *Mūsdienu feministiskās teorijas*. 19.–67. lpp.; Hartmane H. Marksisma un feminisma nelaimīgā laulība: ceļā uz progresīvāku savienību. Tulk. E. Pičukāne. Novikova I. (galv. red.). *Mūsdienu feministiskās teorijas*. 369.–391. lpp.; Hartsock N. Money, Sex, and Power: Toward a Feminist Historical Materialism. New York: Longman, 1983.
- ²³ Par labu un cilvēka cienīgus dzīvi sk., piemēram, filozofes Martas Nussbaumas (*Martha Nussbaum*) 2000. gada darbu "Sievietes un cilvēces attīstība: iespēju pieeja". Nussbaum M. *Women and Human Development: The Capabilities Approach*. Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2000.
- ²⁴ Scott J. The Women Worker. Fraissse G., Perrot M. (eds.). *A History of Women in the West. IV. Emerging Feminism from Revolution to World War*. Transl. A. Goldhammer. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2000. P. 409.
- ²⁵ Zelče V. The First Contract Between the Stalin's Regime and Latvian Women: 1945. *Ennen&Nyt*. 2006. http://www.ennenjanyt.net/2006_3/zelce.html (skatīts 2019.16.08.).
- ²⁶ Bleiere D. Sieviete un vara Padomju Latvijā: sievietes LKP CK sastāvā (1940–1990). *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*. 2015. Nr. 3 (96). 108. lpp.
- ²⁷ Turpat.
- ²⁸ Turpat. 123. lpp.
- ²⁹ Kriminalizācija skāra tikai vīriešus, precīzāk, tika kriminalizēts anālais dzimumakts. No vienas puses, šādu politiku var uztvert kā "saudzējošu" homoseksuālām sievietēm. No otras puses, "saudzējošais" efekts izrietēja no vispārējās homoseksuālu sieviešu neredzamības, kas korelē ar patriarhālo uzskatu, ka "ists" sekss var būt tikai tad, ja tajā ir iesaistīts vīrieša dzimumloceklis.
- ³⁰ Saskaņā ar 1991. gada 14. novembra prezidenta rīkojumu. Mātes-varones ordeni no 1944. līdz 1991. gadam saņēma apmēram pusmiljons sieviešu. Sk.: Prezidium Verhovnogo soveta SSSR prinjal pervyj ukaz "O prisvoenii mnogodetnym materjam pochetnogo zvanija "Mat'-geroinja"". *Prezidentskaja biblioteka*. <https://www.prlib.ru/history/619668> (skatīts 2019.20.10.).
- ³¹ Sk.: Mātes un bērna aizsardzība PSRS. Bļugers A. (atb. red.). *Populārā medicīnas enciklopēdija*. 3. izd. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1985.
- ³² Mespoulet M. Women in Soviet Society. P. 5.
- ³³ Padomju sieviešu žurnālu satura analīzi sk.: Pičukāne E. Dzimumvienlīdzības jautājumu aplūkojums 70. gados un mūsdienās. Pičukāne E. (red.). *Par agru? Par vēlu? Feministiskās idejas, konteksti, pieejas*. Rīga: Latvijas Universitātes Dzimtes Studiju Centrs, 2001.
- ³⁴ Sk.: Millet K. *Sexual Politics*. New York: Avon, 1970; Oakley A. *Woman's Work: The Housewife, Past and Present*. New York: Vintage Books, 1976; Hartmann H. Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex. *Signs*. 1976. Vol. 1. No. 3. P. 137–169; Folbre N. Exploitation Comes Home: A Critique of the Marxian Theory of Family Labor. *Cambridge Journal of Economics*. 1982. Vol. 6. Issue 4. P. 317–329. Ar diskusijām par dzimti un darbu no feminisma teoriju viedokļa var iepazīties: Ferguson A., Henness R.,

- Nagel M. Feminist Perspectives on Class and Work. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. First publ. 2004, Oct 1; substantive revision 2016, Sep 28. 2004. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/feminism-class/> (skatīts 2019.14.10.).
- ³⁵ Zdravomyslova E. Temkina A. The Crisis of Masculinity in Late Soviet Discourse. *Russian Studies in History*. 2012. No. 51, Vol. 2. P. 16.
- ³⁶ Vīriešu isāks (salīdzinot ar sievietēm) dzīves ilgums un augstāka mirstība līdzās citu faktoru izvērtējumam būtu jāanalizē arī toksiskās maskulinitātes kontekstā, kas atbalsta tādas vērtības kā risks, pārgalvība, ātrums, sāncensība, nejutīgums pret sāpēm, ķermeņa noliegums, ekstrēmie sporta veidi u. tml. Ir acīmredzams, ka tie atstāj nelabvēlīgu ietekmi uz veselību un pakļauj individuus augstākam nāves riskam.
- ³⁷ Zdravomyslova E., Temkina A. The Crisis of Masculinity in Late Soviet Discourse. Pp. 17.–18.
- ³⁸ Termins “hegemoniskā maskulinitāte” dzimtes studiju kontekstā parādījās 20. gadsimta 80. gados, taču ideju vēsturē nav retas situācijas, kad parādības tiek identificētas un analizētas, vēl pirms tām tiek dots akadēmisks apzīmējums.
- ³⁹ Kivimaa K. Private Bodies or Politicized Gestures? Female Nude Imagery in Soviet Art. Pejić B. (ed.). *Gender Check: Femininity and Masculinity in the Art of Eastern Europe*. Wien: Museum Moderner Kunst Stiftung Ludwig Wien, 2009. Pp. 114–119.
- ⁴⁰ Par Rietumu kultūrā izkopto mākslinieka tēlu, kas daudzos gadījumos ir identisks izpratnei par to, kas ir “vīrietis”, tostarp netieši atsaucoties uz vīrišķo seksualitāti, anatomiju vai prāta spējām kā radošuma pamatu, sk.: Battersby C. *Gender and Genius: Towards a Feminist Aesthetics*. London: The Women's Press, 1989. Par mākslinieka sociālo lomu un dzimtes politiku, kā arī ideoloģisko plaisu, kas šķir jēdzienus “mākslinieks” un “sieviete”, sk.: Parker R., Griselda P. *Old Mistresses: Women, Art and Ideology*. New York: Pantheon Books, 1981.
- ⁴¹ “Kazistu” lokam veltītajā izdevumā “Nenocenzētie. Alternatīvā kultūra Latvijā. XX gs. 60-tie un 70-tie gadi” uzmanību piesaista Māras Ķimeles 1963. gada zīmējums, kurā redzami vairāki sieviešu tēli ar dažādiem tekstiem, piemēram, “Vīrieši viņai teica: tev ir skaistas kājas, un viņa smaidīja, tikai dažreiz vēlējas, lai kāju viņai nebūtu”. Iespējams, te uzplaiksnī kāds pavisam atšķirīgs feminisma zibsnis, kas būtu pelnījis feminisma pētnieku uzmanību. Ķimele M. Atšķirīgie. Valpēters E. (sast.). *Nenocenzētie: alternatīvā kultūra Latvijā, XX gs. 60-tie un 70-tie gadi*. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2010. 55. lpp.
- ⁴² Voronina O. Soviet Patriarchy: Past and Present. P. 98.
- ⁴³ Racioppi L. O'Sullivan K. Organizing Women before and after the Fall: Women's Politics in the Soviet Union and Post-Soviet Russia. *Signs*. 1995. Vol. 20, No. 4. Pp. 825–826.
- Par to, kādas politiskās un ekonomiskās sekas uz sieviešu dzīvēm atstāja PSRS sabrukums, sk. arī: Rimashevskaja N. Perestroika and the status of women in the Soviet Union. Rai S., Pilkington H., Phizacklea A. (eds.). *Women in the Face of Change. The Soviet Union, Eastern Europe and China*. London and New York: Routledge, 1992. Pp. 11–19.
- ⁴⁴ 2019. gada datus par sieviešu un vīriešu ienākumu atšķirību atkarībā no izglītības līmeņa sk.: Latvijā sievietes ar augstāko izglītību pelna vidēji par 20% mazāk nekā vīrieši. *Diena*. 2019. 10. sep. <https://www.diena.lv/raksts/latvija/zinas/latvija-sievietes-ar-augstako-izglitiba-pelna-videji-par-20-mazak-neka-viriesi-14226249> (skatīts 2019.06.12.).
- ⁴⁵ Par “dievietes kultu” liecina tādi ideoloģiski fenomeni kā klēpja attīrīšanas rituāli, “sievīšķīgs izaicinājums “30 dienas svārkos””, dieviete.lv interneta vietnes saturs un rīkotās vasaras nometnes sievietēm “Dieviete tevī”. Sk. arī 2019. gadā “Zvaigzne ABC” apgādā iznākušo Dženiferes Bārkeres Vūlgeres (*Jennifer Barker Woolger*) un Rodžersa Vūlgera (*Roger J. Woolger*) grāmatu “Dieviete tevī”. Lai arī ir grūti sniegt visaptverošu “dievietes” diskursu raksturojumu, tajā dominē pseidozinātniski apgalvojumi, populāra aizraušanās ar mitoloģiju, astroloģiju un arhetipu teorijām, kā arī psiholoģiska rakstura padomi, piemēram, no Viestura Rudziša repertuāra. Sk.: Rudzītis V. *Dieviete*. Rīga: VR grāmatu apgāds, 2014.

Jana Kukaine

Equality and Gender Policy in the Soviet Union

Summary

Keywords: the Soviet Union, gender policy, liberation of women, working mother, crisis of masculinity

The article provides a historical perspective on the development of gender policy in the Soviet Union, comprising various periods and indicating shifts of ideology. It traces the development of the idea of gender equality and its influence on home, family, class and labor. It is a popular opinion that Soviet women were emancipated and had the same rights as men. The article challenges the legitimacy of this assumption by providing an overview on the construction of Soviet womanhood. The propaganda of motherhood and the never-ending call to build communism were two main components, which in fact showed little interest in improving the lives of ordinary women and eradicating discrimination. Therefore, while officially the 'women's question' was declared as solved, double and even triple workload became part of the Soviet women's everyday life.

The overall situation can be characterized as a transition from classical patriarchy (women being ruled by fathers and husbands) to socialist patriarchy (women being ruled by the Communist Party and the State). While the benefits of this passage for women are questionable, the obvious losers turned out to be Soviet men whose traditional role as the head of the family was greatly undermined. Therefore the crisis of masculinity took place as early as the 1960s, urging Soviet sociologists and ideologists to come up with a program to 'save the men'. One of the effects of the program was a call to restrict the malignant women's liberation in order to restore the traditional femininity, which was then supposed to take care of men. After the collapse of the Soviet Union, the post-Soviet societies (Latvia being among them) are still affected by Soviet propaganda and gender policy, which explains – at least to some extent – the prevailing reluctance and skepticism towards feminism and the idea of gender equality in these countries.

No melanholijas līdz sērām: padomju okupācijas trauma Gundegas Repšes romānā “Dzelzs apvārdošana” un Noras Ikstenas romānā “Mātes piens”

Atslēgvārdi: latviešu mūsdienu proza, padomju okupācija, trauma, sēras, melanholija, postpadomju literatūra

Domājot par 20. gadsimta vēstures reprezentāciju latviešu mūsdienu prozā, ir vērts pieminēt franču psihoanalītiķes un filozofes Jūlijas Kristevas (*Julia Kristeva*) novērojumu grāmatā “Melnā saule: depresija un melanholija” (*Soleil Noir: Depression Et Melancholie*, 1987): “Laikmeti, kas pieredz reliģisko un politisko elku krišanu, un krīzes laikmeti ir īpaši izdevīgi tumšiem noskaņojumiem. Tiesa, bezdarbnieks mazāk tendēts uz pašnāvību nekā pamesta milētāja, bet krīzes laikos melanholija kļūst uzmācīga, liek par sevi runāt, veido savu arheoloģiju, rada savus attēlojumus un atziņas.”¹ Tā kā šī ideja publicēta 1987. gadā, tā, visticamāk, atsaucas uz jau notikušiem vēstures pārrāvumiem, un tomēr tieši Padomju Savienības sabrukums Kristevas tēzei piešķir jaunu jēgu. Turklāt varētu precizēt, ka politiskās sistēmas krišana liek pārvērtēt kultūras un atmiņas līdzšinējo raksturu un turpmākos uzdevumus, tādā nozīmē radot pamatu diskusijām par vērtību krīzi, kas skārusi arī latviešu rakstniecību un kritiku.

Latviešu mūsdienu proza pēdējos trīsdesmit gadus arvien meklējusi savu lomu, kuras svārstības nosakāmas, iedziļinoties rakstnieku attieksmē pret neseno traumatisko pagātnei, kas tikusi vai nu ignorēta, vai pastiprināti pētīta. Šīm svārstībām veltīta mana raksta pirmā nodaļa, kurā iezīmēju kontekstu vēsturei kā tendencei latviešu prozā. Vēsture pētījumā funkcionē kā plašāka kategorija, kam “pakārtota” trauma, savukārt traumai – sēras un melanholija kā divas paradigmatiskas reakcijas uz pagātnē radītu ievainojumu. Traumas, sēru un melanholijas jēdzienu savstarpējām attiecībām veltīta raksta otrā nodaļa, pieskaroties arī literatūras saiknei ar kultūras atmiņu. Pētījuma trešā un ceturtnā nodaļa koncentrējas tieši uz padomju okupācijas traumas izpausmēm 21. gadsimta latviešu prozā, analizējot divus atšķirīgus reprezentācijas modeļus – traumas deklarēšanu (būtībā melanholisku piesaisti pagātnei) un traumas izstāstīšanu (mēģinājumu stāstījumā strādāt ar traumu). Pirmo modeli pārstāv Gundegas Repšes romāns “Dzelzs apvārdošana” (2011), kas asi uzrunā postpadomju sabiedrību, tikmēr otru modeli – Noras Ikstenas romāns “Mātes piens” (2015), kas piedāvā atgriezties vēsturiskajā laikā, lai identificētu melanholijas postošos momentus piecdesmit okupācijas gadu garumā. Salīdzinājuma (un raksta) mērķis ir analizēt

melanholiju un sēras kā traumatisku reakciju mehānismu literārā tekstā un radīt koncepcuālo rāmi, kurā interpretēt atmiņas, traumas un vēstures jautājumus latviešu literatūrā.

Vēsture kā tendence

Latviešu neatkarības laika prozu var nosacīti iedalīt divos vēsturiskos posmos. Pirmā posma spilgtākie darbi tapuši pērnā gadsimta 90. gados, un tos raksturo pieķeršanās postmodernismam kā reālisma estētikas izzobošanai. Jāņem vērā arī tobrīd spēcīgā vēlme iekļauties Eiropas radošajā un kritiskajā domā.² Tas nozīmēja izaicināt ierastos priekšstatus par literatūru, attālinoties no skaidras saistības starp reprezentāciju un realitāti un tuvojoties poētiskai un visai karnevāliskai versijai par mākslinieciskās valodas attiecībām ar uztveri, kuras negatīvie un tālab izskaužamie aspekti asociējas ar padomju mantojumu, galvenokārt ar rakstnieka sabiedrisko lomu (kuru pēdējoreiz reanimē nacionālā atmoda) un seno prasību “attēlot realitāti tās revolucionārajā attīstībā”³. Visradikālāk šī pārvirze no teksta kā realitātes spoguļa uz tekstu kā aizsegtu realitāti izpaudusies Jāņa Einfelda, Aivara Ozoliņa un Mārtiņa Zelmeņa darbos. Guntis Berelis 90. gadu situāciju latviešu prozā definēja kā haosu: “Aizvien biežāk iznira jautājums – kas ir attiecīgais teksts un vai tam vispār kāds sakars ar literatūru?”⁴ Šis jautājums uzrāda gan tālaika kritikas robežas, gan literatūras iespējami subversīvo potenciālu postpadomju apstākļos. Pēdējo divdesmit gadu notikumi latviešu prozā, tiesa, prasa formulēt jaunus jautājumus.

Iekams pievērsos otrā posma iezīmēšanai, šķiet būtiski atgādināt, ka postmodernisma estētika kā tāda nav pretrunā ar vēstures problēmu izpēti, tostarp ar traumatisku un tagadnei arvien nozīmīgu notikumu reprezentāciju. Postmodernisma un 20. gadsimta traģēdiju nesatikšanās drīzāk ir latviešu literatūras īpatnība. Postmodernisma iezīmju popularitāte – iepriekš citētajā Bereļa pētījumā “Neēd šo ābolu. Tas ir mākslas darbs” (2001) uzsvērta 90. gadu darbu intertekstualitāte, nelinearitāte un metaforiskums – liecina par vēršanos pret sociālistisko reālismu kā represijas formu (ne velti utopija Gundegai Repšei nozīmē nevis nākotnes harmoniju, kā to paredzētu sociālistiskais reālisms, bet gan tagadnes disharmoniju⁵). Varētu pat sacīt, ka vēsture kļuva margināla, kad tās tradicionālo izklāsta veidu – episku un lineāru vēstījumu – postpadomju apstākļos aizstāja fragmentēta izteiksme. Literatūrzinātniece Zanda Gūtmane šīs pārmaiņas attiecina uz Baltijas valstu literatūru kopumā: “Skaidras, izturētas intonācijas nomainīja sintezētas toņkārtas, sabiezināti ironisks, pat sarkastisks un grotesks vēstījuma stils.”⁶ Tikmēr angļiski tapušajā prozā postmodernisma eliptiskā domāšana veicinājusi pagātnes pārrakstīšanu, atverot to tagadnei, kur tā izbēg no lineārā vēstures plūduma.⁷ Līdzīga tendence novērojama arī Krievijas postmodernistu Dmitrija Bikova (*Dmitrij Bykov*), Vladimira Šarova (*Vladimir Sharov*) un Vladimira Sorokina (*Vladimir Sorokin*) romānos, kur pagātne, kā apgalvo krievu literatūrzinātnieks Aleksandrs Etkinds (*Aleksandr Jetkind*), ir pilna ar “vēl nedzimušām alternatīvām un ieslēptiem brīnumiem”, kas palikuši neizpētīti padomju ideoloģijas apstākļos un tāpēc spēcīgi ietekmē šodienas autoru iztēli.⁸ Etkinds šādu prozu nokristījis par “maģisko vēsturiskumu”, savukārt latviešu 90. gadu romānos “maģiskais” visbiežāk ir atrauts no “vēsturiskā”,

tāpat grūti runāt par padomju okupācijas traumas reprezentācijām kā praksi, kas saistītu vairākus autorus.

Otro latviešu mūsdienu prozas posmu ievada divi paralēli procesi – nogurums no postmodernā priekšstata par literatūru kā formālu rotaļu un piepeši apjaustā nepieciešamība iedziļināties 20. gadsimta sāpīgajā vēsturē, kas 90. gadu prozā, kopumā ņemot, nav īpaši populāra tēma, vismaz ne tādā pakāpē, ka varētu runāt par mēģinājumu strādāt ar dažādajām traumām. Šeit pastāv tipoloģiska līdzība ar Rietumeiropas un ASV humanitāro zinātņu un mākslu interesi par holokaustu – tā aktivizējas labu laiku pēc paša notikuma, proti, 20. gadsimta 80. gados, un kopā ar komunisma sabrukumu pamato “atmiņu sprādziena”⁹, arī Aleidas Asmanes (*Aleida Assmann*) lietoto “atmiņu lavīnas”¹⁰ metaforu. Ja 90. gados, kā raksta literatūrzinātniece Ausma Cimdiņa, dzirdēja sūdzības, ka latviešu eksperimenti ir “māžošanās pakal Vakareiropas postmodernismam”¹¹, tad 21. gadsimta sākumā problēma ar postmodernismu ir pavisam cita. Postmodernisms zaudē auru nevis tāpēc, ka tas būtu svešs latvieša mentalitātei vai apropriēts jau norieta stadijā, bet gan tāpēc, ka latviešu rakstnieks jūtas to izsmēlis. Kritiķim vairs nav jāsargā rakstnieks no postmodernisma pēlējiem. Tagad pats rakstnieks uzskata, ka 90. gadu latviešu prozas darbi ar laiku “ir pārvērtušies par pārsvarā nebaudāmu lasāmvielu”¹² un ka reālismam varbūt meklējama jauna jēga. Līdz ar šo nogurumu pieaug interese par vēsturi.

Būtiska figūra šajā kontekstā ir Gundega Repše. 2011. gadā, ievadot divpadsmit rakstnieču stāstu kopkrājumu “Mēs. XX gadsimts”, viņa ugunīgi sludināja, ka latviešu lasītājs negrib dzirdēt neko drūmu par pagātņi un gaida “vienkārši samierināšanos, vienotību un omulīgu tagadni”, taču grēkojuši ir arī autori: “Pieticība un sevis nicināšana, manuprāt, nav ļāvusi šādiem darbiem notikt pirms desmit gadiem.”¹³ Rakstnieka uzdevums būtu to mainīt. Šis uzdevums, kā liecina Repšes atsauce uz 20. un 21. gadsimta miju, nosaka jaunākās latviešu prozas atšķirību no postmodernās literatūras. Tā vedina domāt arī stāstu krājumā ievietotā Valtera Nollendorfa apcere, kurā 90. gadu prozas darbi visai zīmīgi raksturoti kā “ieslēgšanās sevī un atsvešināšanās, varbūt pat kā reakcija uz padomju laikā uzsvērtu literatūras publisko lomu”¹⁴. Kas ietekmēja šo pavērsienu uz vēsturi? Kāpēc tik daudzi rakstnieki sekoja Repšes iniciatīvai? Varbūt šī tendence ir tikai “postpadomju mazvērtības kompleksa”¹⁵ izpausme, kuru saasinājuši Sofi Oksānenas (*Sofi Oksanen*) un Hertas Milleres (*Herta Müller*) starptautiskie panākumi? Abu rakstnieču darbi pirmoreiz latviski publicēti tieši 2011. gadā un Repšes priekšvārdā figurē kā spilgti paraugi tādai prozai, kuru nebiedē Eiropas nacionālo vēsturu šausmas. Traumas un atmiņas studijas liek pieņemt, ka šo pavērsienu nevar reducēt uz vienu konkrētu aktivitāti un ka tas ir jāizprot kā etaps garākā vēstures procesā.

Tonijs Džads (*Tony Judt*) 2002. gadā postulēja, ka Austrumeiropā ir “pārāk daudz atmiņas”. Ja rietumeiropieši koncentrējas galvenokārt uz Otro pasaules karu kā īpaši traumatisku periodu, tad “austrumeiropiešiem ir vairāki analogi atskaites punkti: 1918–1921, 1938, 1939, 1941, 1944, 1945–1948, 1956, 1968 un tagad 1989. Katrs no šiem laika nogriežņiem nozīmē kaut ko citu un gandrīz vienmēr kaut ko strīdīgu un traģisku dažādām nacionālām vai etniskām grupām vai tās pašas grupas nākamajām paaudzēm”¹⁶. Šāda

sarežģītās pagātnes pārsātinājuma apstākļos ir pilnīgi saprotams, ka vēstures traumas kultūras aprītē nostiprinās šķietami novēloti un veido savītu temporalitāti, kurā pagātne ir klātesoša tagadnē un aicina pētīt vēsturi no subjektīvas pozīcijas. Tas atklājas arī Repšes leksikā, kad viņa skaidro vēstures romānu sērijas “Mēs. Latvija, XX gadsimts” ierosmi: “protests”, “manifests”, “pašattaisnojums”.¹⁷ Traumas temporalitāte atšķirībā no vēsturiskās temporalitātes nav lineāra un rada tādu vēstures pieredzi, kurā subjekti atpazīst sevi iekļautos cits cita traumās¹⁸, turklāt šīs identifikācijā vai empātijā – melanholijā vai sērās¹⁹ – balstītās attiecības var šķērsot laika robežas un vienot dzīvos ar mirušajiem. Sabiedrībās ar nesenu traumatisku pieredzi melanholija un sēras funkcionē kā galvenās reakcijas uz vēsturisku zaudējumu, tāpēc ir būtiski apzināties to temporālās un ētiskās implikācijas un potenciālo iespaidu plašākā kultūras kontekstā. Prozu šādā perspektīvā vēlos skatīt kā ideju un vērtību virzītāju.

Sēras un melanholija

Lai pilnvērtīgāk izprastu sēru un melanholijas lomu kultūras atmiņā, nepieciešams sākt ar traumas jēdziena būtību. Par traumatiskiem notikumiem, sekojot Zigmundam Freidam (*Sigmund Freud*), jādēvē psihiski ievainojumi, “kas ir pietiekami spēcīgi, lai pārrautu kairinājuma aizsegu”, un neapturami pārpludina dvēseles aparātu “ar lieliem kairinājuma daudzumiem”²⁰. Īpaši spilgti traumatiski notikumi atklājas sāpīgos atmiņējumos, kas saistīti ar to pagātnes daļu, ko persona vai grupa, lietojot Asmanes frāzi, “nav vēl pārstrādājuši”²¹; citiem vārdiem sakot – ar dzīvo pagātnes daļu, kas nav sastingusi hronikas ailēs, kur, pretēji atmiņai, laiks ir pakļauts linearitātei. Kā traumatisko atmiņu ietekmē – arī saistībā ar postpadomju telpā aktuālo “atmiņu ekshumācijas”²² procesu – mainās pagātnes, tagadnes un nākotnes attiecības, salīdzinot ar tradicionālās historiogrāfijas pamatprincipiem, kuri tikai samērā nesen tika apšaubīti no pašu historiogrāfijas teorētiķu vidus?²³

No tiktāl rakstā minētā noprotams, ka pagātne, kas postpadomju kultūrā bieži asociēta ar traģiskajiem 20. gadsimta notikumiem²⁴, mazāk pievērsoties senākiem vēstures periodiem, eksistē kā ieilgusi, nepārstrādāta un neapjēgta. Tagadne attiecīgi nav vienkārši pārejas punkts starp pagātņi un nākotni; daudzo sāpīgo un uzstājīgo atmiņu iespaidā par tagadnes mērķi kļuvusi kritiska, šodienas sociālo un politisko problēmu determinēta pagātnes izpēte, kuras beigu datums ir nenosakāms. Rietumu diskusijās par 21. gadsimta kultūru šī tagadnes temporalitāte aplūkota kā izteikti laikmetīga parādība, akcentējot arī to pavadošās negatīvās reakcijas – sprosta sajūtu un garlaicību.²⁵ Tikmēr postpadomju telpā redzamāks ir Asmanes minētais īgnums pret atcerēšanos, kam latviešu rakstniecība noteikti negrasās piebalsot, jo lielu daļu autoru nodarbina ar vēstures traumām nesaraugjami saistītas tēmas. Pagātnes un tagadnes ciešajam savijumam, bez šaubām, ir arī riskantā puse – melanholiska pagātnes zaudējumu izdzīvošana pretstatā apzinātam darbam ar traumu.

Ar jēdzienu “trauma” saprotu psiholoģisku fenomenu, kas, kā atzīmē literatūrzinātniece Ketija Karuta (*Cathy Caruth*), ir kas vairāk par patoloģiju vai vienkāršu slimību.

Trauma ir ievainojuma iniciēts "rētas stāsts", kas liecina par reprezentācijai citādi nepieejamu realitāti un ir novēlots attiecībā pret ievainojuma brīdi.²⁶ Trauma šādā izpratnē – un tas ir viens no postfreidiskās psihoanalīzes atklājumiem – novērojama ne tikai individuālā, bet arī sabiedrības un kultūras līmenī. Taisnības labad jāsaka, ka šis psihoanalīzes paplašinājums atrodams jau vēlinā Freida darbā "Cilvēks Mozus un monoteistiskā reliģija" (*Der Mann Moses und die monotheistische Religion*, 1939), kurā viņš cenšas parādīt, kā vēsturiski notikumi neapzināti pārceļo no paaudzes paaudzē. Nesenā pieredze, viņaprāt, var tik ļoti līdzināties izstumtajai pieredzei, ka tā spēj to atgriezt tagadnē; līdzība starp hronoloģiski šķirtām norisēm uzlādē tagadni ar "izstumtās pieredzes latento enerģiju"²⁷. (Filozofs un Freida darbu tulkotājs Igors Šujevjs to skaidro kā īpašu savienību starp dzīvajiem un mirušajiem, kā laiku saplūšanu.²⁸) Citiem vārdiem sakot, trauma ir saduršanās ar notikumu, kas neiederas esošajā simboliskajā kārtībā, un tās atkārtota izpaušanās uzrāda reprezentācijas robežas. Tā kā reprezentācija nav tīri individuāls fenomens, bet vienmēr ir saistīta ar kultūras situāciju, tad arī trauma nav tikai individuāls fenomens. Literatūras kā kultūras prakses devums ir mēģinājums piešķirt traumai balsi, kas nozīmē arī apzināties sēru un melanholijas lomu traumatiskajās atmiņās.

Sēru un melanholijas atšķirības jau izsenis bijušas grūti definējamas. Pazīstamajā 1917. gada esejā "Sēras un melanholija" (*Trauer un Melancholie*) Freids par abiem fenomeniem apgalvo, ka to skaidrojumi aprakstošajā psihiatrijā ir plūstoši un ka tos vieno pasaules un sevis noniecinašana un nespēja mīlēt,²⁹ tāpēc paviršā vērojumā tie šķiet identiski. Atšķirības izkristalizējas, aplūkojot sēru un melanholijas attieksmi pret zaudēto objektu, kas, saskaņā ar Freidu, var būt arī abstrakts, piemēram, valsts, brīvība, ideāls. Sēru darbā objekta faktiskā prombūtne tiek aizstāta ar iztēlotu klātbūtni, tādējādi ļaujot sērotājam apzināties, ko viņš ir zaudējis līdz ar objektu. Salīdzinādams atmiņas ar realitāti, sērotājs samierinās ar objekta izzušanu. Turpretim melanholiķis liek lietā fantāziju, lai paturētu zaudēto objektu sevī, tāpēc melanholiķis neiegūst nepieciešamo distanci, kas ļautu apjēgt sava visnotaļ drūmā stāvokļa cēloni un novirzīt enerģiju uz citu objektu. Šīs atšķirības var konceptualizēt arī kā atšķirības starp objekta eksternalizāciju (sēru darbība) un internalizāciju (melanholijas darbība), kas literatūrā izpaužas kā traumas neizsakāmības saglabāšana pretstatā traumas integrēšanai stāstā.

1923. gada darbā "Es un Tas" (*Das Ich und das Es*), kura nostādnes nešaubīgi ietekmējusi Pirmā pasaules kara traģēdija, Freids pārvērtē savu sākotnēju uzskatu par identificēšanos ar zaudēto objektu kā vienkārši patoloģiju; tagad viņš ir gatavs atzīt, ka šī melanholijai tipiskā darbība patiesībā nosaka cilvēka patību. Proti, tikai internalizējot zaudēto objektu, cilvēks vispār kļūst par subjektu.³⁰ Tātad Freids nojauc robežu starp sērām un melanholiju, parādot melanholisko identificēšanos kā būtisku sēru darba daļu un piešķir tai pozitīvu konotāciju. Mūsdienās sēru un melanholijas ciešās attiecības piedāvā konceptuālu rāmi, kurā domāt par 20. gadsimta šausminošo notiku klātbūtni kultūras atmiņā un veidiem, kā vēsturnieki, rakstnieki un mākslinieki iesaistās sarunā ar šiem notikumiem.

Dominiks Lakapra (*Dominick LaCapra*) turpina Freida tradīciju, uzsvērdams, ka sēras un melanholija nav atdalāmas binārā opozīcijā – tām tipiskie iestrādāšanas (*working*

through) un pārejas darbībā (*acting out*) procesi ir mijiedarbīgi. Vienlaikus ir ļoti svarīgi pamanīt, ka sēras un melanholija ir viens otru līdzsvarojoši spēki un ka ir iespējamas sēras bez nemitīgas atkrišanas atpakaļ melanholijā.³¹ Lai pārvarētu melanholiju, jāiegūst kritiska distance pret traumas sakni un no jauna jāiezīmē robežas starp pagātņi, tagadni un nākotni. Visgrūtāk to paveikt posttraumatiskā situācijā – šī atziņa attiecināma arī uz Latvijas kultūru, kurā literatūra dara ko vairāk par atmiņu reprezentēšanu: literatūra piešķir atmiņām formu un jēgu, un tagadnisko pagātnes pieredzi postpadomju stāvokli novērojamā degsme izzināt vēstures katastrofu, sērot par upuriem un meklēt taisnīgumu³² tikai saasina šo literatūras modalitāti. Kā atzīmē Jenss Brokmaiers (*Jens Brockmeier*), atmiņu veidošanas funkcija visuzskatāmāk atklājas temporāli sazarotās un autobiogrāfiskās atmiņās – tieši stāstījums (tikpat labi arī fiktīvs) tajās strukturē cilvēka subjektivitāti.³³

Tomēr stāstījumi, kuros lomu var spēlēt melanholiska pieķeršanās pagātnei, nav individuāli projekti vien, jo personiskas atmiņas vienmēr saistītas ar kultūras tradīcijai raksturīgajām mnemoniskajām vērtībām, kas nosaka, ko mēs, konkrētai tagadnei piederīgi, izvēlamies atcerēties un aizmirst, kā dažādajām atmiņu lauskām būtu jāturas kopā un kādi ir atmiņas uzdevumi.³⁴ Turklāt process ir divvirziena – literatūra ietver emocionālus spriedumus, kas tiešāk vai netiešāk, atkarībā no stāstījuma stila un toņa, apelē pie sabiedrības nostājām. Literatūra var darboties kā sociāls aģents, piedāvājot versijas par vēsturisko laiku, kas vienlaikus ir balstītas stāstījuma uzbūvē un pārsniedz stāstījuma formālos aspektus, lai pārbaudītu, vai lasītājs apstiprinās attiecīgās versijas morālo vērtību. Jāatzīmē, ka šāda retorikas un ētikas sintēze pastāv Repšes prozā.

Turpinājumā aplūkošu divus zīmīgus 21. gadsimta latviešu romānus, galveno uzmanību veltot sēru un melanholijas problemātikai, kas atklāsies metaforiskā līmeņa analizē, neaizmirstot arī par stāstījuma struktūras nozīmi. Abi romāni runā par padomju okupācijas traumu, taču dara to visai atšķirīgi.

Deklarēt traumu

Gundegas Repšes romāns “Dzelzs apvārdošana” formas ziņā – vienos vākos apvienots īsstāsts, simbolu skaidrojošā vārdnīca un intervijas – iekļaujas latviešu postmodernās prozas fascinācijā ar fragmentāru izteiksmi. Taču romānu var kontekstualizēt arī citādi, saskatot postmodernisma un traumas attiecības. Saskaņā ar Lakapru, trauma, būdama pārraujošs spēks, dekonstruē žanra robežas un vairās no tādas stāstījuma struktūras, kas samierina pagātņi un tagadni un noliedz traumu, kura vienlaikus ir stāstījuma dzinulis.³⁵ Tieši postmodernajos traumas stāstījumos dominē sēru paildzināšana, ko var atpazīt, piemēram, pēc tekstā iestrādātiem atkārtojumiem ar šifrētu nozīmi, poētiski uzlādēta un dusmas signalizējoša stila un spriedumiem, kā arī pēc neizsakāmā privilēģēšanas, ko Eiropā veicinājusi 20. gadsimta otrās puses postapokaliptiskā gaisotne ar tās daudzajām fatālistiskajām diagnozēm – literatūras nāve, cilvēka nāve, reālā nāve, vēstures nāve, mākslas nāve u. c. Neuzticēšanās koherentiem – lineāriem un konsolidējošu nobeigumu sološiem – stāstījumiem ir viena no postmodernās filozofijas un literatūras tendencēm, kas atstāj iespaidu

arī uz traumas reprezentāciju. Postmodernā proza palīdzējusi nostabilizēt uzskatu, ka sēru paildzināšana jeb melanholija ir vitāla reakcija uz zaudējumu un ka traumas neizstāstīšanai ir politiska un morāla vērtība.³⁶ Kopumā ņemot, postmoderni fragmentārus stāstījumus var lasīt kā kultūras traumas simptomus, kā to pierāda arī Repšes eklektiskais romāns.

Jau romāna pirmajās lappusēs atklājas stāstītājas melanholijas iemesls. Kādā divbalstīgā epizodē saduras Herolda, rietumeiropieša, un Rainas, latvietes, izpratnes par pagātnes vietu tagadnē – izpratnes par to, ko ir vērts atminēties.

Nekādu komunistu nav, tava dzimtene ir brīva. Ne vella, visur izlien kā rēgi, sodrēju vikšķi. Vai zini, ka precizākā atriebība ir labi dzīvot? Un kas ir vikšķis? Nepiekasies! [...] Es pametu savas mājas to rikļurāvēju varā. Es aizbēgu. Tur nekas vēl nav beidzies. Vai tu nepārspilē savu nozīmību? [...] Vai tu ceri, ka vairs nesāpēs? Tiec galā šeit, un tikai tad brauksim. Apsoli? Te ir sanatorija, ne dzīve, tālab negribas atkal uzšķērst iekšas, lai ar kaut ko *tiktu galā*. [...] Piedod un aizmirsti, vienkārši piebeidz to tīģeri. [...] Protams, tavai Provansai nekas nenotiks, mūžīgi mūžos nenotiks, bet manai... Tu atkal pārspilē savu nozīmi. Nē, tas ir punkts, kurā mēs atšķirsimies vienmēr. Tava iedomīgā Francija nav atceļama, bet mana pašmociņās nogandinātā Latvija... Beidz vienreiz uzskaitīt atšķirības! [...] Tu joprojām meklē vainīgos. Komunisti taču apsprāguši.³⁷

Ja neskaita šo saķeršanos, tad Rainas deklarētajai nostājai par mūsdienu Latvijas atrašanos komunistu varā (vai tā ir atsauce uz nenotikušo lustrāciju?) romānā nav antitēzes, kas darbotos līdzīgi Freida “realitātes pārbaudei”³⁸ – subjekta (šajā gadījumā – protagonistā) atmiņu salīdzināšanai ar realitāti. Ja ir sarežģīti runāt par “realitāti” literārā darbā, tad varētu gaidīt vismaz salīdzināšanu ar cita protagonista atmiņām, pieļaujot arī empātijas iespēju. Raina asi noraida Herolda aicinājumu strādāt (“*tikt galā*”) ar traumā Francijā, kas atrodas tālu no Latvijas un tādējādi piedāvā vajadzīgo kritisko distanci. Rainas reakcija skaidrojama ar to, ka Herolds, pēc viņas domām, pieder svešai atmiņas epistēmai, kurā neeksistē okupācijas iedzīvinātās bailes par valsts nākotni, un Raina arī nemeklē kādu citu kopsaucēju starp sevi un Heroldu. Tāpat nevar nepamanīt, ka Raina “tikšanu galā” asociē ar traumas dzēšanu, kuras pretstats ir traumas internalizācijas uzturēšana (“tālab negribas atkal uzšķērst iekšas”) kā, no vienas puses, vērtīga, bet, no otras puses, narcistiska darbība, kas dekonstruē tradicionālo priekšstatu par stāstījumu kā jēgveidi.³⁹ Proti, Raina neeksternalizē traumā stāstot, tikai paziņo par tās eksistenci. Te jāpievērš uzmanība daudzpunktes lietojumam, kas vedina secināt, ka padomju okupācijas trauma ir kaut kas starp pašsaprotamo un neizsakāmo: “[...] bet mana pašmociņās nogandinātā Latvija...” Lasītājam līdz ar to ir ierobežotas iespējas Rainas pieredzē atrast plašāku jēgu, salāgot viņas pieredzi ar citu stāstīto, nemaz nerunājot par pavedienu izejai no šī melanholiskā postpadomju strupceļa.

Repšes romānā protests pret rakstā iepriekš piesaukto “omulīgo tagadni” norisinās uz sēru rēķina. Raina izdzīvo pagātni, it kā tā būtu pilnībā klātesoša, nevis reprezentēta atmiņā, kas radītu sērām tik nepieciešamo laika distanci. Izvērstas, tātad ne tikai ātri

noraidītas, alternatīvas versijas par tagadnes un pagātnes attiecībām iztrūkumu balsta arī stāstītājas neviennozīmīgā attieksme pret adresātu (Heroldu). No vienas puses, stāstītāja uzrunā adresātu, lai viņš palīdzētu radīt stāstījuma un tātad arī viņas dzīves jēgu. Tiktāl attiecības starp stāstītāju un adresātu atbilst klasiskajai, jau reālistiskā sastopamajai dinamikai. No otras puses, radīšanai jānorisinās, lasot Rainas autobiogrāfisko vārdnīcu, kas nav pati demokrātiskākā forma, par spīti stāstītājas laipnajam žestam.

Lai pārāk nesamelotos, es devos ekspedīcijā uz sevi, ieraudzīju agrāk nepamanītus nostūrus, ļaudis, notikumus, rakstus, salikumus un izgriezumus no miesas, kas it kā kādreiz bijusi mana. Es uzrakstīju Tev savu vārdnīcu. Tikai Tu pats vari radīt manu dzīvi priekš sevis, liekot izvēlēties burtus pie burtiem, vārdus pie vārdiem, mainot tos vietām, svītrojot, labojot, atrodot sinonīmus, gremdējot vai izceļot zemtekstus. Meklējot mani, radot valodu pats.⁴⁰

Atbildība acīmredzot pārnesta uz adresātu ("Tikai Tu pats vari radīt").⁴¹ Bet cik atvērta ir vārdnīcas forma, pat ja ir runa par tās literāru apspēlēšanu? Džeroms Bruners (*Jerome Bruner*) esejā "Realitātes konstruēšana stāstījumā" (*The Narrative Construction of Reality*, 1991) apgalvo, ka žanri (un formas) liek mums lietot prātu un uztveri noteiktos veidos un ka ikkatrs stāstījuma veids piedāvā konkrētu epistemoloģijas stilu.⁴² Kāda ir vārdnīcas epistemoloģija? Citiem vārdiem – kā vārdnīca organizē zināšanas? Kā stāstījuma forma vārdnīca, šķiet, ir vairāk izslēdzoša nekā iekļaujoša, un Repšes gadījumā atsevišķi šķirkļi balsta vārdnīcas tradicionālo lomu kultūrā – vārdnīca ir slēgta sistēma, jo piedāvā šauras definīcijas mākslīgi izolētām semantiskām vienībām⁴³. Zīmīgi, ka šī klasiskā modalitāte spilgti izpaužas, mēģinot definēt padomju okupācijas spēcīgo iespaidu uz tagadni un nākotni. Stāstītāja ir melanholiska, kad izmanto neizsakāmā estētiskai tipisko metaforisko redukciju, kurā trūkst plašākas – izstāstot iegūstamas – realitātes: "Tā [okupācija] ir rēta pāri sirdij, ko nevar izņemt ar plastiskās ķirurģijas līdzekļiem. Tas arī nav jādara. Rēta tur atradies vienmēr, pat tad, ja par to būs vēl un vēlreiz aizliegts atcerēties."⁴⁴ Stāsta vietā romāns deklarē traumu. Jāatzīmē, ka stāstītāja neprecīzē, kur meklējama šī traumatizētā sirds, un tomēr citi romāna emocionālie spriedumi liek pieņemt, ka tā atrodas latviešu tautas ķermenī. Līdz ar šo ķermeni traumatizēta ir arī stāstītāja, un fragmentēt dzīvi viņai nozīmē retraumatizēt sevi – šķirkļi dēvēti par "izgriezumiem no miesas". Repše šeit – un tas ir melanholijai raksturīgi⁴⁵ – pārvērš traumu estetizētā vērtībā, ar ko pārbauda lasītāja morāli: tieši tāda ir un būs okupācija, vai ne? Un tieši lasītāja morāli, jo Herolds – vārdnīcas adresāts – pieder citai epistēmai.

Stāstīt traumu

Noras Ikstenas 2015. gadā publicētais romāns "Mātes piens" atsedz traumas intersubjektīvo raksturu – viņas darbs demonstrē, kā traumatisks notikums sarauj saites starp ģimenes locekļiem, atceļot ierastos pieņēmumus par morālajiem un sociālajiem pienākumiem, kas ir specifiski romāna darbības vietai un laikam – padomju Latvijai gandrīz

piecdesmit gadu garumā. Ikstenas darbā šī “traumas romāna”⁴⁶ problemātika skaidri izpaužas mātes un meitas sarežģītajās attiecībās, kuras vajā senāki notikumi – caur mātes depresiju pirmās paaudzes (mātes tēva) pieredze sasniedz trešo paaudzi, proti, meitu viņas mēģinājumā izprast mātes dzīvi. Jau no šī īsā apraksta redzams, ka romāns “Mātes piens”, salīdzinot ar Repšes darbu “Dzelzs apvārdošana”, piedāvā plašāku temporālo perspektīvu, kurā iespējams reizē nošķirt pagātņi no tagadnes un izcelt tos gadījumus, kad pagātne un tagadne saplūst melanholikā vienībā. Turklāt Ikstenas romānā mijas meitas un mātes vēstījumi, meitas versiju par notikušo padarot par realitātes pārbaudi – alternatīvu atmiņas redzējumu – mātes grūtsirdībai, kas ar zināmu nobīdi kļūst par fundamentālu sēru darba daļu. Ja pieņem, ka sēru darbs ir romāna stāstījuma struktūras radīts efekts. To var akceptēt, ja tiek atpazīts stāsta (pagātnes rekonstruēšanas) dziedinošais spēks, ko psihoanalītiķis Dori Laubs (*Dori Laub*) saista tieši ar notikuma eksternalizāciju – izlikšanu stāstā un stāsta nodošanu kādam ārpus sevis.⁴⁷

Būtiskākais – ar nozīmi, ka tam ir visilglaicīgākā ietekme, – traumatiskais notikums romāna “Mātes piens” ģimenes dzīvē ir mātes tēva piekaušana un izsūtīšana 1944. gada oktobrī. Māte to pieredz visai nosacīti – aresta brīdī viņa ir čemodānā paslēpts zīdains un vēlāk par šo notikumu uzzina no mātes stāstītā. Minētais notikums rezultējas klusumā, traumas izstumšanā: “Mana māte izlēma atpakaļ neskatīties. Viņa izgāja par sievu pie patēva, kurš mani adoptēja un mīlēja kā savu meitu. Mēs nerunājām par manu īsto tēvu.”⁴⁸ Par spīti mātes vecāku vēlmei atstāt notikušo pagātnē un sākt jaunu dzīvi, notikums turpina vajāt tagadni caur nemācēšanu to integrēt koherentā (secīgā un reālisma estētikai pietuvinātā) stāstā. Klusēšana ir inversa komunikācijas forma, kas uztur traumas internalizāciju.

Mātes māte nemaz nenojauš, ka viņas izsūtītais vīrs pēc atgriešanās Rīgā tiekas ar meitu un ka viņa ciešanas veido meitas identitāti un dzīves virzienu.

Raugoties tēva fiziskajās ciešanās, es nolēmu kļūt par ārsti. Es neesmu pārliecināta, ka viņu mīlēju. Reizēm man viņa bija žēl, reizēm es viņu ienīdu, jo jutu, ka viņa iznīcības gēns dziļi dēstīts manī un ka ar laiku tas augs un pieņemsies spēkā, un es redzēju, ka tas mani uzvarēs, lai kā es cīnīšos pretī, tas mani uzvarēs.⁴⁹

Tēva pašdestrukcijas iemesls ir nespēja aizmirst viņam nodarīto padomju realitātes apstākļos, kad oficiālā ideoloģija nozīmē ticību progresam. Kā cilvēks, kurš nepārvar traumu, viņš ir nolēmis izzušanaī “laikmeta mēslainē”⁵⁰. Meitas dzīve savā ziņā kļūst par tēva dzīves rehabilitāciju, kam ir augsta cena. Traumas nodošana no paaudzes paaudzē romānā “Mātes piens” norisinās visnotaļ klasiski. Psihoanalītiķe Džila Salberga (*Jill Salberg*) raksta, ka vecāks, fragmentārai saziņai mijoties ar klusēšanu, “izgrūž sava prāta traumatisko saturu bērnam”, bet bērns vēlāk, pats kļuvis par vecāku, to nodod trešajai paaudzei.⁵¹ Identificējoties ar tēva ciešanām līdz tādai pakāpei, ka jārūnā par melanholijai tipisko inkorporāciju, māte rada pārrāvumu ģimenes struktūrā. Ģimene līdz ar to nevar, kā cerētu mātes māte, netraucēti pāriet no pagātnes uz nākotni; māte it kā paliek iepakaļ un netiek līdz pašas ģimenes progresam. Māte līdzinās savam tēvam – arī viņa atrodas “ārpus

ģimeniskās esības”⁵², ārpus tās laika, kas ir piesaistīts tagadnei un nākotnei un kuru no pagātnes sargā “patēva – Lielā Tēvijas kara uzvarētājas armijas cīnītāja – aizmugure”⁵³. Tēva pieredzes neizrunāšana padara māti par represētā tēva līdzinieku, kura identitāti formē atmiņas, ainas un afekti, kas pieder pagātnei un atgriežas baismīgu atkārtojumu veidolā. Zīmīgs ir mātes sapnis, kurā, saskaņā ar Freida traumas konceptu, subjekts piedzīvo “izstumto kā tagadēju pārdzīvojumu”⁵⁴.

Atgriezies savā vietā, tāpat neizģērbiesies es mazliet aizsnaudos. Vilciena dunoņa mani ieaijāja. Un sapnī es redzēju savu tēvu. Avīzes, kas vienmēr klāja viņa kambara netīro grīdu, viņš bija sakārtojis lielā, melnbaltā krustā. Tā viņš tur gulēja, atvērtām acīm, dziļi ieelpodams un izelpodams. Es iegāju pie viņa un teicu – ver acis ciet, tu esi miris. Viņš turpināja elpot, bez vārdiem atbildēdams, ka ir dzīvs.⁵⁵

Faktiski mātes tēvs ir miris, taču simboliski – viņš ir dzīvs. Sēru darbā abi šie līmeņi – faktu un simbolu – tiek nošķirti, veicot realitātes pārbaudi, savukārt melanholiā tie joprojām saglabā nenoteiktību. Ikstenas romānā sēru darbs norisinās abu stāstījumu – mātes un meitas – atšķirīgajā skatījumā uz ģimenes vēsturi, vairāk vai mazāk precīzi identificējot melanholijas brīžus un parādot to vietu piecdesmit padomju gadu griezumā.

Māte nevēlas nodot meitai saskarsmē ar represētā tēva pieredzi mantoto iznīcības dziņu: “Mans piens bija rūgts, neziņas pilns, iznīcības piens.”⁵⁶ Traumatiskā pieredze, kas pārceļo no paaudzes paaudzē, problematizē tradicionālo lomu dalījumu – māte neatpazīst sevī mātes instinktu, bet meita kļūst par savas mātes māti, jo citāda pieķeršanās vairs nav iespējama. Salberga norāda, ka bērns šādi mēģina “salabot” vecāku no ārpuses, lai gan ievainojums atrodas vecāka prātā un tāpēc nav līdz galam izdziedājams.⁵⁷ Netipiskas ir arī vecvecāku lomas – viņi dēvēti par “vecajiem vecākiem”⁵⁸. Pirmais pusgads provincē kopā ar māti meitai ir “trimdas laiks”⁵⁹ – sinonīms izsūtījumam, kas katrai no trim paaudzēm ir vienlaikus līdzīgs un atšķirīgs. Dzīve ar māti meitai saistās ar neziņu, bailēm un noklusētu pagātnei, kas tagadni vērs neizprotamu. Tagadnes izdibināšanas laiks Ikstenas romānā ir nākotne: “Tikai vēlāk, pēc mātes nāves, kad aiz muguras bija lielais pārmaiņu laiks un viņas dzīve varēja sākties, bet tā beidzās, es, iespējams, nojautīšu par robežām, kuras viņa savā dzīves laikā bija šķērsojusi.”⁶⁰ Šī ir viena no tām pasāžām, kura romāna sākumā pieder jau pieaugušās meitas balsij, kas spriež par notikušo. Taču pat tad, kad mātes dzīve ir noslēgusies, tā joprojām šķiet noslēpumaina, un katrs mēģinājums to izprast – katrs mūsdienu autore sacerētais monologs – tiecas aizpildīt atmiņas aklos laukumus, lai traumas pārceļošanu no paaudzes paaudzē izvērstu koherentā stāstījumā un tādējādi pārrautu atkārtojumu ķēdi.

Būtisks sēru aspekts ir spēja stāstīt par zaudējumu jēgpilnā veidā, atstājot pēc iespējas mazāk neapzinātā, kas turpinātu vajāt tagadni un nākotni tieši tāpēc, ka personisku vai ideoloģiski nosacītu iemeslu dēļ tas nav ticis pārstrādāts stāstījumā. Vai stāstījumam ir jāatjauno reālisma literatūras un pozitīvistiski ievirzītās historiogrāfijas nošķirums starp pagātnei un tagadni? Pilnībā tas nav iespējams, jo sērām raksturīgais iestrādāšanas process, kā atzīmē Lakapra, ir nebeidzams, tas pilnībā nepārvar traumas pāreju darbībā.⁶¹ Ikstenas

romāns noslēdzas ar Berlīnes mūra sagraušanu un Jeses jautājumu: “Mēs patiesi būsīm brīvi. Kāpēc gan viņa nebija spējīga ieklausīties?”⁶² Tomēr tas nav gluži melanholijas neatbildamais jautājums, jo darba gaitā sniegtas vairākas atbildes un iezīmēta vaicājuma sākotne tēva pieredzē. Iedziļinoties mātes un meitas sarežģītajās attiecībās, kas tiešāk vai netiešāk organizētas ap nepārstrādātu traumatisko pieredzi, Ikstena spējusi ar savu romānu pacelt apziņā traumatisko pagātņi, kas pārsniedz vienu subjektivitāti.

Noslēgums

Vēlos precizēt, ka Repšes traumas reprezentācijas modelis, lai gan tas nepiedāvā secīgu un traumu eksternalizējošu stāstījumu, nav uzskatāms par mazāk vērtīgu, salīdzinot ar Ikstenas romāna izvērsto un divbalsīgo stāstījumu.

2010. gadā Amsterdamā publicēts starpdisciplinārs rakstu krājums ar nosaukumu “Viņpus stāstījuma koherences” (*Beyond Narrative Coherence*), kura ievadā sastādītāji kritizē stāstījuma studijās sastopamo “koherences paradigmu”. Viņi iebilst pret koherenci kā kvalitātes garantu, kā labu un veselīgu stāstījumu normu. Šīs paradigmas aizstāvētie literārie darbi ir lineāri, hronoloģiski un implicīti pieņem, ka haotiskajai dzīvei ir iespējams piešķirt harmonisku formu. Ir viegli nojaust, ka “koherences paradigma” šādi marginalizē traumatisku pieredzi.⁶³ Tāpat tā riskē noklusēt, ka melanholijai, kā to ilustrē gan Repšes, gan Ikstenas romāns, piemīt politisks potenciāls. Repšes darbā stāstītājas melanholija, šķiet, funkcionē kā atbilde aicinājumam⁶⁴ aizmirst padomju okupācijas traģēdiju. Tikmēr Ikstenas romānā tā ir saistīta ar mātes pašdestruktīvo pretošanos padomju ideoloģijai un caur stāstīšanas aktu tiek integrēta sēru darbā, kas, protams, nozīmē nevis pagātnes aizmirstāšanu, bet paškritisku atmiņšanos. Tātad abos traumas reprezentācijas modeļos melanholijai ir savs uzdevums un tā nav tikai defekts, kas radies no nespējas radīt pilnīgi koherentu stāstījumu.

Repšes romānā – gan raugoties uz tā žanrisko daudzveidību, gan vērsot uzmanību uz darba sakāpināto valodu un iedziļinoties stāstītājas psiholoģijā – kultūras traumas “izvārdītā” dzīve atstājusi daudz lielāku iespaidu uz darba stilu un struktūru, nekā tas ir Ikstenas romānā, kas šķiet drīzāk koherents un traumas radīto melanholiju caur mātes tēla portretējumu izceļ kā atsevišķu parādību, visnotaļ tieši uzrādot arī šīs reakcijas sociāli politisko kontekstu. Proti, ja Ikstena sniedz konkrētas vēsturiskas detaļas, piemēram, aprakstot iemeslus mātes ārsta karjeras norietam, tad Repše, jau raugoties no mūsdienu pozīcijas, iztiekl ar norādi, ka komunisma rēģi turpina vajāt Latvijas sabiedrību. Vairāk detaļu ir Repšes darbos “Alvas kļiedziens” (2002) un “Vara rati” (2006). Tomēr pēc šī salīdzinājuma būtu pārāk vienkārši aprobežoties ar secinājumu, ka Repšes fragmentārais stāstījums ir neveselīgs, bet Ikstenas koherents – veselīgs. Literatūrzinātne ar šādām kategorijām nestrādā, kaut arī psihoanalīze, kur šāds dalījums pastāv, tai palienējusi melanholijas un sēru konceptu, lai mēs dziļāk izprastu literatūru, kas runā par 20. gadsimta pieredzi.

Pētījuma tapšanu atbalstījusi Igaunijas Pētniecības padome (PUT 1481) un Eiropas Reģionālās attīstības fonds (Igaunijas Augstākās izglītības izcilības centrs).

Atsauces un piezīmes

- ¹ Kristeva J. Kontrdepresants – psihoanalīze. Tulk. I. Lapinska. *Kentaurs XXI*. Nr. 48. 2009. 113. lpp.
- ² Sk., piemēram: Godiņš G. Tauriņa vai kaktusa loģika. *Literatūra un Māksla*. 1990. 21. apr. 10. lpp.; Čaklā I. Nesaķemmētas domas. Čaklā I. *Kas dzīvo vārdos: raksti par literatūru*. Rīga: LU LFMI, 2013. 166.–174. lpp.
- ³ Gorky M. et. al. *Soviet Writers Congress 1934: The Debate on Socialist Realism and Modernism in the Soviet Union*. London: Lawrence and Wishart, 1977. P. 21.
- ⁴ Berelis G. *Neēd šo ābolu. Tas ir mākslas darbs: postmodernisms un latviešu literatūra*. Rīga: Atēna, 2001. 92. lpp.
- ⁵ Turpat. 118. lpp.
- ⁶ Gūtmane Z. *Totalitārisma traumu izpausmes Baltijas prozā*. Rīga: LU LFMI, 2019. 315. lpp.
- ⁷ Hutcheon L. *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. London and New York: Routledge, 2003. P. 110.
- ⁸ Etkind A. *Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied*. Stanford: Stanford University Press, 2013. P. 234.
- ⁹ Winter J. The Memory Boom in Contemporary Historical Studies. *Raritan*. 2001. Vol. 21, No. 1. P. 52–66.
- ¹⁰ Asmane A. *Jaunais īgnums par memoriālo kultūru. Iejaukšanās*. Tulk. I. Šuvajevs. Rīga: Zinātne, 2018. 125. lpp.
- ¹¹ Cimdiņa A. Reālisms kā problēma latviešu literatūrā. Cimdiņa A. *Teksts un klātbūtne*. Rīga: Jumava, 2000. 125. lpp.
- ¹² Bankovskis P. Neskaidrie nolūki. *Satori*, 2009, 21. janv. <https://www.satori.lv/article/neskaidrie-noluki> (skatīts 2019.09.10.). Sal. ar Ievas Melgalves gadu vēlāk pausto apgalvojumu, ka Ingas Žoludes stāstu krājumam “Mierinājums Ādama kokam” (2010) ir jābūt pēdējai postmodernajai latviešu grāmatai, lai sāktos kaut kas jauns. Sk.: Melgalve I. Pēdējā postmodernā grāmata. *Satori*, 2010, 30. sept. <https://www.satori.lv/article/pedeja-postmoderna-gramata> (skatīts 2019.09.10.).
- ¹³ Repše G. Mūsu redzējums prozas valodā. Jansone I. u. c. *Mēs. XX gadsimts*. Rīga: Dienas Grāmata, 2011. 6. lpp.
- ¹⁴ Nollendorfs V. Mūsu stāsti, mūsu vēsture. Jansone I. u. c. *Mēs. XX gadsimts*. Rīga: Dienas Grāmata, 2011. 9. lpp.
- ¹⁵ Sikāk sk.: Tlostanova M. *What Does it Mean to be Post-Soviet?: Decolonial Art from the Ruins of the Soviet Empire*. Durham: Duke University Press, 2018. P. 2–11.
- ¹⁶ Judt T. The Past is Another Country: Myth and Memory in Post-War Europe. Müller J.-W. (ed.). *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. P. 172.
- ¹⁷ Repše G. Diemžēl vēsture neko nemāca. *Kultūrzīmes*. 2016. Nr. 24. 3. lpp.
- ¹⁸ Caruth C. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996. P. 25.
- ¹⁹ Dominiks Lakapra identifikāciju saista ar patoloģisku pieķeršanos vēstures upuriem, līdz ar to zūd atšķirība starp subjektu un objektu, savukārt empātija viņam nozīmē virtuālu pieredzi, kurā cilvēks tikai iztēlojas sevi otra cilvēka situācijā un joprojām apzinās savu vēsturisko pozīciju. Sk.: LaCapra D. *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001. P. 28, 78.
- ²⁰ Freids Z. *Viņpus tīksmes princīpa*. Tulk. I. Šuvajevs. Rīga: Zvaigzne ABC, 2017. 43. lpp.
- ²¹ Asmane A. *Jaunais īgnums par memoriālo kultūru. Iejaukšanās*. 138. lpp.
- ²² Visnotaļ precīzi šo procesu nesenā pētījumā ieskicē Zanda Gūtmane: “Arī literatūrā, kura ir kolektīvās atmiņas ietvērēja un bijusi pakļauta padomju varas ideoloģiskajām prasībām un cenzūras spiedienam, atjaunotās demokrātijas apstākļos gluži vai eksplozīvi parādās padomju laika un, jo sevišķi, iepriekš klusējošo atmiņu kopienu vēstījumi. [...] 21. gadsimta sākumu kopumā gribas iezīmēt kā izmaiņu laiku Baltijas valstu atmiņu kultūras jomā, jo pēc ieilgušās, bet psiholoģiski pamatotās kolektīvās komunisma upura lomas eksploatācijas literatūrā notiek pievēršanās individualizētiem un plurālistiskiem atmiņu vēstījumiem, kas daudz pilnīgāk atklāj Baltijas vēsturiskās pieredzes daudzveidību un uzmanības lokā izvirza arī tāda Baltijas sabiedrības grupas kā klusējošā un varas sakropļotā inteliģence vai cilvēki, kuru

- darbības uzskatāmas par kolaboracionistiskām.” Sk.: Gūtmane Z. Atmiņu ekshumācija Enes Mihkelsones romānā “Mēra kaps” un Noras Ikstenas romānā “Mātes piens”. Lāms E. (sast.). *Aktuālas problēmas literatūras un kultūras pētniecībā*. 22. laid. Liepāja: LiePA, 2017. 161.–162. lpp.
- ²³ Sk., piemēram: Bevernage C., Lorenz B. (eds.). *Breaking Up Time: Negotiating the Borders Between Present, Past and Future*. Göttingen: Vandehoek and Ruprecht, 2013.
- ²⁴ Tiesa, grūti noliegt, ka mūsdienu Latvijā vārdi “20. gadsimta traģēdija” saistās galvenokārt ar padomju varas īstenotajām represijām (arī jaunākajā prozā tām veltīts vairāk uzmanības), kamēr Rietumeiropā dominē holokausta atcere (kaut gan holokausts, protams, ir arī Latvijas vēstures katastrofa). Zīmīgs izteikums atšķirīgo atmiņas kultūru kontekstā pieder ievērojamajam franču vēsturniekam Pjēram Norā (*Pierre Nora*): “Kurš saka atmiņa, tas saka Šoa.” Cit. pēc: Winter J. *The Memory Boom in Contemporary Historical Studies*. P. 52.
- ²⁵ Sk., piemēram, Groys B. *Comrades of Time*. e-flux journal. *What is Contemporary Art?* Berlin and New York: Sternberg Press, 2010. P. 23–39.
- ²⁶ Caruth C. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. P. 4.
- ²⁷ Freud S. *Moses and Monotheism: Three Essays. The Standart Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. Vol. XXIII (1937–1939). Moses and Monotheism, An Outline of Psychonalysis and Other Works*. Transl. by J. Strachey. London: Vintage, 2001. P. 95.
- ²⁸ Šuvajevs I. *Psihoanalīze: idejas, to izvērsumi un konteksti*. Rīga: Zinātne, 2012. 253. lpp.
- ²⁹ Freud S. *Mourning and Melancholia. The Standart Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. Vol. XIV (1914–1916). On the History of the Psycho-Analytic Movement, Papers on Metapsychology and Other Works*. Transl. by J. Strachey. London: Vintage, 2001. P. 243–244.
- ³⁰ Clewell T. *Mourning Beyond Melancholia: Freud’s Psychoanalysis of Loss. Journal of the American Psychoanalytic Association*. 2004. Vol. 52. No. 1. P. 61.
- ³¹ LaCapra D. *Writing History, Writing Trauma*. P. 150.
- ³² Sikāk sk.: Etkind A. *Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied*. P. 8–9.
- ³³ Brockmeier J. *Beyond the Archive: Memory, Narrative, and the Autobiographical Process*. Oxford: Oxford University Press, 2015. P. 99–100.
- ³⁴ Danziger K. *Marking the Mind: A History of Memory*. Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2008. P. 8.
- ³⁵ LaCapra D. *Writing History, Writing Trauma*. P. 96, 176.
- ³⁶ Sal.: Clewell T. *Mourning, Modernism, Postmodernism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009. P. 3–4.
- ³⁷ Repše G. *Dzelzs apvārdošana*. Repše G. *Smagais metāls*. Rīga: Dienas Grāmata, 2012. 330.–331. lpp.
- ³⁸ Clewell T. *Mourning Beyond Melancholia: Freud’s Psychoanalysis of Loss*. P. 44.
- ³⁹ Walsh J. *On the seductions of psychoanalytic story-telling: Narcissism and the problems of narrative. Frontiers of Narrative Studies*. Vol. 3. No. 1. 2017. P. 74.
- ⁴⁰ Repše G. *Dzelzs apvārdošana*. 340. lpp.
- ⁴¹ Šī žesta paradoksālīti nosaka Repšes prozas īpatnības. Kā recenzijā par “Dzelzs apvārdošanu” raksta Anda Baklāne: “Viens no Repšes iemīļotākajiem izteiksmes līdzekļiem vienmēr ir bijis monologs. Viņa nelabprāt vienkārši izstāsta stāstu, raugoties no putna lidojuma. Liriskajiem varoņiem ir nepieciešama tribīne, kurā viņus neviens netraucē. Interesanti, ka šajos monologos nereti ir daudz jautājumu [...] – tie ir retoriski vai tiek uzdoti klāt neesošām personām, piemēram, Dievam vai mirušajiem. Respektīvi, tiem, kas nevar izjaukt kompozīciju ar savām atbildēm.” Sk.: Baklāne A. *Iemīlēt “R”*. *Latvju Teksti*. 2011. Nr. 5. 43. lpp.
- ⁴² Bruner J. *The Narrative Construction of Reality. Critical Inquiry*. 1991. Vol. 18. No. 1. P. 15.
- ⁴³ Eco U. *Semiotics and the Philosophy of Language*. Bloomington: Indiana University Press, 1986. P. 47.
- ⁴⁴ Repše G. *Dzelzs apvārdošana*. 409. lpp.
- ⁴⁵ Sikāk sk.: LaCapra D. *Writing History, Writing Trauma*. P. 23.
- ⁴⁶ Balaev M. *Trends in Literary Trauma Theory. Mosaic*. Vol. 42. No. 2. P. 149–150.
- ⁴⁷ Laub D. *Bearing witness or the vicissitudes of listening*. Felman S., Laub D. (eds.). *Testimony: Crises of witnessing in literature, psychoanalysis, and history*. New York and London: Routledge, 1992. P. 69.
- ⁴⁸ Ikstena N. *Mātes piens*. Rīga: Dienas Grāmata, 2015. 14. lpp.
- ⁴⁹ Turpat. 15. lpp.

- ⁵⁰ Ikstena N. *Mātes piens*. Rīga: Dienas Grāmata, 2015. 16. lpp.
- ⁵¹ Salberg J. The Texture of Traumatic Attachment: Presence and Ghostly Absence in Transgenerational Transmission. *The Psychoanalytic Quarterly*. 2015. Vol. 84. No. 1. P. 23.
- ⁵² Ikstena N. *Mātes piens*. 16. lpp.
- ⁵³ Turpat. 20. lpp.
- ⁵⁴ Freids Z. *Viņpus tīksmes principa*. 31. lpp.
- ⁵⁵ Ikstena N. *Mātes piens*. 43. lpp.
- ⁵⁶ Turpat. 32. lpp.
- ⁵⁷ Salberg J. The Texture of Traumatic Attachment: Presence and Ghostly Absence in Transgenerational Transmission. P. 36.
- ⁵⁸ Ikstena N. *Mātes piens*. 34. lpp.
- ⁵⁹ Turpat. 39. lpp.
- ⁶⁰ Turpat. 23. lpp.
- ⁶¹ LaCapra D. *Writing History, Writing Trauma*. P. xxiii.
- ⁶² Ikstena N. *Mātes piens*. 168. lpp.
- ⁶³ Hyvärinen M. et al. Beyond Narrative Coherence: An Introduction. Hyvärinen M. et al. (eds.). *Beyond Narrative Coherence*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2010. P. 1–15.
- ⁶⁴ Varētu jautāt, kur ir formulēts šis aicinājums, kuru apkaro Repšes romāns. Jau atkal – pašā romānā trūkst skaidru norāžu. Tomēr kāds Repšes izteikums no intervijas par romānu sērijas “Mēs. Latvija, XX gadsimts” nepieciešamību varētu būt attiecināms arī uz “Dzelzs apvārdošanā” pausto riebumu pret aizmiršanu: “[...] vai katrā kaut cik nozīmīgā kultūras pasākumā tika postulēts, ka jābeidz rakņāties pagātnē un tai liekams miers. Normāliem cilvēkiem kultūras aprindās, lai kā arī viņi dažkārt tiktu zākāti, nebija pieņemams šis Tautas partijas laikā valdījušais absolūtais cinisms un nihilisms.” Sk.: Repše G. Diemžēl vēsture neko nemāca. 3. lpp.

Artis Ostups

From Melancholy to Mourning: the Trauma of Soviet Occupation in Gundega Repše's Novel *Persuasion of Iron* and Nora Ikstena's Novel *Soviet Milk*

Summary

Keywords: contemporary Latvian fiction, Soviet occupation, trauma, mourning, melancholy, post-Soviet literature

The article focuses on the temporal and ethical aspects of history, trauma, mourning and melancholy in contemporary Latvian fiction. In order to provide the cultural and historical context, where these aspects are crucial, the article examines the shift in Latvian fiction, when a critically and ethically charged examination of Latvian history of the second half of the 20th century emerged. This shift is characterized by authors becoming increasingly aware of the traumatic effect of the past on the present. The article interprets this shift as a tendency inherent to the memory culture and politics in Eastern Europe, revealing the role of literature in representing and creating mnemonic values. What guides the article is the idea that the relations between contemporary Latvian fiction and the trauma of the Soviet occupation can be best understood when mourning and melancholy are viewed as two paradigmatic reactions to tragic past events. Therefore, the article provides an insight in the essence of the phenomena of trauma, mourning and melancholy and their relation with the formal features of the post-Soviet fiction.

The manifestations of mourning and melancholy in literature have been conceptualized by analyzing two different models of representation – declaring of trauma (melancholic strategy) and narration of trauma (an attempt to work through trauma by framing it as a story). The first model is represented in Gundega Repše's novel "Persuasion of Iron" (*Dzelzs apvārdošana*, 2011), where post-Soviet society is critically addressed, whereas the second model – Nora Ikstena's novel "Soviet Milk" (*Mātes piens*, 2015) – offers a return to historical past in order to identify the destructive moments of melancholy during the Soviet occupation that lasted for fifty years. The aim of the comparison is to reveal melancholy and mourning as a mechanism of traumatic reactions in a literary text and to create a conceptual framework that can be applied to interpret the problematic questions of trauma and memory in Latvian literature.

Patība un pastāvība ģimenes stāstu pārnesē

Atslēgvārdi: dzīvesstāsts, ģimenes atmiņas, patības apziņa, muzikālā interpretācija, performativitāte

Šajā rakstā analizēšu kopīgos elementus mātes un meitas dzīvesstāstu struktūrā, atīstot domu, ka kopīgi pārdzīvots stāsts neizslēdz spēcīgu un savveidīgu patības apziņu. Rīcības spēja un patība ir nesaraujami saistītas ar interpretāciju un tiekšanos saprast. Rakstā aplūkošu strukturālas nepārtrauktības un unikālas, spēcīgas patības apziņas līdzaspastāvēšanas problemātiku. Lai dziļāk izpētītu šo saikni, izmantošu analogiju – saikni starp mūzikas formu un interpretāciju.

Šī raksta tapšanu stipri vien ietekmēja manas iemīļotās pētījuma dalībnieces Mildas nāve. 1999. gada vasarā atgriezos Drustu pagastā, lai, kā biju iecerējusi, turpinātu uz klausīt Mildas dzīvesstāstu. Tur arī uzzināju, ka tā paša gada pavasarī Milda ir mirusi. Nāve man bija atņēmusi ne tikai cilvēku, bet arī stāsta nobeigumu.

Šķita, ka stāsts tagad ir sastindzis līdz ar stāstnieci; tā bija negaidīta nepabeigtības izjūta. Tomēr, apjautājoties par Mildu, es satiku viņas sešdesmit gadus veco meitu Mudru. Mūsu draudzības veidošanās un sarunu procesā arvien vairāk atklājās pašas Mudras dzīvesstāsts. Es nebiju gatava piedzīvot mātes literārās un emocionālās pasaules augšāmcelšanos caur meitas stāstiem. Atsaucoties uz divu kognitīvo psihologu rakstīto: “Mūsu vecais stāsts ir līdzeklis, kas ļauj saprast jauno stāstu, tik spēcīgi to aizēnojot, ka jauno atceramies pavisam maz. Tādejādi mēs nespējam saprast neko jaunu.”¹ Šie mātes un meitas stāsti savstarpēji papildinoši izgaismo vienotu tēmu, kuras pamatā ir kopīga sižeta līnija, domu un jūtu pasau-
le. Tie ātri vien apgāž apgalvojumu, ka sieviešu stāsti esot “saraustīti, tematiski nenoturīgi un sadrumstaloti”². Šo divu sieviešu stāsti drīzāk atdzīvina to norises vietu, iezīmējot nepārtrauktus un vienotus dzīves gājumus. Līdzīgi kā pastāv grūti uztverama, bet pavisam reāla saikne starp mākslas darbu un to, ko domātājs Reimonds Viljams (Raymond Williams) raksturoja kā laikmeta izjūtu struktūru, pastāv arī saikne starp pārlaicīgām nozīmes struktūrām un dzīvesstāstiem.³ Tomēr, neskatoties uz mātes un meitas stāstu struktūras nepārtrauktību, tajos skaidri iezīmējas izteikta patības apziņa.

Turpinājumā aplūkošu mātes un meitas atmiņu stāstus⁴, ko uz klausīju pagājušā gadsimta 90. gados Drustos. Sekojot sižeta līniju attīstībai, interpretācijai un izpildījumam, salīdzināšu, kā tajos patība veido vienotu dzīves telpu. Centīšos satuvināt strukturālisma un izpildījuma teorijas, kas ļauj vienlaikus uztvert abu stāstu kopīgo struktūru un nosacīto improvizāciju, kur sevi apliecina katra patība atsevišķi.

atsaucies uz autobiogrāfisko stāstu veidošanas vairāku paaudžu kontekstā: “Mūzika ir vēl viens stāstījuma paveids... ko veido virkne apliecinājumu un asociāciju, kas nevis ceļo cauri laikam, bet pieder laikam.”¹³ Melodija ir “laika apgūšana atbilstoši lineārajam modelim, strikta materiāla apguve. Savukārt, ja mūziku apskatām ārpus naratīva, to nevar uzskatīt par vienu izteikumu, bet gan izteikumu ar neskaitāmām iespējamām variācijām”¹⁴. Autobiogrāfiskie stāsti tāpat kā mūzika arvien no jauna apstiprina atkārtojumu.¹⁵ Tas nozīmē, ka autobiogrāfiskie naratīvi tiek strukturēti gan vertikālajā, gan horizontālajā asī, kur horizontālā ass apzīmē pārmaiņu virknējumu, kamēr vertikālā ass veido pārļaičīgas struktūras un nozīmes.

Mūzikas kompozīcijas un interpretācijas, jaunrades un jaunatklāšanas procesi spēj izgaismot autorības un dzīvesstāstu atdzīvināšanas aspektus. Citējot Saīdu: “Mani interesē tas, kā labākie poēzijas un mūzikas interpreti ļauj gan klausītājam, gan sev (te īpaša nozīme piešķirama interpreta spējai pārliecināt sevi pašu) noticēt, ka izpildītais darbs ir šķietami paša izpildītāja radīts... Tātad skaņdarba izpildījums ir identitātes meklējums: starp interpretāciju un sākotnējo skaņdarbu, starp izpildītāju un klausītāju, starp konkrēto skaņdarbu un citiem radniecīgiem skaņdarbiem u. tml.”¹⁶ Tāpat klausītājam nav šaubu, ka stāstītājam pieder viņa dzīvesstāsts, lai gan daudz vērtību un notikumu ir pārnesti no agrākās paaudzes. Šeit jāatsaucas uz krievu strukturālistu Vladimīru Propu (*Vladimir Propp*), kurš sarežģīja pastāvīgus notikumus un aktierus visdažādākajos stāstos.¹⁷

Sociālpsihologs Eliots Mišlers (*Elliot Mishler*), apskatot, kā transkribēt medicīnisko iztaujāšanu, ir nācis klajā ar līdzīgu mūzikā balstītu analogiju: “Partitūras atveide mūzikas formā ir salīdzināma ar stenogrammas atveidi runas formā – abos gadījumos ir nepieciešams kompetents izpildītājs vai meistarība darbā ar konkrēto mediju, kas ļauj aizpildīt “robus” partitūrā un “radīt” mūziku.”¹⁸ Līdz ar to dzīves struktūras jēdziens ir salīdzināms ar mūzikas formu. Abiem jēdzieniem piemīt paradoksāla caurvijošas līdzības un unikalitātes nozīme. Muzikologs Marks Evans Bondss (*Mark Evan Bonds*) to raksturo kā “apstiprinošu” un ģeneratīvu perspektīvu, kas “formu interpretē kā unikālu konkrēta darba veidolu”¹⁹.

Mātes un meitas stāstu pārsteidzošā līdzība, kas tomēr pieļauj divu nošķirtu “es” līdzāspastāvēšanu, liecina, ka pastāv vidusceļš starp stāsta izpildījuma teoriju un strukturālismu. Tikmēr tādi sarunu analītiķi kā, piemēram, Maikls Moermans (*Michael Moerman*) dramatiski uzstāj, ka “valoda pati par sevi ir mēma. Ja vēlies uzzināt, kā cilvēki kādā kopienā dalās savā pasaules redzējumā, kā šis redzējums tiek atzīts, saglabāts un saziņas ceļā izplatīts, pievērs uzmanību publiskai runai, mutvārdu izteikumiem”²⁰. Valodā dzīvību iedvēš vien runa. Savukārt Martina Heidegera (*Martin Heidegger*) iedvesmotie strukturālisti apgalvo, ka “cilvēks uzvedas tā, it kā būtu valodas radītājs un pavēlnieks, lai gan valoda valda un valdis pār cilvēku... Jo šo jēdzienu patiesā nozīmē valoda ir tā, kas runā. Cilvēka runa nav nekas vairāk kā vien atbilde tam, ko valoda ir teikusi cilvēkam”²¹. Šajā rakstā gribu uzsvērt, ka klausoties mēs dalāmies noteiktās domu un jūtu struktūrās. Savukārt, kad pienāk mūsu kārta runāt, mēs atdzīvinām valodu, tādejādi apliecinot savu patību. Sekojot Bahtina

piemēram, es apgalvoju, ka klausītājs pārtop runātājā.²² Pat ja strukturālisms ir gāzis subjektu no troņa, tas nebūt nenozīmē subjekta sakāvi.²³ “Prioritātes un neatkarības piešķiršana kodam nosaka analīzes parametrus, bet uzmanība no vēstījuma paudēja un satura tiek novirzīta uz vēstījuma saņēmēju un mediju.”²⁴

Dzīvesstāsts, būdams stāstījums pirmajā personā, var būt gana lakonisks un izteiksmē pieticīgs – kā mīts vai pasaka –, kas ļauj strukturāli analizēt to nozīmi. Mudras gadījumā, viņas pašas loma savā dzīvesstāstā ir savdabīgs mātes stāsta turpinājums. Strukturālisti teiktu, ka te ir runa par dažādām aktoru vai aktantu kategorijām. “Aktanti ir aktoru kategorija, kam piemīt kādas kopīgas raksturīgas īpašības, kas savukārt ir cieši saistītas ar fabulas teleoloģiju kopumā. Līdz ar to aktants ir tādu aktoru kategorija, kam piemīt identiska saikne ar fabulas pamatprincipu veidojošo mērķi. Šo saikni mēs apzīmējam kā funkciju.”²⁵ Arī strukturālistu izpratne par varas jēdzienu ir attiecināma uz šiem stāstiem. Visos stāstos ir iesaistīti kādi spēki, kas vai nu palīdz vai traucē aktantiem sasniegt to mērķus. “Bieži vien šie spēki nemaz nav cilvēki, bet gan abstrakcijas, piemēram, sabiedrība, liktenis, laiks, cilvēka patmīlība, gudrība.”²⁶ Mildas stāstā un interpretācijā darbojošies spēki ir sastopami arī Mudras stāstā. Cilvēku nodevība rada šķēršļus, kurpretim Dieva klātbūtne palīdz ceļā uz mērķi. Visbeidzot, abos stāstos ir viens un tas pats “telpiskās uzmanības fokuss”²⁷, proti, saimniecība un mežs.

Šī stāsta notikumi norisinās gan lauku sētas mierpilnajā drošībā, gan bīstamos mežos un cilvēka neskartās teritorijās. Lauku sēta simbolizē ģimenisku tuvību, nodrošinātību un rūpes, tam pretstatā mežs – nezināmo, neparedzamo un bīstamo. Sievietes atrodas sētā, savukārt vīri – mežā. Mežā patvērumu rod bīstami vīrieši, savukārt lauku sēta sniedz drošību sievietēm un bērniem. Lauku sēta ir meža un vīru ielenkta. Vienas atmiņas vēsta par pārpilnību un pārticību, kam seko bads, citas atmiņas – par cilvēcisku mīlestību un siltumu, bet arī aukstumu un nodevību. Pamāte/cita sieviete cenšas iznīcināt galvenos stāsta aktorus. Palīdzība tiek saņemta no svešiniekiem. Stāstā tiek runāts par sievietēm, kuras vardarbīgi nošķirtas no vīriešiem, kā arī vīriešiem, kuri sevi nošķirūši no sievietēm. Aktorus spēcina tā pati Dieva klātbūtne, kas virza visa stāsta norisi. Gan mātes, gan meitas stāstījums dod savu ieguldījumu šo tēmu variācijās.

Divas dzīves

Piedāvāju īsu Mildas dzīvesstāsta kopsavilkumu, ko viņa pirmo reizi uzticēja man 1993. gadā. Milda dzimusi 1914. gadā toreizējā Gatartas pagastā (tagad Drusti) Vidzemē. Viņas tēvs bija kalpu kārtas ieguvējs no 1920.–1924. gada zemes reformām, kuru dēļ muižu zemes platības tika samazinātas un sadalītas bezzemniekiem. 1923. gadā tēvs saņēma lauksaimniecības zemes gabalu. Viņa ģimene, tostarp deviņus gadus vecā Milda, Mildas māsa un četri brāļi, kopīgiem spēkiem sāka savām rokām ierīkot lauku sētu Dukuļi. Ap precējusies Milda pārcēlās uz dzīvi vīra saimniecībā Smiltnieki. Karam sākoties, Milda jau bija precēta sieviete. Kad vācieši 1941. gadā ieņēma Latviju, Mildas vīru iesauca vācu armijā. Viņš dezertēja. Tomēr, kad padomju armija 1944. gada rudenī otrreiz okupēja Latviju,

Milda Zaķe. Drusti, 1993. Viedas Skultānes foto

dezertēšanu neuzskatīja par attaisnojumu un Mildas vīru gaidīja sods. Viņš tika arestēts un nosūtīts strādāt Tulas ogļu raktuvēs. Līdz ar to pēc kara Milda bija tikpat kā atraitne ar divus, četrus un sešus gadu veciem bērniem un bez vīrieša atbalsta. Mežu ieskautā lauku sēta atradās pie Drustu pagasta robežas. Mildas četri brāļi pievienojās pretošanās kustībai, lai cīnītos pret padomju okupāciju, un devās slēpties biežajos mežos. Nav skaidrs, vai brāļi nāca uz lauku sētu pēc pārtikas un apģērba, tomēr Milda tika arestēta un notiesāta par palīdzību mežabrāļiem. Tolaik viņas vecākajai meitai Mudrai bija seši gadi. Mildai piesprieda četrus gadus darba nometnē Komsomoļskā, pamatojoties uz Krievijas PFSR Kriminālkodeksa 58. panta 12. punktu – par neziņošanu par saviem brāļiem.²⁸ Pēc soda izciešanas Milda atgriezās Drustos, kur atklāja, ka arī viņas vīrs ir atgriezies un dzīvo civillaulībā ar citu sievieti, kura bija aizstājusi Mildu viņas ģimenes mājās. Vīrs galu galā izlūdās piedošanu un atgriezās pie Mildas, tomēr šī atjaunotā laulības dzīve izraisīja civilsievā tik mežonīgas dusmas, ka tā, atriebības dzīta, nodedzināja laulāto mājas. Šie ir galvenie pieturas punkti uz Mildas dzīvesstāsta horizontālās ass.

Mudras dzīves pavērsienus raksturo šaurāks mērogs. Viņas pirmās atmiņas saistās ar pārpilnību, īpaši pārtikas ziņā. Pēc mātes aresta situācija mainījās – no sešu gadu vecuma Mudra cieta badu un strādāja smagus lauku darbus. Mudras tēvs, atgriežoties no ogļu raktuvēm, bija atvedis mājās jaunu saimnieci. Jaunā pamāte, atbilstoši stereotipam par “jauno pamāti”, neizrādīja pret Mudru, viņas brāļiem un māsu ne kripatiņu milestības

Mudra Knospe, dzim. Zaķe. Drusti, 1999. Viedas Skultānes foto

vai rūpju. Divdesmit viena gada vecumā Mudra apprecējās ar vīrieti, kurš, viņas vārdiem, kad neesot dzēris, esot izturējies pret viņu labi. Lielāko daļu laulības zem viena jumta ar laulāto pāri dzīvoja vīramāte. Mudras attiecības ar vīru šajā stāstā vispilnīgāk raksturo klusums un izvairīšanās viņu pieminēt. Zīmīgi, ka arī viņas mātes laulībai raksturīga drīzāk vīra prombūtne nekā kopā būšana. Pēc vīra nāves Mudra atgriezās dzimtajos Drustos, lai dzīvotu sev tik mīļajā un pazīstamajā bērnības lauku vidē un būtu tuvāk savai mātei.

Dzīves naratīvi

Gan māte, gan meita atceras laiku, kad valdīja pārpilnība. Milda ir paēdusi pat darba nometnē, kur viņas pienākums bija audzēt dārzeņus siltumnīcās.

Nometnē bija izveidota tā sauktā parņiku [krievu val. – siltumnīcu] brigāde, kas audzēja gurķus un tomātus. Tā bija paradīze. Mēs spējam izpildīt divus vai trīs plānus, un tik un tā palika, ko ēst. Pat melones tur auga. Tas bija tuvu pie Japānas robežas. Bet mēs nedrīkstējām neko projām nest. To sargi pārbaudīja.

Arī Mudra atceras pārpilnību bērnībā, kad šķūņi un klētis bija pilnas, kad augļu koki deva bagātu ražu un bites gādāja medu. Viss mainījās, kad māti apcietināja un bērni palika vieni. Tēvs gan atgriezās, bet tas stāvokli neuzlaboja, drīzāk gan otrādi.

Nu tanī mājā bija viss. Bet, kad tēvs atgriezās, tur nebija nekā. Tur bija tukša māja. Un tad jau mums bija drausmīgi apstākļi, bija drausmīgi, kad atnāca tētis, kad nekā nebija, ko ēst. Viņš tak nāca tajā pavasarī mājās. Tiešām aiziet uz kūti, un viena gotiņa, kas ir jāvelk laukā ar strikiem, necēlās augšā, visa plika, spalvas nebija vairs (raud).

Abos stāstos pārpilnība mijas ar badu. Kopīgi ar Mudru lasījām viņas mātes VDK (Valsts drošības komiteja) lietu, kur bija uzskaitīti saimniecības īpašumi un produkti. Mudru šie dokumentos fiksētie dati mudināja pretnostatīt inventarizācijas aktā uzskaitīto graudu kalnus un bērībā piedzīvoto satraukumu par to, lai skolasbiedri nepamana viņas izkārnījumos graudus, kas atklātu patiesību par bada laika ēdienkarti.

Mēs esam piedzīvojušas briesmīgus apstākļus. Ko mēs esam pārcietuši? Ko mūsu vecāki ir pārcietuši? Ko mēs esam cietuši kā mazi bērni? Mēs cietām visu laiku. Tur nebija nekas, ko ēst. Mēs ēdām graudus. Citiem bija, ko ēst. Mēs vārijām graudus. Mēs nevarējām iet skolā. Mēs vārijām un ēdām graudus, tos pašus rudzus, ko mana vecāmāte bija sējusi. Tā nu mēs bērni uzaugām.

Stāstījuma izpildījumā izzogas poētiski izteiksmes līdzekļi. Abu sieviešu stāstus caurvij meža/vīriešu un lauku sētas/sieviešu pretnostatījums. Kad Mildu Cēsīs arestēja un nopratināja, viņa atsaucās uz lauku sētas/sievietes un meža/vīriešu pasaules pretstatu, retoriski cenšoties pierādīt savu nevainību.

Nu saprotiet, ne visi, kas iegāja mežā, bija godīgi. Nekas nebija svēts. Tikai glāb pats savu ādu. Tie viņu stādīja man priekšā. “Vai jūs viņu pazīstat?” Es teicu, es viņu nepazīstu. Kā es varēju viņu pazīt? Es viņu redzēju tikai vienreiz. Viņš tikai vienreiz ienāca. Es teicu: “Nē.” Bet, ja nu viss, ko viņš teica, būtu sakritis? Viņš teica, ka viņš ir redzējis sievieti ar diviem bērniem tanī mājā meža vidū, bet man bija trīs. Viņi nolika mājas plānus man priekšā. Es teicu, ka es no mājas plāniem neko nesaprotu. Es tikai trīs ziemas esmu skolā gājusi. Man ir māja mežā, bet man ir trīs bērni, un es to vīrieti nepazīstu.

Viņas trīs bērni, ieskaitot meitu Mudru, palika “mājā meža vidū”. Bērnu tēvs pirmais atgriezās no oļļraktuvēm Tulā. Mudras atmiņas par šo agrīno laika posmu saistās ar apdraudējumu no meža. Viņas atmiņas turpina un attīsta mātes aizsākto meža tēmu, saglabājot stāsta polarizēto struktūru.

Es nevarēju bez tā meža nemaz iztikt. Atkal tajā mežā ieeju un uzreiz es redzu – tādās zaļās drēbēs tādi saģērbušies, visi ar šautenēm... Es tik šausmīgi sāku bļaut. Un tur viens resns tāds iznāk, un tas uzreiz man taista to muti ciet un neļauj kliegt un nekā. Un es vēl trakāk tik spirinos. Bet tētis jau laikam bija sapratis uzreiz, kas tur ir, jo man tā balss jau spiedās ciet, un [tēvs] tūlītās ienāca. Viņš teica, lai liek mieru bērnam. Tad tie bija piedraudējuši, ka ņems un visus apšaus.

Vakarā pamāte nesa ēdienu uz mežu. Un tad daudz vēlāk, kad mēs bijām lieli, tēvs man teica: “Es viņai to nekad nevaru piedot, ka viņa tiem bija teikusi, ja viņi nav pārliecināti, ka mēs nerunāsim – mans brālis tur arī bija –, lai viņi mūs šauj nost. Un, cik es saprotu, tā pamāte tur

bija vairākas reizes nesusi ēdienu. Tēpēc ka no mājas viss bija paņemts – medus un maize. Viss bija paņemts no mājas, un nekas nepalika.

Gan mātei, gan meitai mežs asociējās ar briesmām un nāves bailēm. Patiesi, Mildas brāļi tika nošauti mežā. Mudrai ir izjūta, ka viņa par mata tiesu izbēgusi no nāves, tādēļ ka pēdējā mirklī iejaucās tēvs. Gan mātes, gan meitas dzīvē pamāte ir ļauns un nodevīgs tēls. Pēc atgriešanās no Sibīrijas Mildai tika liegts ar bērniem satīkties, jo viņai bija uzspiests noziedznieces zīmogs. Viņai bija no attālumā jānolūkojas, kā bērni aug bez pienācīgas aprūpes.

Man trūka sirdsmiers. Skolotāja man stāstīja, ka bērni nāca uz skolu, neizpildot mājasdarbus, aizmāršīgi un aizmīga klasē. Es gāju un strīdējos ar vīru. Bet viņa draudzene strādāja krogā, un viņa viņu tā pieradināja, ka viņam bija pudele priekšā no rīta un vakarā.

Mudra joprojām atceras agrā bērnībā piedzīvoto badu. Pamāte strādāja līdz vēlam vakaram un mājās ēst negatavoja. “Tēvs nespēja piecelties no gultas”, un bērniem nekas cits neatlika, kā vien grauzt zaļus kartupeļus. Kad mamma atgriezās, ģimenes saites neizdevās atjaunot, jo viņas vietu mājās bija ieņēmusi pamāte.

Tad tētis viņu [mammu] sauca atpakaļ, lai nāk, un viņa teica – nē, kamēr tur tā Dedelene. Un ka viņa neies atpakaļ, lai cik grūti, audzinās bērnus. Tāpat strādājām visi. Es arī kolhozā tūlītās sāku strādāt. Kur ta, paskat, mammīte jau tajā lauku brigādē, es ar tūlītās [gāju] jau no paša rīta sagrābt, ta jau gubās visi lika. Tad jau tādas tehnikas nebija, ar zirdziņu sagrāba, un nāca lielie. Tāpat jau tak sestajā klasītē kad gāja, tūlītās jau gāju lielajiem līdzī dakšot. Lielie tagad iet uz māju, es palieku ar zirdziņu atkal visu otru kārtu mazumu sagrābt.

Kamēr māte izcieta sodu, tēvs lika Mudru pie darbiem, kas bija nesamērīgi smagi vēl nenobriedušam bērnam.

Kas tie bija par trakiem laikiem! Kas par trakiem apstākļiem! Mēs bijām mazi bērni, un tēvs lika mums strādāt tikai, lai pierādītu, ka mēs esam atbildīgi strādnieki. Es biju maza meitene, un man rokas sāpēja. Cik es varēju būt veca? Es biju sestā klasē, kad man bija jāiet tēvam palīdzēt ar kravas mašīnu un sniegt viņam sasalušas auzas. Es biju bērns, un man bija jāceļ sasalušas auzas, apsegtas ar sniegu.

Darbs kā nasta pārgājis no mātes uz meitu gan dzīvē, gan stāstā. Milda atceras, ka nometnē strādāja apmēram trīsdesmit sieviešu lielā brigādē, ko vadīja latviešu brigadiere. Uzdotais darbs gāja pāri sieviešu spēkiem, nepiemērotie darbarīki to padarīja par mocību.

Ja mēs paguvām izpildīt plānu, tad jau nebija tik traki. Bet mums bija jārok telefona stabi divus metrus dziļi sasalušā zemē. Mums iedeva stangas, rokas bija vienās tulznās, un mēs nevarējām neko. Tanī zemē mēs nevarējām neko. Mūsu brigadiere bija skolotāja, viņa prata daudz valodu. Un tad viņa gāja un prasīja krievu brigadieriem, kā mums būtu jāstrādā. Un tie

bija teikuši, ka mums vajag prasīt vairākas stangas, dedzināt ugunskuru, sildīt tās stangas, un, kad tās bija uzkaršētas, tad varēja strādāt. Tās stangas bija galīgas moka.

Arī pēc atgriešanās mājās Milda tiek norīkota smagos meža darbos. Kā mātei, tā vēlāk meitai nācās aizstāt vīriešus ģimenē.

Manai mātei arī bija meža darbi. Viņa atgriezās no cietuma, un viņai bija visi tie trakie meža darbi. Tas bija tas šausmīgākais. Mūs, mazos bērnus, atstāja uz veselu nedēļu. Mums bija jāiet skolā. Tas bija ārprāts. Pilnīgs ārprāts. Tas bija veselu nedēļu. Sieviete aizsūta ar zirgu strādāt smagus meža darbus. Es pat nevaru iedomāties to spīdzināšanu, kas tika uzspiesta. Citām bija vīri, un tie gāja viņu vietā. Bet šeit nebija vīra. Viņai bija pašai jāiet. Citām bija vīri. Māte gāja viena pate līdz ar vīriešiem.

Mudra pārņem mātes paraugu un stāsta par darbu līdz spēku izsīkumam, kamēr tas jau kļuvis par ieradumu.

Viņa bija spiesta braukt uz Trapeni ar zirdziņu un ratiem strādāt mežā. Tas bija neatlaidīgs darbs ar milzīgiem baļķiem, bet manai mātei bija spēks. Mana māte vienmēr ticēja Dievam. Viņa teica: “Viņš man stāv blakus. Viņš man palīdz.” Viņai bija tāds spēks, ka viņa vienīgi sūdzējās no galvassāpēm – viņai bija briesmīgas galvassāpes. Bet viņa teica: “Tikai darbs un darbs!” Un ar mani ir tāpat. Man arī vajag darbu, tikai darbu. Man vajag skriet un kustēties, vienalga, ka es varētu tagad būt mierā. Es esmu tik tālu aizgājusi, ka es nevaru iztikt bez darba un kustības.

Šie notikumi atstāj nospiedumus gan mātes, gan meitas ķermenī – pārmērīgajā darbā abas sabojā veselību, kas paliek kā fiziska un garīga nasta visai dzīvei. Milda saka, ka tik daudzas reizes apdauzījusi galvu, ka vairs neko nespējot atcerēties. Tāpat viņa runā par “beigtiem/atmirušiem nerviem”.

Es nokritu zemē it kā beigta, ar beigtiem nerviem. Es brīnos, ka es šodien esmu dzīva. Dievs mani pavada. Ja Dievs mani nepavadītu, es nebūtu šodien dzīva. Es nevarēju nevienu locekli kustināt, es nevarēju roku pacelt jeb pirkstu kustināt. Es domāju, ka es savus bērnus vairāk neredzēju. Pārējās sievietes – nu mēs visas centāmies viena otrai palīdzēt – lēja ēdienu man mutē.

Līdzīga paralīze skāra arī meitu. Mudra veselības problēmu cēloni saista ar laiku, kad viņai nācies cilāt sasalušās siena ķīpas, kā dēļ “ārsti teica, ka tas nav ārstējams”. Agrīnos notikumus viņa apraksta šādi: “Es gandrīz biju aprakta savos kaulos uz mūžību.” Uzzinājusi par uguns nopostīto saimniecību, viņa vēl spēja valdīt pār prātu, bet ne ķermeni.

Es vienkārši sev teicu – nedomā par to, viss ir kārtībā, viss ir kārtībā. Man bija jāiet darbā, un pēkšņi vienā momentā tu krīti uz zemes no sāpēm un nevari kustēties. Nu tas ir briesmīgs stāvoklis, tiešām briesmīgs. Es ilgu laiku cietu, un tad es sāku ņemt visas tās nervu tabletes. Tās bija ļoti stipras. It kā liekas... es tā riktīgi nevaru izfigurēt, bet liekas, ka tas viss kaut kur ir ierakstīts.

Abus dzīvesstāstus un kopīgo sižeta līniju caurvij paļāvība uz Dievu. Mildu atrbrīvo 1950. gadā. Kad lāģera vārti atveras, viņa paliek viena pilnīgi svešā vietā, neprotot krievu valodu, jo nometnē bija kopā ar latvietēm. Savu briesmu pilno ceļu uz nometni un mājupceļu no tās Milda raksturo kā Dieva rokas vadītu.

Un tad es domāju – mīļais Dievs, dod man kādu pavadoni, kurš mani aizvestu līdz Maskavai, līdz Rīgai! No Rīgas es jau tiktu galā. Es laikam izskatījos briesmīga. Divi jauni cilvēki iekāpj vagonā. Saprotams, krievi, un viņi apsēžas man pretim un iesāk runāt. Es paskaidroju, ka es nesaprotu, bet viņi neuzdod. Viens no viņiem ir bijis Rīgā vācu laikā, un viņš prot dažus vārdus latviski. Un viņi bija dienesta ceļojumā uz Maskavu. Un tā viņš runāja vienu vārdu latviski un vienu vārdu krieviski, un tā mēs divu nedēļu laikā sasniedzām Maskavu. Un tanī laikā mēs ceļojām četrdesmit dienas un naktis līdz Komsomoļskai, bet mēs sasniedzām Maskavu divpadsmit dienās. Viņi atveda mani līdz Maskavai un parādīja Maskavas–Rīgas vilcienu. Dievs ir dzirdējis visas manas lūgšanas.

Milda savā stāstā runā par to, kā mājupceļā viņu pavadījis un atbalstījis Dievs. Arī Mudra stāsta par brīnumainu palīdzību, ko saņēmusi, braucot kalnā ar divriteni, kad viņas kājas bijušas paralizētas.

Nu man iedeva tādu spēku, ka es gandrīz vai lidoju augšup pa šo milzīgo, stāvo kalnu, kaut vai man bija tās bojātās kājas. Es nevienu reizi nenokāpu. Tur ir tas stāvais, asais pagrieziena pie baznīcas, un es tur vakar braucu. Ritenis mani nesa, un likās, ka kāds mani nes. Es nezinu, kā, bet vakar es tiku mājās ļoti ātri. Un tūlīt, kā es tiku mājās, sāka līt. Bija īsta lietussgāze. Bet, kamēr es biju ārā, nelija. Mūsu debesu Tēvs man ir stāvējis blakus.

Abus stāstus caurvij bibeliski motīvi, kas liek piedzīvot brīnumus, kad cerības zudūšas, un atjauno spēkus, kad jāpaveic tas, kas racionāli nebūtu iespējams.

Pārdomājot saikni starp autorību un interpretāciju stāstos

Šie ģimenes naratīvi aktualizē jautājumus par patības dabu un jautājumu par to, ko mēs īsti saprotam ar rīcības spēju. Sociālantropologs Martins Soukfelds (*Martin Sökefeld*) to saprot kā “spēju rīkoties pēc savas gribas” un atsaucas uz Hannas Ārentes (*Hannah Arendt*) ideju par to, ka darbības veicēji jeb aģenti ir tie, kuri spēj uzņemties iniciatīvu vai uzsākt darbību.²⁹ Šādā izpratnē, neapšaubāmi, ne Milda, ne viņas meita Mudra neatbilst aģenta definīcijai. Mildai tika laupīta spēja rīkoties pēc savas gribas vai uzņemties iniciatīvu. Viņas meita, tāpat kā mēs visi, stāstam pievienojās vēlāk, kad tas jau kādu laiku risinājies. Mūsu stāsta sākums vienmēr ietver citu cilvēku stāstu beigas. Un tomēr māte un meita abas ir spējīgas uz rīcību un apliecina savu patību pat fundamentālāk saskaņā ar filozofa Čārlza Teilora (*Charles Taylor*) koncepciju, kurā rīcības spējai piedēvētas divas nozīmes. Pirmajā nozīmē ar rīcības spēju tiek saprasta spēja īstenot dzīves plānu, kas ir stratēģiska spēja. Savukārt otrā nozīmē rīcības spēja tiek skatīta kā jēdziens, kas ietver nozīmi un vērtību un

kam piešķirams lielāks svars. "Aģenti ir būtnes, kam kaut kas rūp, būtnes, kas ir nozīmes subjekti."³⁰ Patiešām, šķiet, ka šīs divas rīcības spējas nozīmes vieno apgriezta proporcionālitate: jo mazāk kāds ir aģents pirmajā jēdziena nozīmē, jo svarīgāka kļūst rīcības spēja otrā nozīmē. Mudras lojalitāte mātes dzīvesstāsta formai var tikt tulkota kā nozīmes meklējumi. Agrākās dzīves veidols rada nevis nozīmi, bet gan formu, kurā šī nozīme tiek meklēta.³¹ Rīcības spēja un patība mājo interpretatīvā nozīmes meklēšanā; mijiedarbībā starp īslaicīgi piedzīvoto un naratīva struktūrām.

Saskaņā ar franču filozofu Polu Rikēru (*Paul Ricoeur*), naratīvs ir viens no galvenajiem instrumentiem, kas palīdz mums izprast laiku, turklāt naratīvs rada pats savu laiku.³² Tomēr naratīvs ir ne tikai instruments, kas ļauj iet cauri laikam, bet arī piederēt kādam konkrētam laikam, kas Mudras tekstā tiek tieši apzīmēts: "Kas tie bija par trakiem laikiem! Kas par trakiem apstākļiem! Mēs bijām mazi bērni, un tēvs lika mums strādāt, tikai lai pierādītu, ka mēs esam atbildīgi strādnieki."

Mātes un meitas naratīvi ne tikai atreferē pieredzēto laika ritējumu, bet arī ir cieši saistīti ar pieredzes struktūrām un piederību laikam. Šie divi aspekti ir savstarpēji cieši saistīti. Kā rakstījis literatūrkritiķis Frederiks Džeimsons (*Frederic Jameson*): "Protams, ir paradoksāli, ka sinhronā sistēmā var rasties tik bagātīgs un sugestīvošs redzējums par tām pašām formām, caur kurām prāts skata pārmaiņas un notikumus laikā."³³ Patiešām, pārdomas par struktūrām izraisa "sakāpinātu noslēpumainību, kas apvij pašu diahroniju"³⁴.

Komponists Ārons Koplends (*Aaron Copland*) apgalvoja, ka "mūzikas mākslā radīšanas un interpretācijas procesi ir nešķirami saistīti un šī saikne ir daudz ciešāka nekā citās mākslas nozarēs, izņemot, iespējams, vienīgi deju"³⁵. Te vēlos apgalvot, ka tikpat cieša saikne starp autorību un interpretāciju pastāv arī dzīvesstāstu mutvārdu izpildījumā. Pat ja dzīves autors ir miris, stāsts turpina dzīvot klausītājos. Saskaņā ar filozofu Hansu Georgu Gādameru (*Hanss Georg Gadamer*), mēs varam novērst acis, bet mēs nevaram "novērst ausis"³⁶. Savukārt Milda, līdzīgi kā hermeneitisks teksts, tagad spēj runāt vienīgi ar tulka jeb interpretētāja, šajā gadījumā meitas, starpniecību.

Kā gan šis stāsts un tā reinterpretācija sasaistās ar Aristoteļa uzskatiem par literāra darba formu, kurā jābūt sākumam, vidum un beigām? Un Pola Gudmena (*Paul Goodman*) uzskatiem par iespējamībām, varbūtībām un nepieciešamībām? Gudmens raksta: "Sākumā iespējams ir viss; vidusdaļā lietas kļūst varbūtīgas, savukārt nobeigumā viss ir nepieciešams."³⁷ Tiklīdz mēs sākam apšaubīt stāsta ietvaru, tā secīga attīstība un noslēgums pārstāj būt pašsaprotams. Patiesi, dzīvesstāstu naratīvā izpēte ir apvērsusi Gudmena piesaukto literāro darbu izvērsumu laika dimensijā.³⁸ Proti, sākumā ir nepieciešamais, savukārt nobeigums paver iespējas pārdomāt un piedēvēt savu nozīmi. Tomēr hermeneitiskais process izpludina robežas starp sākumiem, vidusdaļām un nobeigumiem. Mēs nonākam *in medias res*, mulsinošā pasaulē, kas nav mūsu pašu radīta. Šķiet, nekad neesam bijuši klāt kopš paša sākuma, vienmēr esam ieradušies ar nokavēšanos un vienmēr piedalāmies kāda cita stāstā. Sociālantropologs Pols Konertons (*Paul Connerton*) mums atgādina, ka ikkatrs jauns sākums, katra reize, kad kaut ko aizmirstam, vienlaikus veido atmiņas un

saglabā veco lietu kārtību.³⁹ Līdz ar to katrs stāstnieks var izvēlēties stāsta sākumpunktu, un stāsta nobeigums tiek bezgalīgi atlikts, kamēr vien šis stāsts tiek atkal un atkal stāstīts no jauna.

Diskusijai

Mēdz teikt, ka vēsture neatkārtojas, vēsturi atkārtoti vēsturnieki. Līdzīgu principu var attiecināt uz dzīvēm un dzīvesstāstiem. Mātes un meitas stāstījumos ir sastopami vieni un tie paši notikumi, kas atstāstīti divejādos atšķirīgos apstākļos. Tiek piedzīvotas bīstamas saskarsmes epizodes ar vīriešiem mežā. Tiek piedzīvota saimniecības iznīcināšana un pagrimums. Sievietes un bērni ir spiesti strādāt vīriešiem paredzētus darbus, kas rada smagas fiziskas sekas. Palīdzība nāk no svešiniekiem. Ceļā un ciešanās mierinājumu un atbalstu sniedz Dievs. Šiem diviem it kā atsevišķajiem stāstiem ir daudz kā kopīga. Abiem autobiogrāfiskajiem notikumu atstāstījumiem, tāpat kā to interpretācijām, piemīt vienota semantiskā un emocionāla vide, un tos raksturo vienots pretstatu virknējums. Abi dzīvesstāsti veido naratīvu par cilvēku, īpaši sievieti, nodevīgo, ļauno iedabu, pretstatot tai Dieva žēlastības atbalstītu spēju izdzīvot.

Gan mutvārdu, gan rakstveida tradīcijas apliecina stāstu dzīvotspēju caur laikiem. Personīgo stāstu "pēcnāves dzīve" ir salīdzinoši maz dokumentēta joma, kaut arī ģimenes terapeitu un psihoanalītiķu darba rezultāti ļauj izdarīt secinājumus par to, kā viena stāsta dažādas variācijas var pretnostatīt ģimenes locekļu dzīvesstāstus. Franču psiholoģe Nadīne Fresko (*Nadine Fresco*) šīs tēmas izpēti aizsāka ar rakstu, kurā apskatīja holokausta izdzīvojušo stāstus un to neatzīto, bet visnotaļ traumatisko ietekmi uz šo pieredzi guvušo cilvēku bērnu dzīvi.⁴⁰ Savukārt Marianna Hirša (*Marianne Hirsch*) ieviesusi jēdzienu pēcatmiņa (*postmemory*), lai apzīmētu to procesu, caur kuru vienas paaudzes atmiņas radikāli iespaido nākamās paaudzes patību.⁴¹ Šajā rakstā māte un meita papildina vienu stāstu, ko raksturo vienota naratīvā struktūra un stāsta varoņi, turklāt šis stāsts tiek atdzīvināts dažādos laika posmos un to dara divas dažādas stāstnieces.

Autobiogrāfiju pētniece Liza Stenlija (*Liz Stanley*) ir aizkustinoši aprakstījusi savas mātes identificēšanos ar citiem laikabiedriem, aprakstot šo cilvēku nāvi šādi: "Viņi visi ir aizgājuši, un es līdz ar viņiem."⁴² Stenlija savas mātes teikto interpretē kā "tādu sevis redzējumu, kas vieno veselu ģimenes locekļu un draugu paaudzi, neatstājot vietu ne patībai, ne individualitātei. Viņas redzējums raksturojams kā kolektīva patība, kas nu jau ir "zudusi" un kam tagad ir atlicis vien "gaidīt", jo kolektīvās patības nāve ir nošķīrusi šos cilvēkus no viņas dzīves."⁴³ Esmu izvirzījusi apgalvojumu, ka šāda kolektīva patības izjūta var tikt pārmanota no mātes uz meitu, tādejādi radot autobiogrāfiskus naratīvus, kas piederīgi vienotai emocionālajai un konceptuālajai videi. Konkrēta poētiskā pasaules konstrukcija tiek nodota no paaudzes paaudzei, vienlaikus pieļaujot spēcīgas personīgās pieredzes klātesamību. Komponista un izpildītāja mijiedarbība izgaismo analogisku saikni starp naratīva struktūru un izpildījumu.

Antropologi uzsver stāstījumu kontekstualizēšanu, jo stāstus ir viegli nošķirt no to konteksta, kā raksta Ričards Baumans (*Richard Bauman*) un Čārlzs Brigss (*Charles L. Briggs*). Viņi jautā: “Kas ir tie faktori, kas vājina saikni starp diskursa izpildījumu un tā kontekstu?”⁴⁴ Neapšaubāmi, šajā rakstā analizētais Mildas un viņas meitas Mudras stāsts lielākoties ir abu piedzīvots, tādēļ arī mātes un meitas stāstus var nošķirt. Un tomēr Mudrai – labāko skaņdarbu izpildītāju tradīcijās – ir izdevies radīt ilūziju, ka stāsta autors un izpildītājs ir viens un tas pats cilvēks. Tāpat kā rakstniekiem izdodas pārspēt priekšteču veikumu, “jo viņi visi izkopj stilu, kas vienlaikus ietver un savādā kārtā pārspēj priekšteču sniegumu, tādējādi gandrīz pārvarot laika uzspiesto tirāniju un vismaz īslaicīgi noticot, ka priekšteči ir centušies atdarināt viņus”⁴⁵, arī mātes stāsta formas noturība Mudras dzīvesstāstā tiek atdzīvīnāta un pilnībā pārņemta kā sava un klausītājam var radīt iespaidu, ka mātes stāsts ir meitas stāsta atdarinājums.

Tādējādi vairs nav pilnīgas skaidrības par to, kas ir autobiogrāfisko naratīvu autors. Veselais saprāts un izpratne liek domāt, ka autobiogrāfiskās balss izcelsme ir izsekojama līdz vairāk vai mazāk stabilam zināšanu un izjūtu centram, tomēr, aplūkojot naratīvu struktūru, var secināt, ka tā robežas ir visnotaļ izplūdušas. Pēdējās pusgadsimta teorētiskās publikācijas runā par to, ka autora “es” nav pašsaprotams jēdziens, pat ja retorika, iespējams, uzbur ilūziju par patību kā stabilu vienumu. Līdz ar to antropoloģijas izpētes fokuss ir novirzījies no patības kā kaut kā gatava uz patību veidojošām retoriskām praksēm: “Retorikas ietekmē patība nevar pastāvēt kā kaut kas noturīgs, cilvēks paša radīts.”⁴⁶ Atzīstot, ka patība ir plūstoša, kultūras piesātināta, arī rīcības spējas jēdziens nu tiek skatīts kā specifiska vēstures posma un sociālās retorikas radīts. Tomēr patības jēdzienam bez retorikas ir vēl krietni vairāk dimensiju. Šajā rakstā parādās unikālā telpa, ko patība padara par savu caur interpretāciju, sižeta līniju atstāstījumu un poētisku izpildījumu. Tāpat redzam, kā indivīds savas pieredzes specifiskos elementus iedarina atkārtotās sižeta līnijās, lai radītu savu neatkārtojamo personisko un literāro dzīves telpu.

Valoda “izrunā mūs”, un mēs izrunājam valodu.⁴⁷ Šajā izpildījuma (performatīvajā) telpā stāstniece pārstrādā savu pieredzi, ievirzot to pārmantoto stāstu sižeta struktūrās. Pastāvīgi pārradītas patības retorisko un plūstošo robežu vietā nāk patība, kas jūt un interpretē, tādējādi apvienojot struktūru un izpildījumu. Nozīmes struktūrām ir izšķiroša loma, lai dzīvesstāsti kļūtu iekšēji saskanīgi, tomēr tos atdzīvina tieši personīgās izjūtas. Tas atgādina franču kluso dabu gleznotāju Žanu Simeonu Šardēnu (*Jean Siméon Chardin*), kurš uz jautājumu par krāsu lomu viņa gleznās atbildēja, ka izmanto krāsas, bet glezno ar izjūtām.

Šajā rakstā tuvināju strukturālismu un izpildījuma (performances) teoriju un to attiecības skaidroju ar teorijām par interpretāciju mūzikā. Secinu, ka naratīva pastāvība un mainīgums ir viens no daudziem piemēriem mijattiecībām starp struktūru un subjektivitāti. Tās ir vienas monētas divas puses – aizņemoties salīdzinājumu, ko nereti izmanto, runājot par prāta un ķermeņa mijiedarbību, un ļauj vienlaikus uztvert abu stāstu kopīgo struktūru.

Līdzīgi tam, kā mūzikā nešķirami saistīts radišanas un interpretācijas process, cieša saikne starp autorību un interpretāciju pastāv arī dzīvesstāstu mutvārdu izpildījumā. Pat ja dzīvesstāsta autors ir miris, stāsts var turpināt savu dzīvi klausītājā. Paaudzju dimensija ļauj katram stāstniekam izvēlēties stāsta sākumpunktu, bet stāsta nobeigums var tikt bezgalīgi atlikts, kamēr vien šis stāsts tiek atkal un atkal turpināts no jauna.

Raksts tapis Latvijas Zinātnes padomes fundamentālo un lietišķo pētījumu projektā Nr. lzp-2018/1-0458 “Atmiņu pārnese starp paaudzēm: naratīvā perspektīva” un LU prioritārā projektā “Kritiskā domāšana, inovācija, konkurētspēja un globalizācija”.

Atsauces un piezīmes

- ¹ Schank R., Abelson R. Knowledge and Memory: the Real Story. Wyer R. S. (ed.). *Knowledge and Memory: the Real Story*. New Jersey: Lawrence Erlbaum, 1995. P. 21.
- ² Stanley L. *The Auto/biographical I*. Manchester: Manchester University Press, 1992. P. 92.
- ³ Williams R. *Politics and Letters: Interviews with New Left Review*. London: New Left Books, 1979. P. 159.
- ⁴ Intervija ar Mildu Zaķi, dzim. 1914, NMV-3547; intervija ar Mudru (Zaķi) Knospi, dzim. 1939, NMV-3519.
- ⁵ Barthes R. *Image-Music-Text*. London: Fontana, 1977. P. 148.
- ⁶ Bloom H. *The Anxiety of Influence: A Theory of Poetry*. New York: Oxford University Press, 1973. P. 141.
- ⁷ Turpat.
- ⁸ Culler J. *On Deconstruction: Theory and Criticism After Structuralism*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1982. P. 110.
- ⁹ Rortijs R. *Nejaušība, ironija un solidaritāte*. Rīga: Pētergailis, 1999. 47. lpp.
- ¹⁰ Turpat.
- ¹¹ Bloom H. *The Anxiety of Influence: A Theory of Poetry*. P. 80.
- ¹² Ferdināns de Sosīrs (*Ferdinand de Saussure*) bija pirmais, kurš atšķīra valodu kā abstraktu jēdzienu no valodas lietošanas ikdienā. Savukārt Ričards Šehners (*Richard Schechner*) ieviesa terminu performatīvās teorijas un aizstāvēja idejas par to, ka runai ir drāmas elementi. Sk.: Saussure F. *The Course of General Linguistics*. New York: Philosophical Library, 1959; Schechner R. *Performance Theory*. London: Routledge, 2003.
- ¹³ Said E. W. *Musical elaborations*. London: Vintage, 1992. P. 100.
- ¹⁴ Turpat. P. 101.
- ¹⁵ Turpat. P. 102.
- ¹⁶ Turpat. P. 89.
- ¹⁷ Propp V. *Morphology of the Folk Tale*. Austin: University of Texas Press, 1971.
- ¹⁸ Mishler E. G. *The Discourse of Medicine: Dialectics of medical interviews*. Norwood N. J.: Ablex Publishing Co, 1984. P. 34.
- ¹⁹ Bonds M. E. *Wordless rhetoric: Musical Form and the Metaphor of the Oration*. Massachusetts: Harvard University Press, 1991. P. 14.
- ²⁰ Moerman M. *Talking Culture: Ethnography and Conversation Analysis*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1988. P. 103.
- ²¹ Taylor C. *Human Agency and Language. Philosophical articles*. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. P. 239.

- ²² Bakhtin M. M. *Speech genres and other late essays*. Austin: University of Texas Press, 1986. P. 68.
- ²³ Lewis P. The Post-structuralist Vondition. *Diacritics*. 1982. No. 12(1). P. 7.
- ²⁴ Turpat. P. 6.
- ²⁵ Bal M. *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1997. P. 197.
- ²⁶ Turpat. P. 198.
- ²⁷ Chatman S. *Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film*. Ithaca: Cornell University Press, 1978. P. 102.
- ²⁸ Latvijas Nacionālais arhīvs, Latvijas Valsts arhīvs (LNA LVA), 1986. f., 1. a., 1371. l. Mildas Zaķis Jāņa m. krimināllieta.
- ²⁹ Sokefeld M. Debating self, identity, and culture in anthropology. *Current Anthropology*. 1999. No. 40(4). P. 424.
- ³⁰ Taylor C. *Human Agency and Language. Philosophical articles*. P. 104.
- ³¹ Cohen A. *Self Consciousness: An Alternative Anthropology of Identity*. London: Routledge, 1994. P. 50.
- ³² Ricoeur P. *Time and Narrative*. Vol. 3. Chicago and London: University of Chicago Press, 1988. P. 109.
- ³³ Jameson F. *The Prison-house of Language: A Critical Account of Structuralism and Russian Formalism*. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1972. P. xi.
- ³⁴ Turpat.
- ³⁵ Copland A. *Music and Imagination*. London: Oxford University Press, 1952. P. 40.
- ³⁶ Gadamer H. G. *Truth and Method*. London: Sheed and Ward, 1989. P. 462.
- ³⁷ Goodman P. *The Structure of Literature*. Chicago: University of Chicago Press, 1954. P. 14.
- ³⁸ Goodman N. *Ways of Worldmaking*. Indianapolis: Hackett, 1978.
- ³⁹ Connerton P. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. P. 13.
- ⁴⁰ Fresco N. La diaspora des cendres. *Nouvelle revue de psychoanalyse*. 1981. No. 24. Pp. 205–220.
- ⁴¹ Hirsh M. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: University of Columbia Press, 2012.
- ⁴² Stanley L. *The Auto/biographical: The Theory and Practice of Feminist Auto/biography*. Manchester: Manchester University Press, 1995. P. 245.
- ⁴³ Turpat.
- ⁴⁴ Bauman R., Briggs C. Poetics and performance as critical perspectives on language and social life. *American Review of Anthropology*. 1990. No. 19. P. 73.
- ⁴⁵ Bloom H. *The Anxiety of Influence: A Theory of Poetry*. P. 141.
- ⁴⁶ Battaglia D. *The Rhetorics of Self-Making*. Berkeley: University of California Press, 1995. P. 1.
- ⁴⁷ Gadamer H. G. *Truth and Method*. P. 463.

Vieda Skultāne

Selfhood and Continuity in Narrating Across Generations

Summary

Keywords: life story, family memories, sense of self, musical interpretation, performativeness

The article explores the commonalities of structure in the life histories of a mother and her daughter arguing that sharing the same story does not preclude the existence of a strong and distinctive sense of self. Agency and selfhood are intimately connected with interpretation and the pursuit of understanding. In order to illuminate this relationship the author draws upon ideas of musical form and interpretation that suggest how this might come about.

As in the art of music, creation and interpretation are closely linked. The article suggests that authoring and interpretation are as indissolubly linked in the verbal arts of life story telling. Although the author of the original life has died the story lives on and demands a hearing. The dimension of generation allows the first storyteller to choose the beginning of the story but while its re-readings continue its ending is indefinitely deferred.

*Taavi Pae
Kersti Lust
Evar Saar
Sandis Laime*

Who Gave the *Mulks* their Name – Estonians or Latvians? Oral Tradition and History

Keywords: ethnonyms, etymology, oral tradition, cultural history,
Estonia, Latvia

The tourism industry uses the Latvian origin of the ethnonym *Mulk* to attract Latvians to Mulgimaa (Mulgimā; the land of *Mulks*). Historically, the area covered five parishes in Pärnu (*Pernau*) and Viljandi (*Fellin*) Counties. For decades, Estonians have also been actively promoting this hypothesis among Latvians. In 2016, the President of Estonia, Toomas Henrik Ilves, referred to it in Odita Krenberga's documentary *Tomass no Mulķu zemes*.¹ In tourist information as well as in Latvian media, different versions circulate.² For example, Estonians who grew flax and sold it in Riga were called fools by Latvians whom they met as they did not understand each other's language. The Estonians, proudly thinking that this word had a good meaning, gave this name to their land. According to another version, Latvians called their neighbours so because they tried to grow grain on infertile soil.

This article explores the etymology of the ethnonym *Mulk* (GEN *Mulgi*, pl. *Mulgid*). The term 'ethnonym' denotes both an ethnos as well as categories smaller than an ethnos, the so-called sub-ethnos, or a member of it. Paul Dickson has coined the term 'demonym' that identifies residents or natives of a particular place and is derived from the name of the place.³ Majority of demonyms are direct derivatives of place names, but derisive designations or those that metaphorically express origin from some particular place can also be categorised as demonyms. A designation connected to origin and background can have attributes of both ethnonyms and demonyms. When they denote a group of people, both ethnonyms and demonyms are common nouns and not proper names. Especially when the designation is still informal or is too derisive to be formal, it can be still perceived as a possible nickname for a member of a group.

Two hypotheses about the birth of the ethnonym *Mulk* exist in Estonia. One of them links it to the farm name *Mulgi* in the parish of Halliste (*Hallist*) in Southern Estonia and

the other claims that it is of Latvian origin. Phonetic similarity between the words *mulk* [mulk]⁴ and *mulķis* is evident but there is hardly any evidence to prove the Latvian origin of the ethnonym *Mulk*. The systematic treatment of the topic reveals that earlier authors have not read each other's works. By tracing the emergence and use of the ethnonym *Mulk*, we explore its social, historical and cultural context. The article draws on contemporary fiction, polemics in media, memoirs and other forms of oral tradition, as well as sources on migration.

Firstly, we review the two hypotheses about the birth of the ethnonym *Mul'k* and the kinds of evidence and arguments that have been used to support them. Thereafter, we explore the extent to which the oral tradition about its birth is supported by historical facts. We also offer an explanation of how the proper name *Mulgi* could have developed into a common name *Mulk* from a linguistic point of view. Finally, we look at whether there is any reference in Latvian folklore and Latvian language press to lend support to the idea that Latvians called Estonians *mulķi* and discuss examples of names that Estonians were called.

Hypothesis on the foreign origin of the ethnonym *Mul'k*

At the turn of the 19th and 20th centuries, the amateur historian Jaan Jung, and especially zealously the poet Friedrich Kuhlbars, started propagating the hypothesis that the nickname *Mulk* had been borrowed from Latvian, or even from Lithuanian. Jung ties it to the Lithuanian word *mulks* (meaning stupid), referring to the circumstance that before Estonians reached their current region of settlement, Lithuanians had lived there. They supposedly called the advancing Estonians stupid.⁵ Kuhlbars believes that many manor bailiff positions and forest warden positions had passed into the hands of Latvians in areas of mixed Estonian and Latvian settlement in the mid-19th century. When a peasant did not do his work well while performing his labour service, Latvian manor bailiffs with deficient knowledge of Estonian cursed them as *Mulks* (fools). Eventually, however, workmen had started calling their superiors *Mulks* and referring to the area where this word was abundantly used as *Mulgimaa*.⁶

In the 1920s, the Russian-born German linguist and slavist Max Vasmer came up with an idea that the folk nickname *Mulk* is a loan from Latvian.⁷ Vasmer recognises that out of all the Finnic languages, the word *mul'k* is found in only Estonian and Livonian, and rarely in even those two languages. He concludes that this word is thus of foreign origin: "Here a loan must thus be acknowledged from Latvian to Livonian and Estonian. The only question here is how it became possible to name a tribe with a word that means 'blockhead'. Of course, there are several possible explanations here. The following seems to me to be the most likely: peoples and tribes are very frequently named according to the peculiarities of their way of speaking." He provides examples of this from the Slavic linguistic space.⁸ He proceeds to the opinion that the *Mulks* themselves probably used

that word, and since the word was not known to other peoples they came into contact with, those other peoples adopted this word in reference to the *Mulks*. He summarises: “Regardless of the reason [expanded spacing by the authors] why the word *mulk* may have become the name of the tribe, in any case I can provide another similar instance from another linguistic area where a word meaning ‘blockhead’ has become the name of a tribe.”⁹ He drew an example from the Balkans. Vasmer’s opinion that *Mulks* was a self-designation of the people living in the southern end of Viljandi and Pärnu Counties has not been proved. The Estonian dictionary of dialects does not confirm the use of the word *mul’k* meaning ‘stupid’ in continental Estonia.¹⁰

The linguists Lembit Vaba and Felix Oinas claim that the ethnonym *Mul’k* originates either in the Latvian common noun or proper name *mulķis, mulķe* meaning ‘stupid, fool, softhead’.¹¹ According to Vaba, ‘favourable conditions’ for the birth of the colloquial name *Mul’k* emerged in the vicinity of Rūjiena (*Rujen*) in the late 16th century and in the first decades of the 17th century, in the time when the area previously populated by Estonians was settled by newcomers from Latvian-speaking areas. In his opinion, changing ethnic composition, mixed settlement and living cheek by jowl led to conflict, mutual hatred and mocking. The locals and in-migrants living cheek by jowl, which caused ‘conflict and mutual hatred’, in fact, explains the migration from the fertile southern ends of Viljandi and Pärnu Counties to less-developed parts of Southern Estonia in the 1850s–1870s, but not early 17th century Rūjiena or Southern Estonia devastated by wars, plague and famine. According to the land revisions, the late 16th and especially early 17th century saw catastrophic decline in population and the region under consideration was sparsely populated. Hence, Vaba’s argument is clearly inconsistent in terms of facts. The almost empty land in Southern Estonia attracted immigrants – Latvians, Russians, Finns, Poles, and others. Also locals fled the territory in search for more favourable conditions, and runaway peasants were eagerly accepted everywhere. Hence, the population was mobile, mixed settlement commonplace, and conflict between stayers and newcomers ‘living close to each other’ was hardly realistic.

Hypothesis on the Estonian origin of the ethnonym *Mul’k*

Most authors agree that the ethnonym *Mulk* is of rather late origin. Researchers very rarely have a chance to witness the birth of a new word, but in this case several authors of fiction and non-fiction alike believe that they have documented the ‘birth’ of a new word while being close to the event both in time and space.

The ethnonym (originally an abusive nickname) *Mul’k* entered Estonian literary language in the 1860s and 1870s. It refers to migrants from the southern part of Pärnu and Viljandi Counties who started buying farms in perpetuity in Tartu County (Kreis Dorpat) in the late 1850s and increasingly in the 1860s. Märt Mitt (1833–1912), who was himself one of these migrants and later a prominent figure in the Estonian public sphere,

is probably the first Estonian author to come up with an explanation of the ethnonym *Mulk*. In his reminiscences, written in the second half of the 1860s or in the 1870s, he mentions that peasants from the farm(s) *Mulgi* came to Tartu County to purchase farms outright. When asked on their way – where are you from – they replied “from Mulgi in Abja”.¹² In 1866, the Estonian Learned Society discussed the issue of the name *Mulk-Mulgid* and the Tartu-based pastor and journalist Carl Eduard Körber (1802-1883) put forward the hypothesis on coming from the farm of *Mulgi*.¹³ In their search for better tenancy conditions, the first *Mulks* had reached the Tartu neighbourhood and soon they had been followed by others.

In the first edition (1869) of the comprehensive Estonian-German dictionary,¹⁴ Johann Ferdinand Wiedemann declares that the residents of Võru County gave the abusive name *mul'k* to people from Viljandi County.¹⁵ However, the editor of the second edition, the notable Estonian folklorist, theologian, and linguist Jakob Hurt, notes that this explanation is doubtful or requires comment. Hurt, who came from Võru County, apparently is not mistaken here. In his book on Estonian folklore and ethnography, Wiedemann uses the term *Mulks* to refer to migrants from Viljandi County to Tartu County.¹⁶

Mihkel Jürgens reportedly was the first to use the ethnonym *Mulk* in the Estonian-language press when he wrote an article in 1868 about the unification of dialects in the newspaper *Eesti Postimees* and mentioned the existence of the abusive name *Mulk*.¹⁷ In the early 1870s the *Eesti Postimees*, issued in Tartu as the largest Estonian-language newspaper, waded into a heated debate over the question of whether the *Mulks* who bought outright farms that had formerly been cultivated by local peasants in Tartu County violated the Ninth Commandment – Thou shalt not covet thy neighbour’s house – or not. Altogether, the newspaper published around ten shorter and longer articles, which either justified or – on the contrary – condemned the *Mulks* who purchased farms in Tartu County. Given the scarcity of folkloric evidence, this series of articles is one of the most important references for studying the use and meaning of the ethnonym *Mulks*.

The renowned Estonian author August Kitzberg (1855-1927) also links the ethnonym to the farm of *Mulgi* in his story *Tricks of Peeter from Püve* [farm], published in the *Postimees* in 1897. “The people from Abja Manor naturally claim the nickname *Mulk* for themselves because a farm named Mulk is said to have stood in Abja. Historically, the first *Mulk* is said to have gone from there to Tartu County. He stopped in front of a Tartu man’s threshold and went ahead to buy that man’s farm. After that, other *Mulks* are said to have followed that first one and came like hail, always to Tartu County to buy farms. That’s where the nickname *Mulk* is said to have been born, first an abusive nickname, later a title of honour.”¹⁸ Under the title *Irbes Petera izmanība*, Kitzberg’s story was soon published in *Baltijas Vēstnesis*.¹⁹

A detailed and factual story published by an anonymous author in the newspaper *Sakala* on 9 July 1902 also states that the first *Mulks* were migrants from *Mulgi* farms at Abja Manor to Tartu County.

Apparently it was the very popular play *What a Mulk or One Hundred Bushels of Grouts* by the Tartu-based writer Lydia Koidula (1843-1886), which made the ethnonym *Mulk* well-known throughout Estonia in the early 1870s. The monologue of Märt Männik provides the definition of Mulk: “That vehement abusive nickname! Ever since the day the first Viljandi coat came from the Mulgi Farm and crossed our county’s border in search of a place to call home, hundreds of punches and blows have flown from head to head, and fists measured fists because of that name...”²⁰ The play was lengthily introduced in the newspaper *Rigasche Zeitung*.²¹ The author of the overview mentions that the title *What a Mulk*²² is puzzling for every non-Estonian and explains that the *Mulks* are colonisers from Viljandi County whom the people in Tartu County hate.

The friction between the residents of Tartu County and *Mulks* is a well-known fact in Estonian history and culture. Besides Tartu County, *Mulks* were also seen as ‘loathed strangers’ in many other places in continental Estonia. They were often spoken of as domestic colonisers.

The appearance of *Mulks* in ethnic folklore is obviously not datable with the same precision as its advent into literary language. Little research has been conducted on ethnic folklore concerning *Mulks*, yet the few studies that do exist allow us to assert that also in texts of oral origin, they are depicted with contempt and also as generating fear and a sense of danger.²³ Whoever sees a *Mulk*, / he strikes that *Mulk*. / *Mulks* aren’t tolerated here. / Nobody cares about a *Mulk*’s request.²⁴

In the 1920s-1930s, the oral history based hypothesis, which links the ethnonym *Mulk* to the farms Mulgi, remained visible in non-fiction books,²⁵ but in subsequent decades it has been successfully replaced by the view of linguists, according to which it derives from the Latvian common noun *mulķis*.²⁶

To sum up, stories about the derivation of the nickname from a farm named Mulgi were born before attempts to ascribe foreign origin to the word. Thus explanations of the nickname associated with the Mulgi Farm did not arise from the need (of *Mulks*) to find a new and more suitable source to counterbalance the ill-sounding hypothesis that derived the name from the Latvian word *mulķis*, or stupid, blockhead.

Oral tradition and written records

In this section we discuss to what extent the oral tradition about the arrival of the first *Mulks* in Tartu County corresponds to historical facts. Thereafter we embed these individual cases – that as single events would have failed to attract attention – within the much larger picture of socio-economic developments, which rendered them significant and extended the use of a name of a group of farms as a common name for migrants from Mulgimaa.

Archival records support the hypothesis of coming from the farms of *Mulgi* on several points. The authors of this hypothesis date these events in the early phase of out-

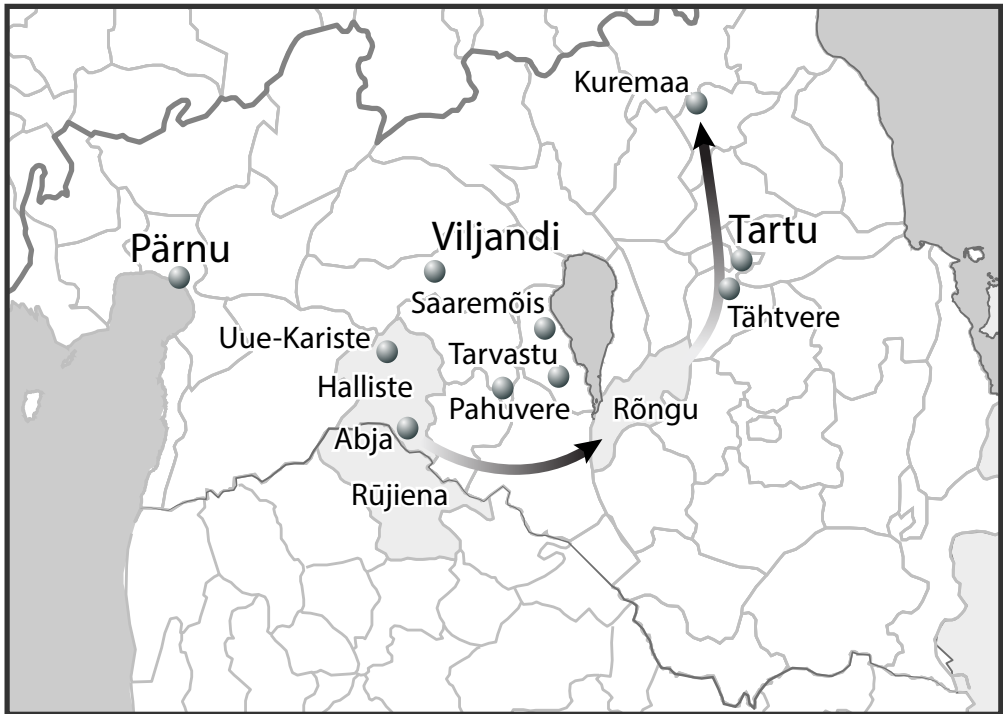

Figure No 1. The migration from the Mulgi Farms in Abja to Tartu County, the end of the 1850s and the beginning of the 1860s

right purchase of farmland. At that time, families from the farms of *Mulgi* at Abja Manor really did move to Tartu County (see Figure No 1). They were not the very first migrant farm proprietors there, but they snapped up several tenant holdings, leaving locals without farmsteads. Altogether four purchasers of farms came to Tartu County from the Mulgi farms in Abja and Uue-Kariste (*Neu-Karrishof*) in Halliste Parish.²⁷ Jaak Puusemp's sons Jaan and Peeter, and Jaan Puusemp's son Hans, were dispossessed from their *Mulgi* farms in Abja due to demesne expansions in 1858. These men migrated to Tähtvere (*Techelfer*) near Tartu.²⁸ The anonymous author in *Sakala* also associates the migration of Mulks with their eviction. At both Abja and Uue-Kariste manors, the lords attached the *Mulgi* farms with "fairly good land" located close to estate land²⁹ to the so-called quota land, normally intended for the use of the agricultural workers of the manors.³⁰

The evicted head of a farm was not 'stupid', the anonymous author tells readers. He "did not care much for the fact that the manorial lord showed him the door", but sought a new place in Tartu County.³¹ Several peasants, who moved from Abja to Tähtvere Manor in the late 1850s and early 1860s, did well indeed and quickly became tenant farmers. Thereafter some of them also bought their farmsteads outright. The shift from labour to money rents and from tenancy to freehold took place in a short period of time in many places throughout Southern Estonia. Thus it is only natural that these two processes

intertwined with each other in historical memory. In 1853, written rent contracts became mandatory on Livonian noble estates and if neither party terminated the contract, it was extended for three years. Thus, the rent contracts signed at Tähtvere Manor in 1853 expired in 1859–1862, and this gave several migrants the chance to become tenant farmers quickly. Jaak Puusemp's sons Jaan and Peeter sought a farmstead to buy outright and in August of 1863, they signed a preliminary purchase contract on Kuremaa (*Jensel*) Manor. Some other Abja peasants also moved from Tähtvere to Kuremaa along with Jaan and Peeter Puusemp. The lords of Tähtvere Manor did not sell peasant land for a long time, whereas Oettingen, the lord of Kuremaa Manor, employed an agent of peasant origin in the spring of 1863 to look for and negotiate with buyers, and paid him 1.5 per cent of the purchase price for each successful deal. So it is totally understandable why purchasers of farms preferred Kuremaa to Tähtvere.

Archival resources do not trace the purchasers of farms wandering about and seeking a new place, but we know that the *Mulks* from Abja and also other *Mulks* arrived in Tähtvere, Palupera and Kuremaa in the early 1860s in a single wave of migration and were associated with one another either by family ties or as neighbours. According to oral tradition, the so-called original *Mulks* crisscrossed the lands of several manors as they scouted the area, and if anybody asked: "Where are you from?", they answered: "From Mulgi in Abja!" In this way, many people got to know this name. According to Mitt, "This response, however, did not make it clear to the enquirers that the respondents were from the Mulgi Farm, rather the questioners thought that they were from some particular Mulgi land (Mulgimaa)". It is very probable that during their long quests for a new home (farm), they often had to answer the question, "Where are you from?" by replying, "We are from Mulgi", since it was common in those days to tell other people which farm one came from rather than what one's surname was. Surnames were still a novelty in Estonia and seldom used, especially in oral communication.

The writer Arvo Mägi, whose grandfather came to the Lõhmuse Farm in Kavastu Manor in Tartu County, has pointed out an interesting fragment of memory of the name of their Triitsu farmstead in Mulgimaa living on in a new environment. "For some reason, the farm's 'abusive nickname' was Triitsu and grandfather was called 'the *Mulk* from Triitsu'"³².

The sale of farms to peasants that was started in Southern Estonia and in Northern Latvia in the mid-1850s introduced an element of dynamism to the milieu of the countryside, and this significantly changed Estonian and Latvian peasant society. Economic and social life started undergoing more rapid change at the very same time that the immigration of *Mulks* buying farmsteads in Tartu County began gathering momentum. Peasants had already become geographically mobile in the years prior to the purchasing of farms, and this mobility continued to increase thereafter as well. Land was the foundation of life for the peasants. The concept of landownership was foreign to peasants, who traditionally viewed land as a vital resource and not as a property. This view changed, and fictional

literature very vividly demonstrates how the number one dream of Estonian men during the period of national awakening was to become a freeholder and escape their tenant status. Estonian fictional literature depicts those dispossessed farm heads or their sons, whose farms the lord of the manor sold to another man, as particularly vindictive characters. Peasants from the fertile southern ends of Viljandi and Pärnu Counties also bought farms outright elsewhere besides Tartu County, but their influx to this county was several times larger.³³ So, it is hardly surprising that ‘strangers’ who bought land, leaving locals without farmsteads, were given an abusive name in this county.

Why was the abusive nickname for strangers who came from other regions to purchase farms derived from the name of the Mulgi Farm and not from the name of some other farm from where they originated? Chance has apparently played a role in this, but the names of most other farms were also not as convenient to pronounce or did not fit as nicknames.³⁴

As is typical of folklore, stories about how this name was acquired are concentrated around a single individual, ‘the first *Mulk*’, with whom it all allegedly began. In analysing archival sources concerning the immigration of *Mulks* and reports of this immigration in the press, however, it appears that the arrival of the so-called original *Mulks* became meaningful because there was a whole swarm of people coming at the same time from one place (Abja) and because they made it to Tähtvere on the outskirts of Tartu – Estonia’s centre of national activism and of intellectual life. Here their actions soon became visible and known more widely. For example, Peeter Sukk, the tenant and later the owner of Solba(ja) and Koora in Tähtvere who made the most costly purchase transaction of farmland in Southern Estonia, figures in the “Ninth Commandment controversy” in Eesti Postimees as an “honest” *Mulk* who let the “light of very wealthy men from Pärnu County” shine on the surroundings of Tartu³⁵ and “in a short time [...] became known in the surrounding countryside and in almost the whole city of Tartu for his well-mannered and prosperous way of living”.³⁶

P. Sukk was one of ninety-six founders of the Tartu Eesti Põllumeeste Selts (the Tartu Estonian Association of Farmers) in 1870. *Mulks*, including M. Mitt and P. Sukk who have been mentioned in this article, set the tone in this association, which was one of the leading organisations of the national awakening era. Men from Abja, and other *Mulks* who had settled down in the surroundings of Tartu, were abundantly represented among the founders. This association did not unite farmers out of mere interest in promoting rational agricultural management and efficiency, rather the first sprouts of organised political life and aspiration towards political participation can be found in it.

The common perception that *Mulk* farmers were progressive and industrious freeholders is reflected in Kitzberg’s story as well as in a story from 1902: when an original *Mulk* started “prospering on his new farmstead, many people from Abja and Halliste moved to Tartu and Viljandi Counties.” So, when people from Halliste came to look for farmsteads, the locals said: “See how the *Mulk* comes with his purse!” Yet we should not conclude from

above written as if the *Mulks* settled easily in Tartu County as the owners of purchased farms, because the land purchasers actually accounted for only a small proportion of the *Mulks* who immigrated to many areas. Since the latter half of the 19th century to the present day, *Mulks* have ordinarily been seen as well-to-do and proud people ('subjects'). *Mulk* was mocked as someone with more wealth than sense. *Mulks* have been the most striking representatives of a local stereotype in Estonia.

In 1899, the translator of *Tricks of Peeter from Püve* [farm] Mārtiņš Lapa explained to Latvian readers that people from Abja can be compared to people from Rūjiena, who similarly were the first buyers of farms in Livland (currently Vidzeme), became rich and purchased for their sons farms in Valka, Valmiera, Cēsis, and Riga Counties. Like people of Rūjiena were known for their prosperity among Latvians, people from the district of Viljandi, especially from Abja, were similarly known among Estonians.³⁷ This comparison, however, does not take into account the scale: the migration of farm purchasers from Mulgimaa encompassed five parishes, not one, and there were altogether c. 400 such purchasers until 1889.

The migration of the *Mulks* (including the so-called original *Mulks*) was driven by the the allocation of the so-called quota land, 1/5 of farmland, for the use of the manorial lords, transition to cash rents and the purchase of farms which had begun in densely populated and economically advanced Mulgimaa earlier than elsewhere. Migration between parishes for the purpose of purchasing farms is also known to have taken place elsewhere, but such large-scale migration that extended far beyond parish borders took place only from Mulgimaa. Thus it is no wonder that the others perceived the flood of *Mulks* as an especially menacing threat. The folklorist Mari-Ann Rimmel has emphasised the localness of Estonian peasants, in other words the continuity of local settlement, and among other things has associated distinctive attributes that have been preserved in Estonian culture and society with the people's strong ties to their forefathers and their relatives and kinfolk.³⁸

The proper name *Mulgi* in Estonia

The advocates of the term's Latvian origin not only ignore oral traditions and fictional literature, but have also neglected the fact that there were farms in both, Southern and Northern Estonia bearing this name. Such a proper name (later toponyms) is known at least from the 16th century. Settlement and population history sources confirm that in the five parishes that later became known as Mulgimaa, and also in many places elsewhere, the proper name *Mulgi* is based on the Finnic appellative *mulli*, *mullika*.³⁹ *Mullikas* (GEN *mullika*) and its parallel form *mullikene*, meaning 'steer, heifer', belong to the basic vocabulary of the Estonian language. Although the original meaning of this proper name was probably not 'steer, heifer', in the context of our study it is important to stress that this proper name is known from the historical records over long time period and all over the

Finnic language area. The proper name *Mulgi* was strikingly more common in Estonian-speaking areas than the name *Mulki* in Latvian-speaking areas. Since the byname or later surname meaning ‘stupid, fool’ is very rarely found in both historical documents and modern usage in Latvia, there are no grounds for seeking corresponding place names (oikonyms) based on this Latvian language lexeme.

From a proper name to a common name

Although the oral tradition is in most details in accordance with the facts revealed by archival sources, the stories about the origin of the name *Mul’k* at the same time have the characteristics of folk tales too. Encounters between locals and strangers, the asking of “Who are you?” and the answer to that question are found in folk tales. The introduction of oneself using the name of the farm where one is from was admittedly common in one’s neighbourhood. The use of the name of the farm in combination with the name of the parish was also common in one’s home county, yet the use of such a formula for introduction in another county was possible in folklore tradition, but less common in real life.

From the perspective of linguistics, it would be more plausible to imagine the development of a proper name into a common name taking place as those newcomers, who purchased farms and who were from Abja or its vicinity, repeatedly referred in conversations that took place in inns and at fairs to what men who actually originated from the *Mulgi* farms had said or what had happened to them. *Mulgi* was simply a name to well-disposed interlocutors like other newcomers, acquaintances and innovative farmers. Eavesdroppers who regarded the immigrants icily or altogether antagonistically could overhear a keyword that was being used among kindred spirits in sceptical-oppositional conversations, turned against the newcomers. The nominative *Mul’k*, which was derived in reverse from the genitive *Mulgi*, or altogether overheard directly from conversations, started denoting the invaders on the same basis as proper names that are considered to be typical among the newcomers are used in many derisive ethnonyms: *Tommys*, *Svenssons*, *Pekkas*, *Urmasis*, *Mehkas* and others. If it was so, then the newcomers themselves also knew that nickname > demonym > (later) ethnonym had come from the fact that many people in their own group had the same byname (in Latvian, *papildvārds*), and this fact formed the basis for folklore.

In the light of the above mentioned, we can argue that the proper name *Mulgi* that appeared among the newcomers played an important, perhaps even decisive, role in the generation of the ethnonym *Mul’k* (GEN *Mulgi*). On the other hand, it is well known in onomastics that connotations are generated among users of language in connection with new proper names that are heard for the first time.⁴⁰ The connection that emerges with a meaning that is previously known could have contributed to the derisive nickname becoming known rapidly. The following discussion of the perception of connotations should help to evaluate whether a proper name had a chance to develop into a categorising designation.

We can assume that the Latvian word *mulķis* was known in Tartu County just as terms of abuse in neighbouring languages are generally known. Might people have known to connect it with the byname *Mulgi*? Since the derogatory name emerged rather late, at the start of the second half of the 19th century, this is unlikely. The typical Estonian from Tartu County in that period who would have loaned words from the common Latvian language would have substituted [tj] for ķ: ***mul't'i* [mul't'i]. Recognisable identification and likening of this word would have been possible only on the background of the pronunciation typical of Eastern Latvia. Estonians also perceive the palatalised *k* in Eastern Latvian pronunciation as a palatalised *k* and not as a palatalised *t*. Pronunciation that made such likening possible was evidently known in the area of contact between Eastern Latvia and Southern Estonia in the southern part of Võru County, yet the nickname that became the basis for the ethnonym first emerged quite some distance to the north in Tartu County. Also men named with the proper name *Mulgi* travelled around in Tartu County. In Võru County, by contrast, the number of *Mulk* land purchasers was negligent and they reached the area later than Tartu County.

Another possibility for connotation is that in the proper name *Mulgi* it was still quite well perceived what the basis for this name was in the vocabulary of the Estonian language itself. In analysing the bynames that were the basis for the farm name *Mulgi*, it has turned out that in the older records where this farm name is written down, in almost all cases its spelling has varied with *Mulli*, *Mulliku* and *Mullika*.⁴¹ Comparison with the vocabulary and personal names of other Baltic Finnic languages has generated the understanding that this byname that has been in use for several centuries and varies in numerous different forms can be compared to the word *mullikas* meaning ‘steer, heifer’, but even more so it can be associated with the concept of something bulging out that is the basis for this word: the horn buds on a heifer, bug eyes in the case of a human, a fat physique or an arrogant, bumptious attitude. The word *mull* ‘bubble’ in contemporary Estonian can also be linked to the same stem.

In 1920, the professor of theology, Karp Tiisik, opposing the hypothesis of linking the ethnonym *Mulk* to the Latvian word *mulķis*, proposed that the ethnonym might derive from the word ‘mullikas’, which means a ‘well-fed man’.⁴² Tiisik came from the region of western Estonian dialects, in which the farm names *Mulgi*~*Mullika* had existed already in the 16th century, although in a very limited number. The fact that he knew the word’s vernacular meaning – the authenticity of his report is beyond doubt – does not, however, provide sufficient certainty to claim that the 19th century Tartumaa peasants also knew this meaning of a ‘well-fed man’ (for the map of the spread of *Mulgi*-names in the early modern era, see Balode et al., p. 60).

Numerous derisive demonyms have sprouted in Finland from the perceptual stupidity of neighbours, but this is usually transparent vocabulary in one’s own language. The folk tales that accompany those designations vividly tell why the blockheads have started being called blockheads. Being considered stupid is typically associated with the fact that neighbours cling to a more archaic way of life.⁴³ Calling the residents of neighbouring

districts stupid or crazy is also quite common among the French, Germans and Swedes.⁴⁴ It is possible to make fun of neighbours on the basis of poverty or wealth that is considered excessive. Concerning the external appearance of neighbours, body parts that protrude are usually focused on: eyes, nose, stomach and feet. *Pullisilmät and mulkosilmät* ‘bug eyes’ have also become nicknames for neighbours in many areas in Finland.⁴⁵

In the time when people were getting to know the *Mulks*, their wealth and arrogance annoyed locals. The emergence of a strong connection with the old byname in the differing forms *Mulli, Mullika, Mulgi*, that was the basis for the *Mulgi* farm names, where the meaning of the original root of the word family is associated with bulging out and being overfull, is the most plausible in such a situation. However, nowadays it is difficult, if not impossible, to provide proof of the emergence of the corresponding connotation for the *Mulgi* byname imported from Abja and first encountered as a common name in Tartu County.

Estonians in Latvian folklore

One of the sources reflecting ethnic stereotypes and intercultural contacts is folklore. What are the most typical traits associated with Estonians in Latvian folklore until the early 20th century? Taking into account that different folklore genres have different functions, three folklore genres will be considered – folksongs, anecdotes and legends (a thematic group of legends about witchcraft and sorcery). Ethnicity and typical traits of various nationalities is a popular subject in ethnic jokes. In the following, only published collections are used.

Latvian folklore sources of the turn of the 20th century contain evidence on Latvian stereotypes about and intercultural contacts with: (1) ethnic minorities inhabiting the territory of Latvia; most of the sources mention minorities representing the upper class of society – Baltic Germans and Poles, a lot of evidence has been documented regarding Jews and Romanies, considerably smaller amount of data is available on other ethnic minorities; (2) neighbouring nations and to a smaller extent also other nations of Northern and Eastern Europe. Estonians fall within both categories mentioned above – either as an ethnic minority scattered in the border area with Estonia or living in larger communities (e.g., the so-called Ludza Estonians in Latgale) or as the northern neighbours of Latvians.

The first fundamental Latvian folksong collection *Latvju dainas* contains rather small amount of songs mentioning ethnonym *Estonian*. Most of the 116 songs mentioning Estonian related issues were written down in Livland (77%).⁴⁶ The same distribution principle characterizes anecdotes about Estonians – most of them were documented in Livland and Riga.⁴⁷ Also legends mentioning Estonians are mainly characteristic of Livland, although the amount of this material is fairly small.

According to Jānis Rozenbergs, folksongs related to Estonian issues cover four topics, and they can be attributed to other folklore genres as well: (1) ethnic relations between

Latvians and Estonians (especially the mixed marriages); (2) economic relations which is often the background of Estonian issues in legends; (3) linguistic issues; this topic is by far the most popular in Latvian anecdotes about Estonians – they are usually based on situations which reflect Latvian language as spoken by Estonians, their disability of pronouncing consonants; (4) everyday communication and relations. In many cases it is obvious that songs are related to Estonians as an ethnic minority of Latvia rather than as neighbouring ethnic group.

One of the most frequent appellations of Estonians in folksongs and verbal charms is ‘the black Estonians.’ Rozenbergs explains that it is due to the relatively darker Estonian traditional costume in comparison with Latvian one, which used to be of lighter colour. In songs reflecting language issues it is mentioned that Estonians swear a lot. Such Latvian language verbs as *kurratāt* (from Est. *kurat* ‘devil’), *perratāt* (from Est. *mis kuradi pārat* ‘what the hell’) and *perģelēt* (from Est. *pārgel* ‘devil’) are exclusively used in relation to Estonian issues. Meanwhile the designation *igauniši, velna bērni* (literally ‘Estonians, devil’s children’) in some Latgalian songs rather reflects the attitude of catholic Latgalians to ‘unbelievers’, i. e., Lutheran Estonians.

The examination of folklore sources of the turn of the 20th century has revealed no evidence that Estonians would have been called *mulķi* (‘fools’) by Latvians. 48

‘Black Estonians’ were known all over Latvian territory.⁴⁹ There are altogether 23 versions of such folksongs and the first has been recorded by P. Lapsiņš in Rūjiena. Variable ethnonyms in folklore, however, spread very locally,⁵⁰ but until now no material showing the use of the name *mulķi* for *Mulks* has surfaced from older Latvian folklore. Pure speculation that such a nickname could have existed is an insufficient argument for Latvian origin.

In the Latvian newspapers, it is rarely mentioned that Latvians have called people on the other side of the border *Mulks* and if it is, it is usually referred either that Estonians claim so or that they think the nickname derives from Latvian.⁵¹ In addition, it is also referred that one group of Estonians calls the other so. Although the etymology of *Mulgimaa* from the Latvian noun *mulķis* has gained popularity nowadays, it seems that it is rather a folk etymology.

Conclusion

Linguists have not been able to show a connection between the occurrence of the nickname and the Latvian noun *mulķis*. Their arguments are either speculative or unfounded. There is no evidence that residents of the area, which is now colloquially called *Mulgimaa*, originally denoted themselves with this word. Neither is there any ground to believe that the nickname was born in the late 16th or early 17th centuries. Linguists have ignored oral tradition and neglected the fact that there were farms in both, Southern and Northern Estonia bearing the name *Mulgi*. The proper name and later toponym *Mulgi* is based on the Finnic appellative **mulli*, **mullika*, not on the Latvian noun *mulķis*.

Ethnonyms of a teasing or derogatory nature guided by emotions are normally exoethnonyms. *Mulk* is an exoethnonym and initially had a derogatory meaning, yet cultural historical sources allow us to presume that the ethnonym *Mulk* was used by people living in Tartu County to refer to migrants from the southern part of Pärnu and Viljandi Counties, who started, in the late 1850s and increasingly in the 1860s, to buy farms in perpetuity outside their own area of residence, most notably in Tartu County. The *Mulks* did get their nickname from their neighbours, but not from the Latvians, rather from the inhabitants of Tartu County.

The oral tradition about the arrival of the first *Mulks* in Tartu County largely corresponds to historical facts and the former heads of the Mulgi farms in Abja were among the early immigrants to Tartu County in the late 1850s and early 1860s. It is quite believable that in the course of their long travels, many people heard the name of their former farmstead, because at that time, it was customary to identify oneself by the name of one's farm.

It is possible to trace the circulation of the word *Mulk* in its meaning as an ethnonym starting from the 1860s. The occurrence of the nickname in fictional literature and the press of the late 1860s and early 1870s, referring to migrants who bought farms that had formerly been cultivated by Tartumaa peasants, who were now evicted, lends strong support to the idea that the ethnonym and the process of buying peasant land in perpetuity were closely related. The success of the in-migrants irritated the locals, who started calling them *Mulks* ('Blasted Mulk!', 'Goddamn Mulk').⁵² There are numerous texts from Estonian literary culture, which corroborate that angry and jealous inhabitants of Tartu County vilified 'invaders' from the southern parts of Pärnu and Viljandi Counties as *Mulks*. Ethnic folklore further confirms the use of the nickname *Mulk* in reference to the invading people from Viljandi County, who were detested. The function of a nickname of ridicule or an abusive nickname was primarily to belittle one's neighbour and thereby to strengthen the feeling of *us*. The *Mulks* who had come to Tartu County differed from the locals in their way of life, their clothing (the black *Mulk* coat; the black-coat-man is a synonym for *Mulk*), their dialect and their mindset. The ethnonym *Mulk* came about according to the well-known pattern of contrasting one's own people to strangers. The derivation of an abusive nickname from a toponym can be considered possible also from a linguistic point of view.

No sources are known that would provide evidence that Latvians made fun of the Halliste folk and other *Mulks* living on the other side of the border, who wore black coats, as being stupid (though they did call them as being 'black').

Nowadays, when the tensions and struggle for land between the *Mulks* and the inhabitants of Tartu County, and others who were threatened by the *Mulks*, has faded into the past and often also forgotten, the linking of the word *mulk* to the Latvian language has become common knowledge that the tourism industry helps to proliferate. Hopefully it is not too late to turn the tide.

Notes

- ¹ President Ilves has done it several times. See, e. g.: <https://www.lsm.lv/raksts/kultura/kulturtelpa/ar-igaunu-latviesu-valodas-vardnicu-cer-stiprinat-latvijas-un-igaunijas-attiecibas.a129096/> (last accessed 2019.06.03.).
- ² See: www.impro.lv/pdf/katalogi/IMPRO_2012.pdf; <http://old.vidzeme.com/?sid=2129&v=lat&id=154&kods=3810&a=viss>; <https://www.lsm.lv/raksts/dzive--stils/tautas-sports/foto-viskers-ar-jaunu-trases-rekordu-triumfe-parrobezu-mulgi-maratona.a286321/>; <http://www.zz.lv/vietejas-zinas/latvijas-ziemeli-igaunu-sakala-3023>. For a different opinion, see <http://www.la.lv/neiepezita-mulgima-un-zemenu-pilseta> (all last accessed 2019.06.03.).
- ³ Dickson P. *Labels for Locals. What to call People from Abilene to Zimbabwe*. New York: Harper Collins, 2006. Pp. xiv–xv.
- ⁴ Palatalization is generally not indicated in the system of spelling in the Estonian language, even though its role in the language is phonemic. When providing examples of different words with the same transcription, this is sometimes marked using an acute accent ´ after the letter, for instance *mulk* ‘hole’ and *mul’k* ‘ethnonym’. In those few cases where we provide the pronunciation of an Estonian word in square brackets, we use the IPA transcription: [muljk].
- ⁵ Jung J. *Muinasaja teadus Eestlaste maalt I*. Jurjev: A. Grenzsteini Trükk, 1899. P. 84
- ⁶ Kuhlbars F. = Villi Andi. *Mul’k. Viljandi Teataja*. July 22, 1910; Kuhlbars F. = Villi Andi. *Uurimused: aja- ning haridusloolisel väljal*. Viljandi: Valgus, 1922.
- ⁷ Vasmer M. Indo-Germaani laensõnad eesti keeles. *Eesti Kirjandus*. 1920. No-s 11–12. Pp. 343–346.
- ⁸ *Ibid.* P. 344.
- ⁹ *Ibid.* P. 345.
- ¹⁰ Aside from the ethnonym, *mulk*: *mulgi* is also associated with some entirely different meanings. On Muhu Island, *mul’k* has also meant ‘conifer cone’, while its meaning in Kihelkonna has been ‘green pine strawberry (*fragaria viridis*)’ and in Kodavere it has meant ‘handful of flax’. In Kihelkonna, *mol’k* or *mul’k* is also a word meaning the melody of a song: *Eesti murrete sõnaraamat*. 6. kd, 26. v, Matma–mussis. Toim. Kalvik M., Kendla M., Laansalu T. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2015.
- ¹¹ Vaba L. *Läti laensõnad Eesti keeles*. Tallinn: Valgus, 1977. P. 136; Vaba L. Rumalad mulgid ehk etümoloogiseerimise okkiline tee. *Keel ja Kirjandus*. 2017. No 7. Pp. 536–537; Oinas F. Naabrid ja võõrad keeles ning rahvaluules. *Kalevipoeg kütkeis ja muud esseid rahvaluulest, mütoloogias ja kirjandusest*. Toronto: Mana, 1979. Pp. 97–116.
- ¹² “Märt Miti elulugu ajaluguga ühendatud viisil” in EKLA (Estonian Cultural History Archives), f 116, m 9.
- ¹³ Körber C. Über das Wort ‘mulk’, pl. ‘mulgid’. *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*. Dorpat, 1866. P. 20.
- ¹⁴ Wiedemann F. J. *Eesti-saksa sõnaraamat. Estnisch-Deutsches Wörterbuch*. Tallinn: Valgus, 1973 [1869]. Column 627.
- ¹⁵ In those days Mulks were mostly considered to have originated from Viljandi County, even though Halliste and Karksi parishes administratively belonged to Pärnu County. People from the above-mentioned parishes are also defined as being from Viljandi County in many texts.
- ¹⁶ Wiedemann F. J. *Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten*. St. Petersburg: Eggers, 1876.
- ¹⁷ Mihkel J. Kelemurde ühendusest. *Eesti Postimees*. 1868. 7. veebruar.
- ¹⁸ Kitzberg A. Püve Peetri “riukad”. *Postimees*. 1897. 12.–24. märtsil. See also: A. K. = August Kamp. Kiri Abjast. *Tallinna Teataja*. 1911. 20. juuni. P. 2.
- ¹⁹ *Baltijas Vēstnesis*. 1899. 21. aug.
- ²⁰ Koidula L. *Särane Mul’k, ehk Sada wakka tangusoola*. Tartu: M. Gläser, 1872. P. 35.
- ²¹ *Rigasche Zeitung*. 1873. 26. Febr.
- ²² Interestingly, the title of the play has been translated into Latvian “Mūžīgais vilandietis”.
- ²³ Rimmel M.-A. Viru mees viljapulli, Harju mees aganapulli. Piirkondlike suhete kajastumisest eesti rahvapärimumes. *Mäetagused*. 2003. No 21. <http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr21/remmel.pdf> (last accessed 2019.06.03.).

- ²⁴ ERA (Estonian Folklore Archives), H, m. 426 (3) < Tartu-Maarja khk, Ropka v. 1900.
- ²⁵ E. g. Tammekann A., Köpp J., Kant E. (toim.). *Pärnumaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus*. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, 1930. P. 307 ff.
- ²⁶ *Eesti etümoloogia sõnaraamat. Peatoim Iris Metsmägi*. Toim I. Metsmägi, M. Sedrik, S.-E. Soosaar. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012; *Eesti kohanimeraamat*. Toim P. Päll, M. Kallasmaa. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016. Online version, however, includes both concepts.
- ²⁷ Pae T., Lust K. Mulkide nimetuse saamisloost ehk kas mulgid on tõesti rumalad. *Keel ja Kirjandus*. 2017. No 6. Pp. 434–452.
Mihkel Lohk evicted from Mulgi Farm on the lands of Uue-Kariste Manor cannot be the so-called original Mulk, whose arrival in Tartu County is described in the corresponding tales, because he migrated to the northern area of Viljandi County, and his son moved to the farm that Lohk had purchased in Tartu County only in 1870.
- ²⁸ RA (Estonian National Archives), EAA.931.1.37:18.
- ²⁹ Pärnumaalt. Abjast. *Sakala*. 1902. 9. juuli.
- ³⁰ RA, EAA.3724.1.849; EAA.3724.4.880:1; EAA.3240.1.36:2.
- ³¹ Pärnumaalt. Abjast. *Sakala*. 1902. 9. juuli.
- ³² Mägi A. *Mis meelde on jäänud. Episoodid ja meeleeolusid*. Tartu: Ilmamaa, 2001. P. 15.
- ³³ Lust K. Mulgi hädaoht ehk kuidas mulgid võõrsil talusid päriseks ostsid (kuni 1889). *Tuna*. 2014. No. 3. P. 50.
- ³⁴ Pae T., Lust K. Mulkide nimetuse saamisloost. P. 446.
- ³⁵ *Eesti Postimees*. 1873. 28. veebruari.
- ³⁶ *Eesti Postimees*. 1873. 3. veebruari.
- ³⁷ *Baltijas Vēstnesis*. 1899. 21. aug.
- ³⁸ Remmel M.-A. Viru mees viljapulli. P. 142.
- ³⁹ Balode L., Lust K., Saar E., Pae T., Auns M. Onīmi Mulgi un Muļķi Igaunijā un Latvijā: šķietami līdzīgi? *Linguistica Lettica*. 2018. Vol. 26. Pp. 55–80.
- ⁴⁰ Nyström S. Names and Meaning, Chapter 3. Hough C. (ed.). *The Oxford Handbook of Names and Naming*. Oxford: Oxford University Press, 2016. Pp. 48–50.
- ⁴¹ Balode L., Lust K., Saar E., Pae T., Auns M. Onīmi Mulgi un Muļķi. Pp. 59–63.
- ⁴² *Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat*. Vol 1. Tartu, 1921. P. 9.
- ⁴³ Mäkinen K. *Lollot ja kollot. Suomalaista naapurihuumoria*. Helsingi: Helsingissä Kustannusosakeyhtiö Otava, 2007. Pp. 115–117.
- ⁴⁴ Ibid.
- ⁴⁵ Ibid. Pp. 113–114.
- ⁴⁶ Rozenbergs J. *Tautas un zemes latviešu tautasdziesmās*. Rīga: Zinātne, 2005. 162–169. lpp.
- ⁴⁷ Birkerts P. *Latvju tautas anekdotes*. 1.–4. sēj. Rīga: Literātūra, 1925, [kopā ar M. Birkerti] 1926, 1929–1930.
- ⁴⁸ Rozenbergs J. *Tautas un zemes*; Birkerts P. *Latvju tautas anekdotes*.
- ⁴⁹ LD 2851, LD, I.
- ⁵⁰ Vaba L. Rumalad mulgid. P. 536.
- ⁵¹ See, for example, *Balss*. 1889. 5. maijs; *Latvis*. 1929. 10. janv.; *Latvju Ziņas*. 1949. 28. apr.
- ⁵² Pae T., Lust K. Mulkide nimetuse saamisloost. P. 447.

*Tāvi Pae
Kersti Lusta
Evards Sārs
Sandis Laime*

Kas “Mulkiem” deva vārdu – igauņi vai latvieši? Mutvārdu tradīcija un vēsture

Kopsavilkums

Atslēgvārdi: etnonīmi, etimoloģija, mutvārdu tradīcija, kultūras vēsture, Igaunija, Latvija

Raksts apstrīd hipotēzi, kas igauņu valodas etnonīmu *mul'k* (ģen. *mulgi*) atvasina no latviešu vārda “mulķis”, un tiecas atklāt, ka tā izcelsme drīzāk meklējama Igaunijā. *Mulks* ir etnonīms, kas apzīmē piecu pagastu iedzīvotājus Pērnavas un Viljandi apriņķa dienvidos. Izsekojot tam, kā radies un lietots etnonīms *Mulk*, raksta autori aplūko tā vēsturisko, sociālo un kultūras kontekstu. Apvienojot mūsdienu prozu, plašsaziņas līdzekļu rakstus, laikmeta liecības un mutvārdu tradīcijas formas, kā arī avotus par migrāciju, var secināt, ka etnonīmu *mulks* visdrīzāk lietoja cilvēki Tartu apriņķī, lai apzīmētu ieceļotājus no Pērnavas un Viljandi apriņķu auglīgajām dienvidu daļām, kuri 19. gadsimta 50. gadu otrajā pusē un vēl jo vairāk 19. gadsimta 60. gados sāka iepirkt saimniecības ārpus savām dzīvesvietām, it sevišķi – Tartu apriņķī. Ieceļotāju panākumi kaitināja vietējos, kuri sāka tos dēvēt par *Mulks*, šis vārds sākotnēji ticis lietots kā aizvainojoša palama. Bijušie Mulgi saimniecības saimnieki Abjas pagastā bija vieni no pirmajiem ieceļotājiem Tartu reģionā. Īpašvārdam *Mulgi*, ko lietoja pirmie ieceļotāji, ir svarīga un, iespējams, izšķiroša nozīme etnonīma ģenēzē.

bet gan šo zemnieka prātu mentalitātes pārveidošana augstākas un vispārīgas labklājības sasniegšanas vārdā. Tieši tāpēc Daijas pētījums vainagojas – līdzīgi kā tautas apgaismības pūliņi – nevis ar tekstu analīzēm, bet ar cilvēku, ar zemnieku, konkrēti – ar latvieti. Daija ceļu sāk Eiropā, pēc tam nonāk Baltijā, līdz lasītājs tiek aizvests pie latviešu kultūras un nacionālās identitātes (mentalitātes?) tapšanas jautājumiem.

Recenzijas ierobežotā apjoma dēļ recenzente atļausies neieslikt satura detalizētā iztirzājumā, bet norādīt uz tēmām, teksta vietām un jautājumu loku, kas modina vēlmi diskutēt un ielaisties ražīgā un radošā sarunā.

Lai palīdzētu lasītājam saprast un ieraudzīt tautas apgaismības vispārīgās līdzības Eiropā un Baltijā, Daija sniedz precīzu pārskatu par Holgera Bēninga (*Holger Böning*) un Reinharta Zīgerta (*Reinhart Siegert*) pētīto tautas apgaismību Vācijā. Čaklāks lasītājs varētu izveidot tabulu un ikkatrai iezīmei ievilkt ķeksīti gan Vācijas, gan Baltijas pusē. Tomēr dažu ķeksīšu vietā gan Baltijas, gan Vācijas pusē paliek tukšumi, kam katram ir kāda dziļāka nozīme un kas tieši tāpēc aicina uz interpretāciju. Lasot Daijas pētījumu, man pietrūka divu “tukšumu” interpretāciju.

Viens no šiem “tukšumiem” ir tautas apgaismības adresāts – “vienkāršais vīrs” (*gemeiner Mann*). Daija norāda, ka Vācijas tautas apgaismība vērsās pie visām zemākajām šķirām, tostarp amatniekiem un trūcīgajiem iedzīvotājiem pilsētās, un iztirzāja Baltijas tautas apgaismībai raksturīgo iezīmi, proti, ka tās vienīgais adresāts ir dzimtzemnieks, sniedzot Augusta Vilhelma Hūpela (*August Wilhelm Hupel*) definīciju par iedalījumu “vācos” un “nevācos”. Daija veiksmīgi izskaidro etnisko un koloniālo konotāciju, kas slēpjas aiz šādas adresāta izvēles, kā arī tās ietekmi uz latvieša kā zemnieka tēla veidošanu. Lai pilnībā aptvertu Baltijas tautas apgaismības projekta mērķtiecīgumu, būtu bijis vērtīgi pieminēt kādu “tukšumu”. Proti, Baltijas “vienkāršais vīrs” ir “mazais vācietis” – brīvais, bet neizglītotais zemākās šķiras vācietis, piemēram, amatnieks, kalps, siktirgotājs u. tml. Lai gan skaita ziņā “mazie vācieši” bija lielākā Baltijā dzīvojošo vāciešu daļa, tie gandrīz pilnībā tika ignorēti gan vācu publiskajā sfērā, gan kā iespējamie tautas apgaismības adresāti, viņi arī pilnībā paliek ārpus Hūpela “vāci” *versus* “nevāci” definīcijas, t. i., publiskajā sfērā, tostarp literatūrā, tie ir neredzami. Fakts, ka Baltijas izglītotie vācieši savā apgaismotāju lomā ir sarakstījuši desmitiem tautas apgaismības grāmatu un grāmatiņu latviešu valodā, bet vācu – savā dzimtajā valodā – nevienu, piešķirtu Daijas konstatētajām koloniālajām iezīmēm vēl spēcīgākas aprises, bet izvirzītajām hipotēzēm – papildu pamatu.

Otrs “tukšums” ir ceļošana kā izglītošanās iespēja, kas ir raksturīga vācu tautas apgaismībai un galvenokārt saistīta ar amatnieku zeļļu pienākumu doties mācību gaitās, apceļojot Vāciju. Tautas apgaismības naratīvam tas ļāva kādā atpalikušā ciemā ievest jaunu personāžu ar jaunām idejām un reformu vēlmi, apgaismot prātus un mainīt mentalitāti. Baltijas tautas apgaismībā ceļošana ir ne tikai “tukšums”, laika gaitā tā padarīta par kaut ko negatīvu. Proti, latviešu valodā sarakstītā apgaismības literatūra pat atrunā zemnieku no ceļošanas. Ja dzimtbūšanas laikā mobilitāte nebija iespējama juridisku iemeslu dēļ, tad pēc dzimtbūšanas atcelšanas tā kļūst par netikumumu. Daija “ceļošanas” negatīvo tēlu lieliski apraksta, minēdams aizraujošus piemērus. Tomēr pretnostatījums pozitīvajai “ceļošanai”

Vācijas tautas apgaismībā būtu jāvis atpazīt – un noteikti arī diskutēt – par aizlieguma nolūku un tā turpmākām ietekmēm, raugoties uz “latvieša (ar savu zemes stūrīti)” mentalitātes veidošanos.

Lai nerastos pārpratumi, noteikti jāatzīst, ka Daija pētījumā, protams, atklāj un interpretē arī “tukšumus”. Kā īpaši uzmanīgai recenzentei pieklājas, šeit vēlos pievērsties vienam šādam Daijas konstatētajam tukšumam. Tā indikators ir plaša, kas valda starp tautas apgaismības mērķauditoriju un autoriem. Vispirms Daija rada zināmu apjukumu, atspoguļojot, cik ļoti tautas apgaismības literatūra, no vienas puses, imitēja vācu tautas apgaismību, bet, no otras puses, gāja savu ceļu, orientējoties uz latviešu lasītāju, lai noslēgumā secinātu, ka lasītāju tā sasniedza reti vai nesasniedza nemaz. Šo dilemmu – izteikta orientēšanās uz lasītāju un vienlaikus arī lasītāju nesasniegšana – Daija atrisina, norādot, ka tāda lasītāja nemaz nebija. “Lasītājs” tapa kā tautas apgaismības pseidokomunikācijas konstrukts un līdz ar to tika stereotipizēts par zemnieku, ignorējot šķiriskās atšķirības iespējamo faktisko lasītāju starpā. Šis Daijas vērojums par sociālās hierarhijas “tukšumu” tautas apgaismībā Baltijā ir ļoti precīzs, var piekrist, ka pamatots būtu bijis nošķirums “saimnieks” un “kalps”, “pilsētnieks” un “laucinieks”, “brīvais” un “nebrīvais” u. tml. Tomēr nevar noliegt, ka vairums etnisko latviešu tomēr bija lauku iedzīvotāji un zemnieki, dodot pamatu latviešu tautas apgaismībai, kā arī visai topošajai latviešu laicīgajai literatūrai izvēlēties “zemnieku” kā savu *pars pro toto* publiku. Kā recenzijā minēts jau iepriekš, Baltijā “dzimtzemnieks” bija laikmeta dabīgā paradigma un funkciju ziņā pārklājās ar vācu apgaismības *gemeiner Mann*. Šī anonīmā pūļa vidū – apgaismības izpratnē – atsevišķie personāži kļūst par indivīdiem un izceļas nevis uz šķiriskās piederības vai sociālā stāvokļa, bet gan iegūtās (zemākai šķirai derīgās) izglītības un tikumības pamata. Varētu diskutēt, vai konstatētais sociālās un šķiriskās hierarhijas “tukšums” Baltijas apgaismībā tomēr nav “ķeksītis”, kas atbilst vācu tautas apgaismības hierarhijas trūkumam trūcīgo šķiru vidū.

Nākamais “apcirknis”, kuru labprāt ietvertu diskusijā ar Daiju, ir tautas apgaismotāju, t. s. mēreno apgaismotāju, un radikālo apgaismotāju savstarpējās attiecības. Daija raksturo gan vienus, gan otros, iztīrā to nozīmi tautas apgaismībā Baltijā un konstatē, ka lielu interesi tie viens par otru neizrādīja. Jāpiekrīt, ka publiskajā telpā nekādas karstas diskusijas abu nometņu starpā neveidojās, tomēr rodas nepieciešamība uzdot jautājumu – vai Daijas konstatētā mēreno apgaismotāju nostāja, ka dzimtzemnieki, pirms tiem dāvāt brīvību, ir jāizglīto, no vienas puses, un radikālo apgaismotāju nostāja, ka dzimtzemnieki, pirms tiem dāvāt “saprātu”, ir jāatbrīvo, no otras puses, jau pati par sevi nenorāda uz savstarpējo “pieņemšanu” zināšanai un pozicionēšanos? Šeit mēs atkal varētu runāt par to, cik daudz izstāsta “tukšumi” – šajā gadījumā – abu apgaismotāju tipu nenotikušās diskusijas, kas materializējušās ideoloģiskās nostājās.

Īsumā jāpiemin arī Daijas skatījums uz izdevuma “Latviešu Ārste” (1768–1769) panākumiem vai grūtībām. Daija, it kā pamatoti, to salīdzina ar tolaik izdoto Gotharda Frīdriha Stendera (*Gothard Friedrich Stender*) darbu “Jaukas pasakas in stāsti” (1766). Aplūkojot abu – Stendera un Pētera Ernsta Vildes (*Peter Ernst Wilde*) – izdevumu popularitāti, Daija norāda, ka Stenders guva lielākus panākumus, tomēr aizmirst norādīt uz atšķirīgo abos

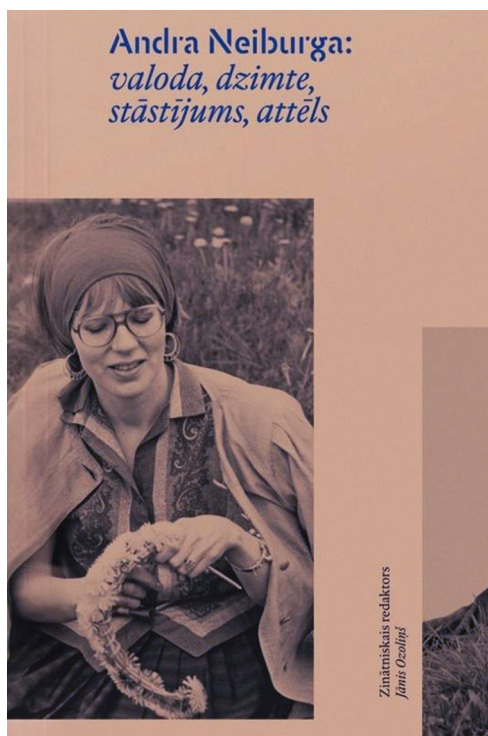
medijos. Kamēr Stenders rakstīja grāmatas, kas zemniekiem caur reliģisko praksi bija jau pazīstams formāts, Vildes darbs bija periodisks – zemniekiem pilnībā svešs medijs. Tāpat lasītāju trūkums nav vienīgais iespējamais skaidrojums – alternatīvi būtu iespējams pieļaut, ka manuskripts, kas diemžēl vairs nav atrodamšs, jau no sākta gala bija iecerēts diviem gadiem, kā tas ļoti bieži bija šā žanra “mātes medija”, proti, morālisko nedēļas vai mēneša laikrakstu, gadījumā. Šādu versiju atbalsta fakts, ka igauņu izdevums arī tika izdots līdzīgu laika posmu. Šā laikraksta pielīdzināšana morāliskajiem laikrakstiem atrisinātu arī žanra noteikšanas problēmu – tā nav ne avīze, ne žurnāls, bet morālisks laikraksts zemniekiem ar galvenokārt medicīnas, bet arī morāles pamācībām. Tā kā Daija norāda, ka Stendera grāmata tika iztulkota igauņu valodā un guva panākumus arī igauņu zemnieku vidū, godīgāk būtu salīdzināt Stendera oriģināla un igauņu versijas panākumus, savukārt “Latviešu Ārstes” Jākoba Langes (*Jakob Lange*) tulkojumā panākumus – ar tās igauņu ekvivalents *Lühhike õppetus* Hūpela tulkojumā.

Lai ar savu kritiku nemaldinātu lasītāju, jāatzīmē, ka recenzentes mērķis ar izvēlētajiem diskusiju motīviem bija demonstrēt, ka Daijas darbs ne tikai sniedz fundamentālu izpēti un izglīto, bet arī rosina uz pārdomām un sarunu, uzdod jautājumus un piedāvā atbildes, tādējādi sekmējot, nevis slēdzot iespējamās diskusijas. Pētījumu caurvij virtuozas un analītiskas pārejas no vispārīgā Eiropā uz konkrēto Baltijā, lai šķietami mazo, tomēr raksturīgo un īpašo pēc tam atkal iekļautu plašākā – eiropeskā – kontekstā. Šādi loki pētījumā tiek mesti pastāvīgi un ļauj paturēt redzeslokā, kā arī skaidri atpazīt un ieraudzīt, bet dažbrīd arī apstrīdēt, kultūras un vēstures kontekstus, literatūras un mediju vēstures likumsakarības, latviešu literatūras un Eiropas tendenču mijiedarbi. Lasīšanas laikā recenzente pastāvīgi piekrītoši māja ar galvu un vilka priecīgi pateicīgas (*ecce!*) izsaukuma zīmes. Tā kā Daijas tēžu pārfrāzēšana līdzinātos satura atstāstam, šī recenzija, kā beigās jākonstatē, ir papildīta gandrīz tikai ar iebildumiem. Bet tie visa pētījuma kontekstā nav būtiski. Būtiskākais, protams, ir pētījums kā veselums – tas, balstīts teorijā, izpētē un avotos, izstāsta stāstu, kā latvietis caur grāmatām kļūst par latvieti. Tāpēc noslēgumā jāuzsver vēlreiz: latviešu literatūras un kultūras vēstures interesentiem Daijas darbs sniegs svaigu un pamatīgu skatījumu uz latviešu laicīgās literatūras pirmsākumiem.

Aiga Šemeta

Laikmetīgā aktualitāte

Jānis Ozoliņš (sast.). *Andra Neiburga: valoda, dzimte, stāstījums, attēls.*
Rakstu krājums. Rīga: LU LFMI, 2018. 222 lpp.

Precizējoša piezīme. No iepriekšējās pieredzes zinu, ka atšķiras pētniecisko rakstu krājuma izpēte, ja ir apmeklēta arī konference. Šoreiz esmu vien lasītājas statusā. Turklāt nepieciešamība paust viedokli sniedz papildu pamudinājumu izlasīt visus konkrētos tekstus, tādējādi kā lasītāja darbojos divreiz: pirmoreiz pirms kāda laika, kad iepazīnos ar tiem pētījumiem, kas saistīja manu profesionālo interesi, un otrreiz – lai saprastu un apkopotu viedokli par konferences krājumu kā veselumu.

Ikkatrā nozarē zinātniskas konferences ir viens no būtiskākajiem avotiem, lai ikvienam būtu iespēja arvien no jauna papildināt un precizēt viedokli par konkrētu pētāmo jautājumu vai kādas spilgtas personības radošo biogrāfiju. Balstoties tikai uz savu šķitumu un sajūtām, varu apgalvot, ka pētāmo problēmu un autoru izvēle ir ar atšķirīgu hronoloģisko *piesitienu*. Prieцē,

ka konferencēs apspriežamie problēmjautājumi daudz biežāk atbilst laikmetīgās literatūras (arī citu mākslas veidu) aktualitātēm, bet radošas personības gan parasti tiek apcerētas un analizētas vien lielu un nozīmīgu jubileju reizēs, kad cilvēks ieguvis jau pārliecinošu klasiķa statusu. Pirmajā savā lasījuma reizē, turot rokā Andrai Neiburgai veltīto rakstu krājumu, man bija skaidrs, ka konkrētais izdevums ir patīkams izņēmums, jo laikmetīgā aktualitāte bija attiecināma tiklab uz radošo personību, kā arī uz pieteikto problemātiku.

Tā kā man nav bagātas pieredzes izteikt viedokli par zinātniskas konferences rakstu krājumu, tad negaidītais un, jāatzīst, patīkamais pienākums lika palūkoties arī uz to, kas ir šāda izdevuma mērķauditorija, kam tas ir nepieciešams un svarīgs. Šāds jautājuma pieteikums lika apdomāt, cik un kuras funkcijas apvieno pētniecisko tekstu krājums, no vienas puses, respektējot katra atsevišķā pētījuma patstāvīgumu, bet, no otras, veidojot būtisku salīdzinājuma un jaunu tendenču potenciālu. Jā, konferences materiālu publicēšana

krājumā ir svarīga, lai pētnieki iegūtu pierādāmu faktu, ko atzīmēt zinātnisko darbu sarakstā, – to varētu nosaukt par pētniecības reprezentatīvo funkciju. Bet ne tikai nozares speciālistiem var būt rosinoša iespēja kļūt zinošiem – te parādās popularizējoša un izglītojoša funkcija. No savas konferenču pieredzes uzdrošinos izteikt prognozes, ka visbiežāk šādu krājumu pirks un lasīs mērķtiecīgie interesenti, konkrētā autora daiļrades vai pieteiktās problemātikas motivēti. Šādu krājumu izvēlēties arī konferenci apmeklējušie pētnieki, īpaši gadījumos, kad norise organizēta vairākās paralēlās sekcijās, tādējādi samazinoties iespējai paspēt noklausīties visu interesējošo. Turklāt lasītā un rakstītā teksta apjoms un pētījuma izklāsta veids būtiski un saprotami mainās, jo tieši publikācijas dod iespēju izvērst un detalizētāk izklāstīt domas, izanalizēt plašāku piemēru loku u. tml.

LU LFMI izdotais konferences rakstu krājums “Andra Neiburga: valoda, dzimte, stāstījums, attēls” apvieno lielāko daļu no konferencē pieteiktajiem referātiem. Vienpadsmit pētnieciskās teksta vienības no četrpadsmit ir ļoti laba pārstāvniecība, ar piebildi, ka viens no krājumā nublicētajiem piemēriem ir skatāms un klausāms konferences fragmentu apkopojumā interneta žurnālā “Punctum”.

Krājuma sagatavošana parasti ir pietiekami ilgs posms, pašiem referentiem klausāmu tekstu papildinot vai pilnveidojot līdz lasāmam tekstam. Konkrētais krājums kopš 2017. gada 27. janvārī notikušās konferences ir ieguvis citu kontekstu. Ja sava pirmā lasījuma laikā es tajā izceltu potenciālas radošas attīstības aspektu, tad otrā lasījuma laiks – jau teju pusgadu pēc 2019. gada 2. marta – grāmatai pielicis klāt cita lasījuma iespējas. No rakstnieces Andras Neiburgas jubilejas gada izdevuma tas kļuvis par piemiņas grāmatu. Iepazīstot visas tajā publicētās vienības – pētnieciskos rakstus, bibliogrāfiju, attēlus – man radās būtisks jautājums, vai ar konkrēto pētījumu krājumu ir pietiekami, lai uzskatītu, ka viss būtiskākais par rakstnieci tagad ir iegūlis vienā zinātniskā rakstu izdevumā? Domāju, ka ne; tikai attīstības potenciāls no daiļrades pasaules pārliekts uz pētījumu jomu.

Otrs konteksta aspekts ir saistīts ar krājumā ietvertu autoru kopu. Pozitīvi ir tas, ka visas atsevišķās konferences sekcijas pārstāvētas grāmatā, vispilnīgāk divas no tām: “Stāstījuma uzbūve un filozofiskais konteksts” un “Dzimtes problemātika”. Taču, lasot krājumu pilnā apjomā un iedziļinoties dažādo pētījumu tekstā, atklājās interesants fakts, ka līdzās patiesajiem, īstajiem autoriem būtu jāmin vēl vairākas personas, kuras ne tikai bieži tiek citētas, bet arī dažādos referātos tiek atšķirīgi interpretētas – gan tiek pieņemts, gan neklātienē nokritizēts vai apšaubīts viņu viedoklis. Citiem vārdiem – vismaz Regīna Ezera, Arno Jundze, Inese Zandere ir krājuma saturu būtiski ietekmējuši, un nav izšķirīgi, kad viņi savu redzējumu par Andru Neiburgu intervijā, recenzijā vai ievadvārdos ietvēruši.

Pētījumu krājumā apkopotie teksti ne tikai daudzveidīgi liek palūkoties uz Andras Neiburgas (arī Katrīnas Neiburgas) daiļradi, tajos pārliecinoši ieraugāms arī konkrēto pētnieku interešu loks, visbiežāk tas ir stabils un pat prognozējams. No otras puses, krājumā izmantotās dažādās analīzes stratēģijas ir patiešām interesanta pāreja un/vai mijiedarbe starp deduktīvo un induktīvo domāšanu.

Rakstnieces Andras Neiburgas daiļrade ir ne tikai starpdisciplinārā izpētē interesants fenomēns, tieši savas daudzslāņainības dēļ tā provocē pētnieka personības spoguļošanas

konkrētajās interpretācijās. Daļā pētījumu izceļams atšķirīgs, vairāk vai mazāk apzināts nolūks savu vērtību, vēlmju, uzskatu, principu mērauklu likt līdzās mākslas faktiem un piemēriem, nonākot pie jaunām atziņām par Andras Neiburgas vai Katrīnas Neiburgas daiļrades dažādajām šķautnēm. Iespējams, šādi modelētās interpretācijas šķiet interesantākas un provocējošākas, tās pēc būtības vairāk līdzinās zinātniskai esejai. Otrās pieejas dominante saskatāma tajos tekstos, kuri centrējas uz Andras Neiburgas prozas tekstu vai Katrīnas Neiburgas multimediju mākslas piemēru analīzi, aizvedot to līdz vispārinošiem secinājumiem. Otrā pieeja mazāk izceļ pētnieka paša spoguļošanos savā vērtību sistēmā, bet vairāk parāda izvēlētajās pētnieciskās pieejas pārvaldīšanas iespējas vai problēmas.

Līdzās simulakru modeļiem padomju sistēmā *jaunā viļņa* literatūras pieredzē (Sandra Meškova) un atjautīgi atrastajai postpadomju cilvēka psiholoģijas idejai (Kālis Vērdiņš), arī interesei par dažādu prozas tēlu savstarpējo attieksmju neviennozīmību (Jānis Ozoliņš) un, piemēram, autobiogrāfiskuma sievišķīgajiem aspektiem (Zita Kārklā) vai sievišķās un vīrišķās intonācijas nošķīrumam (Anna Auziņa) pētniecisko rakstu krājumā ietverta gana apjomīga informācija par vīrišķības diskursu (mītiem un pierādījumiem), par feminisma koncepcijām un sieviešu rakstību (es teiktu – par šādas rakstības neviennozīmību). Pamanāms arī Centrāleiropas un Austrumeiropas reģiona konteksts, kas potenciāli var veicināt ne tikai Andras Neiburgas prozas darbu salīdzinošu izpēti un analīzi. Savukārt marksistiskās pieejas postulātu pārzināšana vai naratoloģijas un feministiskās interpretācijas principu papildu atkārtošana (papildināta ar analītiskām konkrētu piemēru analīzes epizodēm) arī ir šā krājuma pievienotā vērtība.

Filoloģiskās analīzes daudzveidības potenciālu krājumā apliecina arī teksti, kas, izmantojot dažādas pētījuma pieredzes un metodes, liek citādi paraudzīties gan uz Andras Neiburgas prozas darbu valodu (Sandra Rapa), gan uz slejas žanra potenciālu (Ilva Skulte). Vēstījuma otrās personas formas izcēlums un saikne ar identificēšanās variācijām (Inguna Sekste) vai ieskicētais kodētās analīzes pieteikums, raksturojot pieredzes laiku dažādību (Anita Rožkalne), ir Andras Neiburgas prozas tekstu specifiskā lasījuma variācija. Spēle ar lasītāju vai onomastikona modelēšana, arī Andras Neiburgas daudzveidīgā profesionālā identitāte ir interesanti pētniecisko ideju pieteikumi, lai varētu konstatēt – šis krājums noteikti nav uzskatāms par noslēgumu rakstnieces radošās biogrāfijas apzināšanā un izpētē.

Starpdisciplināritāte tieši Andras Neiburgas kontekstā parādās literārā darba kinematogrāfiskumā (Ieva Viese-Vigula), bet vēl interesantāk tā pamanāma sastatījumā starp mātes (Andras) un meitas (Katrīnas) daiļradē būtiskiem akcentiem (Solvita Krese, Laine Kristberga). Tieši šī publikāciju daļa man šķita rosinoša iespēja iziet ārpus ierastā un paredzamā, jo piedāvāja ieraudzīt un iepazīt Latvijas Kultūras akadēmijas studentu radošos uzdevumus vai aizdomāties par *nodarbinātības realismu* kā spēcinošu jaunrades impulsu.

Kad kādas konferences rakstu krājumā vienuviet sakrājas pētnieciskie teksti, tad tie ne tikai pilda analītisko, izzinošo un izglītojošo funkciju, ne tikai parāda konkrēto pētnieku interešu spektru un varējumu dažādu pētniecisko pieeju realizācijā. Publicētie teksti kļūst par interesantas salīdzināšanas kopu. Viena no mani piesaistījušajām, bet šoreiz

neizrisinātajām tēmām – metaforiskums zinātnisku referātu (publikāciju) virsrakstos. Tas konkrētajā rakstu krājumā ļāva ieraudzīt senu metaforu saturiski jaunas modifikācijas iespējamību, kas veido ciešu saikni ar pētāmo literāro darbu, t. i., izceļas ar mērķtiecīgu – variatīvi realizētu – citātismu. Vēl vienu iespēju es saistītu ar žanriskās vai vēstījuma formas iedarbības reklamēšanu. Ko no tā secināt? Arī literatūrzinātne tiecas būt ieinteresējoša un piesaistoša. Un tas ir saprotami un pat ļoti loģiski.

Lita Silova

Kā runāt par mūsdienu literatūru?

Kārlis Vērdiņš (sast.). *Latviešu literatūra. 2007–2015: kolektīvā monogrāfija.*

Rīga: Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 2018. 414 lpp.

Kolektīvās monogrāfijas “Latviešu literatūra. 2007–2015” mākslinieciskais noformējums apliecina, ka latviešu literatūras paštēla veidošanā kopš starptautiskās literatūras popularizēšanas kampaņas *#iam-introvert* (“Es esmu introverts”) aizsākuma ir noticis būtisks pavērsiens. No monogrāfijas vāka uz lasītāju noraugās drūmais, introvertais latviešu rakstnieks I. – komiksu grāmatas “I. dzīve” (*Life of I.*, 2018; mākslinieks Reinis Pētersons, idejas autore Anete Konste) varonis, kurš, “rūgti skatīdamies pāri istabai”, kritiķei X grib likt manīt, ko domā par viņa darbam veltīto skarbo viedokli. Grāmatas noformējums liecina, ka veselīgas pašapziņas un pašironijas mākslu gatavi apgūt ne tikai rakstnieki, bet arī piecpadsmit kolektīvās monogrāfijas autori – kritiķi un pētnieki (vairāki no viņiem paši arī ir rakstnieki un dzejnieki), kuri uzņēmušies izvērtēt vairāku gadu devumu

jaunākajā latviešu literatūrā un uzdrošinājušies savu redzējumu nodot lasītāju, rakstnieku un kritiķu vērtējumam, potenciāli paši izpelnoties uz sevi vērstus rūgtus skatienus un arī gatavojoties tādus raidīt monogrāfijas apskatnieku virzienā.

Regulārs jaunākās literatūras attīstības tendenču izvērtējums, literatūras veidu – dzejas, prozas, dramaturģijas, literatūrpētniecisko un kritisko darbu – apskatu veidošana ir bijusi visai sena un noturīga latviešu literatūras kritikas un pētniecības tradīcija.¹ Kopš neatkarības atjaunošanas šādu pārskatu veidošanas vēlme un iespējas gājušas mazumā, literāro diskusiju telpu sašaurinot samērā noslēgtā auditorijā – konferencēs, rakstu krājumos un literatūras balvām nominēto darbu izvērtēšanas komisijās, kā arī literārā veikuma analītiskos apskatos, kas iekļauti dažādu gadu periodiskajos izdevumos, piemēram, savulaik “Karogā” vai “Latvju Tekstos”. Jautājums – vai fakts, ka pēdējos gados trūkst regulāra un plašai sabiedrībai pieejama aktuālās oriģinālliteratūras izvērtējuma, ir uzskatāms par

laikmeta zīmi un pieprasījuma trūkumu (jo literāru darbu taču ir tik daudz, šķietami objektīvam skatījumam neviens vairs netic, tāpēc nav vērts izcelt kādu subjektīvu interpretāciju un censties padarīt to par objektīvu) vai arī par latviešu literatūras pētniecības un kritikas mazspēju?

Izvērtējoša un apkopojoša skatījuma nepieciešamību 21. gadsimtā apliecina tikai daži izdevumi, kas gan lielākoties vairs nepretendē uz viena gada veikuma aptvērumu.² LU LFMI autoru kolektīvā monogrāfija “Latviešu literatūra 2007–2015” pēc visai ievērojama laika aktualizē kritiska rezumējuma nepieciešamību un izraisa pārdomas, kāds ir šāda izvērtējuma formāts, ņemot vērā kopējo situāciju literatūras periodikas jomā. Latvijā, kur kultūrai un literatūrai veltīto izdevumu pastāvēšana lielākoties ir atkarīga no īstermiņa projektu finansējuma piesaistes, salīdzinājumā ar tuvākajiem kaimiņiem – Igauniju un Lietuvu – situācija ir izteikti atšķirīga. Piemēram, pārskatot literatūras un kultūras periodiku Lietuvā 2016. gadā, pētnieki ir secinājuši, ka izdevumu ir “daudz, varbūt pat pārāk daudz”³, jo togad Lietuvā bija fiksēti deviņpadsmit literārie periodiskie izdevumi⁴. Salīdzinoši aplūkojot literārās periodikas situāciju Baltijas valstīs 21. gadsimta sākumā, jāpiekrīt kolektīvās monogrāfijas “Latviešu literatūra. 2007–2015” sastādītājam un ievada autoram Kārlim Vērdirnam, ka Latvijā refleksija par literatūru ir visai nepilnīga⁵ un nav literatūras attīstību veicinoša, un tas, protams, negatīvi ietekmē arī regulāru izvērtējumu rašanos.

Līdz ar to apkopojoša izdevuma parādīšanos var uzskatīt par sava veida misiju. Pirmkārt, analizējot jaunākās parādības literatūrā, tās iegūst atkārtotu vai – atsevišķos gadījumos – pat pirmreizēju apstiprinājumu savai esamībai. Tā kā vairāki no grāmatas autoriem ir ne tikai literatūras pētnieki un kritiķi, bet arī literatūras radītāji, viņu misijas izjūta ir gluži pamatota. Jautājums par to, kā uzrakstīt apskatu par literāro procesu, kurā iesaistīts pats autors, kā šajā situācijā saglabāt t. s. “akadēmisko gaumīgumu”⁶, ir atsevišķas sarunas vērts. Otrkārt, ir visai pamatoti uzskatīt, ka tieši šādi izdevumi nākotnē būs tie avoti, no kuriem literatūras pētnieks gūs priekšstatu par kāda perioda oriģinālliteratūras un arī tās kritiskā izvērtējuma kopainu. Šī nākotnes iespējamība, bez šaubām, izvirza papildu prasības.

Grāmatas “Latviešu literatūra. 2007–2015” veidotāji, šķiet, šo atbildības pakāpi ir apzinājušies, tāpēc nav izvēlējušies koķetēt ar atrunām par “tikai versiju” jau grāmatas nosaukuma līmenī. Tajā pašā laikā ir pilnīgi skaidrs, ka šķietami objektīvs un perfekti sistematizēts literārās kopainas tvēruma mūsdienu situācijā, visticamāk, ir ilūzija. Jau ievadā sastādītājs Kārlis Vērdirņš skaidrojis, ka kolektīvajā monogrāfijā nav iecerēts atklāt kāda žanra attīstības kopainu, ka autori pievērsušies šauri fokusētām tēmām, kas interesē viņus pašus, un ka vairāk akcentētas “dažādības un atšķirības”⁷.

Kopumā ņemot – šis atvirzes no nostiprinātajām latviešu literatūras pētniecības tradīcijām liecina ne tikai par monolituma trūkumu, kas kolektīvas monogrāfijas formātā būtu uzlūkojams kritiski, bet arī par pozitīvi vērtējamiem jaunās pieejas meklējumiem, kas atbalso plašākas Rietumu kultūrtelpas diskusiju par to, kā tad īsti mūsdienās pētīt literatūru, lai tā atspoguļotu reālā procesa daudzveidību. Viens no šādas diskusijas piemēriem ir Kanādas salīdzināmās literatūrzinātnes profesores Lindas Hačenas (*Linda Hutcheon*)

un viņas domubiedru grupas pētījums “Pārdomāt literatūras vēsturi” (*Rethinking Literary History*, 2002)⁸, kurā pētnieki izsaka domu – lai pārdomātu to, kā 21. gadsimtā veidot literatūras vēsturi, vispirms nepieciešams uzdot jaunus jautājumus. Kādos diskursos skatīt literatūru, lai atklātos tās būtiskākās vērtības un nozīme, mijiedarbe ar citām kultūras parādībām? Kā pamatnācijas literatūru ietekmē citas tautības literatūras klātbūtne? Vai literatūras pētniecība, kā primāro izvēloties titulnācijas valodas aspektu, pilnvērtīgi atspoguļo vienā teritorijā notiekošo literāro procesu? Kā marginālās literāras izpausmes un subkultūras mijiedarbojas ar tā saucamo pamatstrāvu?

No šī, nosacīti jauno jautājumu, skatpunkta veroties, “Latviešu literatūra. 2007–2015” sagādā vairākus iepriecinājumus: pirmkārt, paplašinājusies izpratne par to, kas ir latviešu literatūra, otrkārt, redzami centieni izcelt un raksturot noteiktā perioda literatūras aktualitātes un tendences (dažos gadījumos tas izdevies labāk, dažos – ne tik labi), treškārt, lielākoties notikusi atteikšanās no vispārīga literatūras apskata formas, nosveroties par labu kādam teorētiskam fokusam. Turklāt monogrāfijai pievienotā jaunāko literatūras notikumu hronika (Signes Raudives sakārtojumā) lasītājam ļauj vieglāk sekot līdzi autoru domai un dod iespēju izdarīt pašam savus secinājumus.

Vislielākais no iepriecinājumiem – monogrāfijas veidotāju izpratnē “latviešu literatūras” jēdziens beidzot ietver arī Latvijas krievu literatūru. Nenoliedzami, tekstgrupas “Orbīta” pārstāvju darbība jau labi sen iekļāvusies latviskajā kultūrvidē, lielākoties pateicoties pašu autoru pozīcijai. Arī iepriekšējā perioda pārskatā “Versija par... Latviešu literatūra 2000–2006” bija pievērsta uzmanība “Orbītas” autoru radošajām izpausmēm, taču jaunākajā latviešu literatūras pārskatā Ilvas Skultes rakstītā nodaļa “Dzeja bez robežām. Latvijas krievu dzeja” veltīta ne tikai labi zināmajiem dzejniekiem, piemēram, Sergejam Timofejevam, Semjonam Haņinam, Artūram Punteim, bet arī tiem autoriem, kuri pārstāv Latvijas reģionus un par kuriem plašāka latviešu auditorija nezina gandrīz neko. Jāsaka gan, ka paši krievu tautības dzejnieki parūpējušies par to, lai viņu radītais latviskajā kultūrtelpā būtu redzams – pārskata periodā izdotas divas antoloģijas⁹, kas var palīdzēt nosacīta kopskata veidošanā.

Ilvas Skultes rakstā pamatoti izcelts “Orbītas” grupai piederīgo dzejnieku devums. Lai spētu adekvāti analizēt šo dzejnieku performatīvo, bilingviālo un eksperimentālu atvērto darbību, nav iespējams iztikt ar tradicionālu tekstuālās analīzes pieeju vien. Filoloģiskās un mediju teorijas zināšanas apvienojumā ar laikmetīgās kultūrvides izjūtu raksta autorei ļāvušas plaši un dziļi parādīt ietekmīgās dzejnieku kopas devumu, tāpat arī vispārināti problemātiski latviskās/krieviskās literatūras saskarsmju jautājumu, kas publiskajā un arī akadēmiskajā telpā joprojām ir faktiski neizvērsti. Nākotnē atliek novēlēt, lai latviešu literatūras apskatu veidotājiem izdodas iedziļināties ne tikai Latvijas krievu dzejnieku, bet arī prozaīku devumā.

Pie “latviešu literatūras” koncepta paplašinājuma pieminami vēl divi pētījumi, kas veltīti latgaliešu un lībiešu valodā rakstītai literatūrai un kas pašsaprotamāk iekļaujas izpratnē par latvisko kultūrvidi. Latgaliešu literatūras aplūkojums Valentīna Lukaševiča

rakstā ir esejistiski informatīvs, tajā izvērstais literatūrvēsturiskais atskats grāmatas kopieceres pamatfunkcijas izpilda, taču publicistiskās ievirzes un senaizmirstas tēlainības dēļ, piemēram, “Gribas cerēt, ka latgaliešu literatūra neiznīks kā strautiņš smilšainā nokalnē”¹⁰, tas vairāk iederētos kādā populāras ievirzes žurnālā. Tā kā par lībiešu literatūru Latvijā ir krietni mazāk ziņu nekā par latgaliešu literatūru, Valts Ernštreits veidojis detalizētu vēsturisku ekskursu un lībiešu kultūras un literatūras pētniecisku analīzi, orientējoties uz minoritāšu valodu kultūras lauku kopumā un argumentēti parādot cerību uz lībiešu valodas un literatūras atdzimšanu.

Krājumā padziļināta uzmanība pievērsta vairākām parādībām, kas uzskatāmas par aplūkojamā perioda novitātēm, turklāt tas lielākoties darīts, izvēloties kādu noteiktu teorētisku rakursu. Pārskatot šā raksta ievaddaļā minētos senākos dažādu “gadagrāmatu” izdevumus, ir redzams, ka iecere izcelt konkrētā laika aktualitātes bijusi arī citu pārskatu veidotājiem, tomēr ne vienmēr izdevies asredzīgi notvert to, kas tiešām svarīgs, jo pietrūkst laika distances. 2007.–2015. gada pārskatā vairāku tendenču izcēlums ir veiksmīgs, bet ir arī būtiskas nepilnības. Jāpiekrīt, ka emigrācijas tematika, fantāzijas un fantastikas žanra uzplaukums, dramaturga un režisora sadarbības paplašināšanās, mēģinājumi saprast, kas tad latviešu dzejā varētu būt iestājies pēc postmodernisma, kā arī personisko traumu pārradīšana vai nenormatīvās seksualitātes atklāsmē dzejā patiesi ir nozīmīgas pēdējo gadu aktualitātes, kas aplūkojamas atsevišķi.

Kopumā redzams, ka dzejas un arī pavisam nelielajā oriģināldramaturģijas sadaļā būtisko izdevies izcelt labāk, kurpretī prozas daļas rakstu kopējais veidols (rakstu autori – Mārtiņš Kaprāns, Zita Kārkle, Kārlis Vērdiņš, Dainis Leinerts, Rīta Treija) izraisa pārdomas. Kopainas tvērums izskatās robains – atsevišķas, pavisam jaunas, tendences ieraugām skaidri, bet dažas noturīgākas parādības un būtiski sasniegumi paliek neatklāti. Turpinājumā par to, kas šajā sadaļā ir, pēc tam – kā tajā trūkst.

Viena no parādībām, kas latviešu prozā attīstījusies kopš jaunās tūkstošgades sākuma, ir emigrācijas tematika. Lai arī latviešu literatūras kopainā tā ir pamanāma, tomēr, raugoties kontekstuāli (izmantojot vistuvāko kaimiņu – Lietuvas – piemēru), šādas tematikas prozas šeit ir pārsteidzoši maz, uz ko norādīts arī Kārļa Vērdiņa ievadā. Mārtiņa Kaprāna rakstā “Emigrācijas ierāmēšana jaunākajā latviešu prozā” dažādu tēmas aspektu teorētiski pamatota analīze ļāvusi nonākt pie secinājuma, ka lielākoties emigrācijas fenomēns latviešu literatūrā notverts tā agrīnajā stadijā. Tā kā aplūkojamā tendence latviešu literatūrā nav ļoti plaša, tās izpratnei svarīgs kontekstuālais fons un plašāks migrācijas literatūras diskurss, kas ļautu secināt, kā un vai latviešu emigrācijas literatūra iekļaujas citu postsociālisma valstu prozas kontekstā. Raksta ievadā aplūkota pētījuma teorētiskā bāze, bet nekur nevaram ieraudzīt virsraksta skaidrojumu, lai saprastu, kāpēc un kur emigrācija būtu “ierāmējama”. Tiem, kas pārzina autora pētniecisko darbību, ir saprotams, ka izmantota sociālajās zinātnēs pazīstamā rāmēšanas teorija (*Framing Theory*), taču, tā kā “Latviešu literatūra. 2007–2015” adresēta arī skolēniem un studentiem (vismaz tā ievadā apgalvots), īss termina skaidrojums būtu nepieciešams.

Fantāzijas un fantastikas žanrs kopumā Latvijā ir strauji progresējoša parādība – arī tai krājumā pievērsta atbilstoša uzmanība. Šajā jautājumā plašu latviešu lasītāju auditoriju iepriekš pietiekami nopietni un izglītojoši uzrunājusi Bārbala Simsons. Atsaucoties uz atsevišķiem pētnieces rakstiem, Dainis Leinerts apgalvo, ka viņa rakstā iecerēts piedāvāt “pirmo detalizēto pārskatu par latviešu literatūrā jaundzimušo fantāzijas un zinātniskās fantastikas prozu”¹¹. Šis apgalvojums attaisnojas daļēji – raksts patiešām sniedz izvērstu informāciju, kas balstīts teorētiku atziņās, ir izveidots žanru teorētisks skaidrojums un nošķirums, aktualizēti žanru definēšanas problēmaspekti un aprakstīti latviešu literatūras piemēri, taču nevaram piekrist tam, ka fantāzijas un fantastikas literatūra Latvijā joprojām dzīvo tikai subkultūras teritorijās un ir uzskatāma par pilnībā neapgūtu un nereflektētu lauku. Tiesa, joprojām ir nepieciešama lielāka viedokļu daudzveidība par pašiem tekstiem, taču diez vai attaisnojas autora nevēlēšanās žanra tekstiem sniegt arī literatūrkritisku vērtējumu, lielākoties aprobežojoties ar ilustratīvu, fiksējošu pieeju.

Cita parādība, kas latviešu literatūrā vairs nebūtu uzskatāma par pavisam svaigu, jo feministiski ievirzītajā prozā aktualizējusies jau kopš pagājušā gadsimta nogales, ir dzimuma un dzimtes jautājumi. Kārļa Vērdiņa raksta “Dzimtes nemiers un nenormatīvā seksualitāte mūsdienu prozā” publicistiskajā ievaddaļā veidots tēmas paplašinājums, literatūras tendenci sasaistot ar sabiedrībā valdošo uzskatu un stereotipu sistēmu, parādot literatūras lomu to mainīšanās. Šajā rakstā autors pievēršies tiem literārajiem darbiem, kas tiecas izaicināt un pārvērtēt dzimtes lomas stereotipus, atsevišķi runājot par maskulinitātes un homoseksualitātes jautājumiem. Pārskatā Kārlis Vērdiņš nonācis pie secinājuma, kas patiesībā svarīgs ne tikai šī temata, bet visa krājuma idejas kontekstā: dzimtes un seksualitātes jautājumu izvērsumā latviešu literatūra no postmodernām spēlēm virzās dziļākos identitātes izziņas laukos. Tādējādi Kārļa Vērdiņa atziņas sasauca ar dzejas sadaļā vairākkārt izskanējušo domu par iespējamo paradigmu maiņu latviešu literatūrā.

Turpinājumā par to, kā grāmatas “Latviešu literatūra. 2007–2015” prozas daļā trūkst un arī par to, kas trūkumus daļēji kompensē. Jau ievada trešajā rindkopā Kārlis Vērdiņš runājis par to, ka pārskata periodā “latviešu vēsturiskais romāns piedzīvoja atdzimšanu”¹², piesaucot piecus no trīspadsmit sērijas “Mēs. Latvija, XX gadsimts” romāniem, taču vēsturiskuma atdzimšanai nav veltīts neviens no pētnieciskajiem rakstiem un šī tēma pat īsti nav akcentēta. Piekrītot ievada autoram, gribas piebilst, ka tieši 2014. un 2015. gadā izdotie Osvalda Zebra, Paula Bankovska, Māra Bērziņa, Noras Ikstenas un Gunta Bereļa darbi lielā mērā ir visas sērijas “Mēs. Latvija, XX gadsimts” veiksmes pamatā, un, lai arī šo darbu gadījumā publiskajā telpā rezonanse bijusi visai ievērojama, to izcēlums būtu nepieciešams arī šādā latviešu literatūras pārskatā. Ņemot vērā vēl arī to, ka minētajā laika posmā iznāca rakstnieču stāstu krājums “Mēs. XX gadsimts” (2011), tāpat arī noslēdzās Aivara Kļavja vēsturisko romānu tetraloģija “Viņpus vārtiem”, minētās tendences apiešana ar likumu rada deformētu priekšstatu par prozas kopainu. Iespējams, tendence ignorēta, nevēloties atkārtoties, jo kolektīvajā monogrāfijā “Versija par...” bija iekļauts apjomīgs Rimanda Cepļa pētījums “Romāni par vakardienu”; iespējams, ka tendences akcentējums atliktus uz

nākamo pārskata periodu, kurā būtu vieglāk izvērtēt visu sērijas romānu un tiem radniecīgu darbu kopu un nonākt pie vispārinošākiem secinājumiem; tomēr iespējams arī, ka šī tēma vienkārši nav bijusi neviena pieaicinātā autora uzmanības lokā.

Zināmā mērā iepriekš minēto trūkumu kompensē Zitas Kārklas raksts "Sievietes latviešu prozā", kurā citu femīno aspektu vidū analizētas arī sieviešu autoru rakstītās vēsturiskās pieredzes interpretācijas, bet ar to tomēr ir krietni vien par maz. Turklāt daži no rakstā aplūkotajiem darbiem neatbilst feministiskajam rakursam kā noteicošajam, piemēram, Ingas Ābeles romānā "Klūgu mūks" vai Māras Zālītes romānā "Pieci pirksti" pār feministisko dominē vispārcilvēcisks skatījums. 2007.–2015. gada literatūras pārskatam feministiskās kritikas pieeja, protams, ir atbilstoša pēc būtības, jo feministiska ievirze ir šā laika rakstniecības dominante, bet visu rakstnieču darbu iekļaušana šajā diskursā neattaisnojas. Tādējādi sievietes īpašā stāvokļa izcēlums iegūst hipertrofētu raksturu, savukārt šā diskursa izcelšana bez jebkāda cita atsvara rada deformētu priekšstatu par prozas attīstības kopainu. Šo deformāciju paspīlgtina vairākas nepārdomātas frāzes, piemēram, "sieviete, kura rada tekstu, ir sieviete, kura tiecas pēc savas balss"¹³. Tām gribas iebilst, jo tas pats taču attiecas arī uz vīrieti, un diezin vai autoru nošķirums pēc dzimumpiederības vien var būt par pamatu kādiem būtiskiem secinājumiem. Ja kolektīvajā monogrāfijā būtu veidots vēsturiskās, biogrāfiskās un, iespējams, vēl kādas tendences izcēlums, varbūt varētu rasties secinājumi, ka latviešu prozā pārskata perioda beigu posmā beidzot pārdzīvota intensīvā fokusēti feministisko meklējumu dominante.

Interesanti, ka krājuma prozas apskatā iztrūkstošā biogrāfiskuma un vēsturiskuma tendence saskatīta un īpaši izcelta bērnu literatūrā. Ritas Treijas rakstā izmantotais teorētiskais rakurss ļāvis veidot nosacītu tendences iekšējo klasifikāciju, nodalot reālistiskās un fikcionalizētās biogrāfijas bērniem un rosinot domāt par darbiem, kas šīm grupām piederīgi. Nozīmīga ir raksta autores pozīcija – bērnu literatūras darbi izvērtēti, primāri domājot par to uztvērēju auditoriju un par tās piesaisti latviešu literatūrai. Iespējams, rakstam būtu nākusi par labu neliela avottekstu atsijāšana, jo ne visu biogrāfisko pieminējumu uzskaitījums nepieciešams secinājumu veidošanai.

Turpinājumā pievēršoties dzejas sadaļai, jāsaka – tā, kā veselums, ir veiksmīgāka. Lai arī vairāku rakstu autoru – Arta Ostupa, Annas Auziņas, Ingas Žoludes, Mariana Rižija – tekstu analīzes pārklājas, kopainas priekšstats ir iegūstams. Vieni no nozīmīgākajiem krājuma rakstiem ir Arta Ostupa un Mariana Rižija izvērtētie pētījumi. Aktualitātes tvēruma ziņā Arta Ostupa mēģinājums parādīt latviešu mūsdienu dzejas atgriešanos pie modernisma paradigmas ir ļoti būtisks, latviešu literatūras pētniecībā līdz šim nopietna tā ietekmju analīze nav veikta. Nereti pētnieki aprobežojušies ar to, ka ietekmes fiksētas neargumentēta piesaukuma līmenī. Pirmoreiz latviešu literatūrzinātnē veidota tik nopietna modernisma teorētiskā fona sasaiste ar konkrēto literāro procesu. Artis Ostups mēģinājis teorētiski pamatot to, par ko ierosināta diskusija arī iepriekšējā jaunākās latviešu literatūras pētījumā "Versija par..." – kā labāk formulēt situāciju pēc postmodernisma, kas nu jau latviešu literatūrā kļuvusi uzskatāmi redzama. Rietumu teorētiku atziņās balstītais

“metamodernisma” jēdziens sasaucas ar Mariana Rižija pieteikto “pēcpostmodernismu”, kas jēdzieniski ir saprotams, bet diez vai uzskatāms par veiksmīgu apzīmējumu.

Mariana Rižija pētījums, kas veltīts pārskata perioda debijām dzejā, apliecina, ka arī mūsdienās tomēr ir iespējams veidot pārskatāmu literatūras attīstības kopainu. Autora veikumam raksturīgs pētniecisks pamatgums, sistēmiskums un konceptualizācija, latviešu dzejas vēstures un pašreizējā procesa pārzināšana, personiski savdabīgais redzējums tajā savijas ar objektīvām zināšanām un pieredzi. Jūtams, ka pētījuma pamatā ir nobriedināts skatījums, kas ļauj veidot atlasī, izcelt būtisko un precīzi formulēt domu. Autora veidotā dzejas periodizācija, kā atskaites punktu izvēloties dzejnieku paaudzes debijas desmitgadi un iezīmējot mezgla paaudzes, ir nozīmīga kopējā izpratnes veidošanā par dzejas attīstības ceļu.

Annas Auziņas teorētiski pamatotais pētījums “Anatomija un metafizika: femīnā dzejā” sabalsojas ar iepriekš aplūkoto Zitas Kārklas rakstu, veidojot ar to dialogu, taču šajā gadījumā redzama feminisma pamatnostādņu neviennozīmīgāka izpratne un dažādu problēmjautājumu izcēlums. Anna Auziņa vienlaikus mēģina balansēt starp divām uzskatu sistēmām, no kurām vienā skan apgalvojums, ka “mākslā balss ir bez dzimtes”¹⁴, bet otrā vērojama spēja saskatīt “femīnās oriģinalitātes”¹⁵. Domājams, tieši šis balansējošais redzējums palīdz atklāt sievietes radītās dzejas pasaules daudzveidību. Annai Auziņai izdodas parādīt, ka sievietes ķermeņa estētikas un anatomiskās tēlainības palielināšanās ir aizvadītā perioda dzejas pazīme.

Atsevišķas Annas Auziņas pētījuma sadaļas sasaucas ar Ingas Žoludes rakstu par grēksūdzes dzeju. Arī tajā redzama teorētiska sagatavotība, taču, lai arī autore vairākkārt apgalvo, ka jēdziens “grēksūdzes dzeja” latviešu literatūras kritikā jau nostiprinājies, tomēr raisās pārdomas par teorētiskā koncepta *confessional poetry* latviskojumu. Inga Žolude detalizēti apraksta latviskojuma problemātiku, kura pamatā ir ciešā saikne ar reliģisko diskursu un morāles kategorijām, un parāda, ka tas, ko latviešu valodā apzīmē ar jēdzienu “grēksūdzes dzeja”, nebūt nav saistīts tikai ar reliģiskiem aspektiem. Tā kā jēdziena latviskojums tomēr vēl nav uzskatāms par tik iesakņotu, lai tradīciju vairs nevarētu mainīt, varbūt ir vērts padomāt par idejiski precīzāku apzīmējumu, kas primāri akcentētu nevis autora vēlmi izsūdzēt grēkus, t. i., morāli apšaubāmu rīcību, domas u. tml., bet gan vēlmi atklāties, izrunāt kādu traumu, sāpi, atzīties pārdzīvotajā. Grēksūdzes jēdziens “atklāšanās dzejas” kontekstā pat rada pretreakciju, jo tas cietušo, piemēram, sievieti, kura piedzīvojusi vardarbību, bet ir pietiekami stipra, lai spētu par to runāt savā dzejā, nostāda vainīgā pozīcijā, vēlreiz apliecinot sabiedrībā nostiprinātos priekšstatus par upura līdzvainīgumu vardarbības aktā. Ne velti pat reliģiskajā diskursā skatāmā Aurēlija Augustīna garīgā autobiogrāfija *Confessiones*, kas tradicionāli tiek dēvēta par Rietumu modernās lirikas sākumu, jo autors tajā atklāj savu tiešo personisko pieredzi, kas, piemēram, antīkajā literatūrā nebūt nav tik pašsaprotami kā mūsdienās, tulkotājas Lauras Hansones latviskojumā guvis nosaukumu “Atzišanās” (2008). Pašatklāsmes un atzišanās rakursā raugoties, paveras ļoti plašs minētajā konceptā ietveramais dzejas lauks, kas patiešām ir ļoti zīmīga mūsdienu dzejas izpausme un kuru “grēksūdzes” jēdziens tomēr tiecas sašaurināt.

Drosmīgi, ka kolektīvajā monogrāfijā īpaša uzmanība pievērsta alternatīvai vārda mākslas strāvai – dzejas slamu tradīcijai. Viedokļi par šo parādību var būt dažādi, bet tieši dzejas slami mūsdienās pulcina daudz lielāku jauniešu skaitu nekā nosacītās pamatstrāvas dzejas lasījumu vakari. Nevēlēšanās to redzēt nozīmētu norobežošanos no realitātes – par laimi, šāda liga krājuma veidotājiem nav piemitusi. Ilvas Skultes un Sofijas Kozlovas kopīgi veidotais raksts ir atbilstošs šā brīža vajadzībām, jo alternatīvās dzejrades fenomens Latvijā darbojas jau krietni sen, bet lielākoties joprojām neskaidri ir jautājumi, piemēram, kādai šai formai vajadzētu būt un vai Latvijā to saprot tāpat kā citur Rietumu pasaulē. Raksts ievieš skaidrību šajos jautājumos – ir aprakstīta gan slama vēsture, gan šās formas ienākšana latviskā kultūrvīdē un izpratnes dažādība par to, problematizēta slama pierība kultūras vai subkultūras laukam.

Viens no rakstiem, kas precīzi raksturo situācijas izmaiņas 2007.–2015. gadā, ir Maijas Uzulas-Petrovskas pētījums “Dramaturga un režisora sadarbība teātrī”. Iespējams, veiksmīgā oriģināldramaturģijas un teātra mākslas procesa raksturojuma pamatā ir arī plaša un aktīva diskusiju telpas esamība, kā arī spēcīga teorētiskā augsne, kas, dažādiem viedokļiem saduroties un sabalsojoties, ļauj nobriedināt skaidrāku redzējumu. Pētījumā vispusīgi raksturota situācija dramaturģijas laukā, iekļaujot tajā arī Latvijas izglītības sistēmas analīzi šajā jomā. Pamatoti izcelts atsevišķu personību veikums un izdarīti secinājumi par šo personību darba veiksmēm un neveiksmēm. Dramaturģijas transformācijas un akcentu pārbīde no literatūras uz teātra mākslu parādīta postdramatiskā teātra teorijas kontekstā, atklāta no dažādiem aspektiem un izvēloties atbilstošus latviešu jaunākās teātra mākslas piemērus, tāpat arī izvērsti un ar piemēriem raksturots jaunais dramaturga darbības tips – cilvēks teātra kolektīvā.

Kopsavelkot secinājumus par kolektīvo monogrāfiju “Latviešu literatūra. 2007–2015”, vēlreiz gribas izcelt spēju mainīt priekšstatus par to, kā veidojams noteikta perioda nacionālās literatūras pārskats un analīze, kā arī novērtēt noteikta pētnieciskā diskursa izvēli un analīzes teorētisko sakņojumu. 2018. gadā jau varam novērot, ka šī tendence kļūst arvien redzamāka, un varam būt pārliecināti, ka tās izplatību ietekmējis LU LFMI izdevums “Mūsdienu literatūras teorijas” (2011, sast. Ieva E. Kalniņa, Kārlis Vērdiņš). Turklāt arvien biežāk, un tā tas ir arī aplūkotajā kolektīvajā monogrāfijā, teorētiski pamatota literatūras analīze īstenota skaidrā, saprotamā latviešu valodā un teikumu konstrukcijās, izvairoties no hiperintelektuālas, tikai izredzētam sapratēju lokam adresētas verbālas ekvilibristikas. Teorētiskā pamata nostiprināšanās nodrošina spēju precīzāk formulēt jaunās parādības, nevaicoties izvīrīt arī jaunus vai vēl maz aprobētus apgalvojumus.

Redzams arī tas, ka ikkatrs “Latviešu literatūra. 2007–2015” raksta autors ir apzināti domājis par pētījuma struktūru, ievadā piesakot problēmjautājumus, atklājot teorētisko bāzi, izklāsta daļā atgriežoties pie ievadā pieteiktā un nonākot līdz secinājumiem. Kopumā visi šie pozitīvi vērtējamie aspekti, kuru realizācija, protams, ir un vienmēr var būt nevien-
dabīga, liecina par to, ka monogrāfijas autoru kolektīvs ir pārrunājis kopīgi darāmā darba koncepciju un arī ņēmis vērā iepriekšējā izdevuma “Versija par...” recenzijās ietvertos

kritiskos izteikumus un ieteikumus.¹⁶ Un tomēr nevaram runāt par pilnīgu saskaņotību un visu literatūras veidu pārskatu viendabīgu kvalitāti. Iespējams, pētniecības procesā izvēršot vēl plašākas diskusijas par kopējo literārās dzīves veidolu, varētu izvairīties no nejaušībām un ievirzīt autoru individuālo skatījumu kopējā gultnē. Tomēr mēģinot saprast introvertā rakstnieka un/vai pētnieka rūgto skatienu uz kolektīvās monogrāfijas vāka, jāatzīst, ka daudzas no nepilnībām, kas kopdarbā, visticamāk, atklājušās pēc visu rakstu sakārtošanas, tā sastādītājs Kārlis Vērđiņš labi sapratis un visai veiksmīgi kompensējis ievadā.

Savukārt tiem, kuri vērtē un vērtēs šo pētnieku un arī jebkura cita rakstnieka vai pētnieka sniegumu, gribētos novēlēt atbrīvoties no viena visai smaga latviešu literatūras kritikas netikuma, proti, pirms pasludinām kaut ko par “haltūru”¹⁷ un esam gatavi publiski paust iznīcinošu verdiktu, varbūt varam mēģināt nedaudz vairāk laika veltīt izpētes objekta iepazīšanai. Situācijā, kad publiskajā telpā parādās tik maz viedokļu par literatūras un tās pētniecībai veltītiem darbiem, paviršībām nav vietas.

Zanda Gūtmane

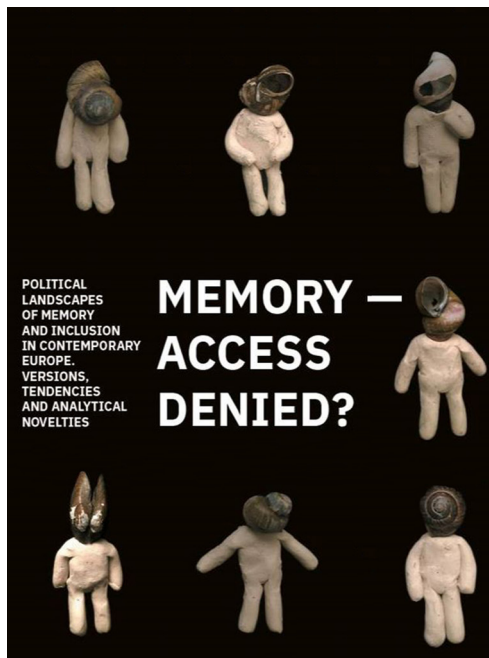
Atsauces un piezīmes

- ¹ Daži izdevumi, kas 20. gadsimta otrajā pusē veltīti latviešu literatūras ikgadējiem pārskatiem un pētniecībai:
No 1916. gada līdz 1940. gadam “Valtera un Rapas” apgādā iznāca “Daugavas gadagrāmata”, 1996. gadā šī tradīcija islaicīgi atjaunota kā “Daugavas literārā gadagrāmata”; no 1967. līdz 1996. gadam iznāca “Varavīksne” – “Varavīksne: Literatūras vēstures un kritikas gadagrāmata” (1967–1970), “Varavīksne: literārais mantojums” (1970–1982), “Varavīksne: literārā mantojuma gadagrāmata” (1984–1996); no 1972. līdz 1992. gadam iznāca “Kritikas gadagrāmata”.
- ² 21. gadsimtā publicētās grāmatas, kurās veidots konkrēta perioda latviešu literatūras apskats:
LU LFMI rakstu krājums “Versija par... Latviešu literatūra 2000–2006” (2007), kurā redaktore Litas Silovas apkopojumā lasāmas piecu autoru apceres; Ausmas Cimdiņas veidotais krājums “Jaunākā latviešu literatūra: žanru pārskati, teorija un kritika” (2007), kurā pētnieki pievērsušies 2004.–2005. gadā tapušajai literatūrai.
- ³ Urbanaviciute A. Lithuanian literary periodicals: going digital or getting printed? (From the point of view of their antagonists). *Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova*. 2016. Vol. 9. No. 1. P. 141.
- ⁴ Daži lietuviešu periodiskie izdevumi: *Literatūra ir menas, Metai, Nemunas, Šiaurės Atėnai, Knygų aidai*.
- ⁵ Vērđiņš K. Devīņi gadi latviešu literatūrā. Vērđiņš K. (sast.). *Latviešu literatūra. 2007–2015*. Rīga: LU LFMI, 2018. 10. lpp.
- ⁶ Auziņa A. Anatomija un metafizika. Femīnā dzeja. Vērđiņš K. (sast.). *Latviešu literatūra. 2007–2015*. 192. lpp.
- ⁷ Vērđiņš K. Devīņi gadi latviešu literatūrā. 13. lpp.
- ⁸ Hutcheon L., Valdes M. J. (eds.). *Rethinking Literary History*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- ⁹ Zapol' A., Punte A. (sost.). *Sovremennaja russkaja poezija Latvii / Krievu mūsdienu dzeja Latvijā / Contemporary Russian poetry in Latvia: 1985–2005: antologija*. Rīga: Orbita, 2008.
Jakimov A. (sost.). *Russkaja poezija Latvii: konec XX – nachalo XXI veka: antologija v dvuh tomah*. Ludza: [Aleksandr Jakimov], 2014.
- ¹⁰ Lukaševičs V. Mūsdienu latgaliešu literatūra. Vērđiņš K. (sast.). *Latviešu literatūra. 2007–2015*. 355. lpp.
- ¹¹ Leinerts D. Caur ērkšķiem uz zvaigznēm: fantāzijas un zinātniskās fantastikas proza. Vērđiņš K. (sast.). *Latviešu literatūra. 2007–2015*. 86. lpp.

- ¹² Vērdiņš K. Deviņi gadi latviešu literatūrā. 10. lpp.
- ¹³ Kārkla Z. Sievietes latviešu prozā. Vērdiņš K. (sast.). *Latviešu literatūra. 2007–2015.* 62. lpp.
- ¹⁴ Auziņa A. Anatomija un metafizika. Femīnā dzeja. Vērdiņš K. (sast.). *Latviešu literatūra. 2007–2015.* 188. lpp.
- ¹⁵ Turpat, 211. lpp.
- ¹⁶ Kalniņa I. Versija par... Latviešu literatūra 2000–2006. *Letonica.* 2008. Nr. 17. 274.–280. lpp.
- ¹⁷ Berelis G. Monogrāfiskais kolektīvisms. *Konteksts*, Nr. 11, 2018. 15. lpp.

Atmiņu bagāža

Hanovs Deniss, Gubenko Igors (eds.). *Memory – access denied?: political landscapes of memory and inclusion in contemporary Europe*. Rīga: Zinātne, 2018. 160 lpp.

Viens no laikmetīgās Eiropas paradoksiem ir, ka, lai arī ceļot Eiropas telpā var viegli un neievērojot robežas, sociālajā un politiskajā praksē izrādās, ka robežas pastāv pat valstu iekšienē – starp dažādām grupām, kas katra veido savu identitāti, balstoties savā kolektīvajā, nereti traumatiskā pieredzē. Tad sastopamies ar šķēršļiem un problēmām, kas saistās ar neizdzēšamām atmiņām – tās neizdodas savietot, izšķirošajā brīdī tās tiek vienkārši paslēptas, lai netraucē, par spīti riskam, ka tas vēl vairāk sadusmos šo atmiņu bioloģiskos nesējus. Nav iespējams atteikties no atmiņām, jo tieši tās, piešķirot grupai vēsturisku nozīmi, ir svarīgākais identitāti veidojošais elements. Aizmirst, piedot, vienoties starp grupām ar dažādām atmiņām nav viegli, jo atmiņām ir tik daudzveidīga daba – tikai

daļa no tām ir pilnībā apzināta, verbalizēta un manifestējas kopīgās darbībās un rīcību plānā. Tas, ko saucam par atmiņām, ir nesaistītu tēlu un stāstu fragmentu kopums individuālajā un kolektīvajā zemapziņā, uz kā pamata veidojas shēmas, ar kuru palīdzību saprotam sociālo pasauli sev apkārt, piešķiram jēgu notikumiem un atkodējam zīmju nozīmes. Atmiņas kā zināmais un nezināmais, saistītais un nesaistītais, līdzīgais un atšķirīgais eiropiešu darbības algoritmu pamatā pēdējos gadu desmitos izpelnās arvien lielāku interesi arī akadēmisko pētījumu jomā. Vācu zinātnieces Aleidas Asmanes (*Aleida Assmann*) vārds atmiņu kultūras pētniekiem un interesentiem noteikti nav svešs, tādēļ jo vairāk izceļams fakts, ka tieši viņas domas un idejas veido sava veida rāmi dažādu valstu un nozaru pētnieku pētījumu krājumam, kuram dots intriģējošs nosaukums “Atmiņa. Pieeja liegta? Atmiņu un iekļaušanās politiskās ainavas mūsdienu Eiropā” (*Memory – Access Denied? Political Landscapes of Memory and Inclusion in Contemporary Europe*). Jautājuma zīmei nosaukumā ir simboliska nozīme – krājums sniedz ieguldījumu dažādu minoritāru sociālo

grupu atmiņu manifestācijā un verbalizācijā, tomēr tas vienlaikus pārlicina par atmiņu bagāžas komplekso un sarežģīto dabu, kas, ņemta līdzi 21. gadsimta ātrajā un plūstošajā sociāli politiskajā dzīvē, šķiet kā bumba ar laika degli – ja neatradīsim atslēgu, kurā uz atmiņām skatīties, izvērtēt tās un ar kuras palīdzību atslēgt emocijas, kas kā populisma dzinējspēks virza jaunas politiskas kustības.

Lasot krājuma tekstus no Latvijas skatpunkta, un pilnībā iespējams, ka lielākā daļa tās auditorijas būs tieši Latvijas atmiņu kultūras interesenti kaut vai tādēļ, ka lielākā daļa tekstu tā vai citādi veltīti tieši Latvijas pieredzei, ir svarīgi, ka grāmatai kopumā ir tieši šāds akcents. Pirmkārt, tā piedāvā Eiropas fokusu, tātad neļauj “iestigt”, lai arī cik akadēmiski objektīvā, tomēr vienas valsts vai nācijas diskursā. Nereti tas liek hipotēzes un jautājumus balstīt dominējošās ideoloģijas piedāvātajā naratīvā, kas ved tajā pašā strupceļā, kur saspēles un sadursmes publiskajā un politiskajā laukā. Tieši atmiņu politizācija, no kā grūti izvairīties verbālo ierobežojumu dēļ, piemēram, padara to par tik atraktīvu un vienlaikus bezjēdzīgu diskusiju objektu, kā tas konsekventi līdz savdabīgai groteskai robežai novests interneta diskusijās un komentāros. Eiropas rāmējums ir it kā abstraktāks, tas atļauj “uzelpot”, skatīties plašākos kopsakaros, ievērojot pārrobežu likumsakarības un, kas nav mazsvarīgi, balstās atmiņas kultūras gadu desmitos Eiropā izkoptajās tradīcijās. Šajā plašākajā laukā pat atmiņu politizācijai nākas meklēt racionālus argumentus, jo ierastie savējie, emocijās balstītie, nav tieši lietojami. Eiropa kā konstrukts – ļoti ierasts, organisks konstrukts, kura vērtību pamatā ir modernitātes apgaismotais racionālisms, pārstāvēnieciska politika un diskursa ētika, – ir realitāte, kurā dzīvojam un uz kuru vērts atsaukties pēc Eiropas robežu ģeopolitiskā izaicinājuma 2014. gadā saistībā ar notikumiem Ukrainā, bēgļu krīzes 2015. gadā, Breksita balsojuma 2016. gadā, Katalonijas situācijas pēc 2017. gada un daudziem citiem satricinājumiem, kas skaidro Eiropas tēlu, šķiet, noveduši drīzāk vērša nekā Jupitera varā. Tieši šie izaicinājumi vai, precīzāk, izaicinājumi kā vēsturisku diskursa maiņu iemesls ir krājumā pirmā Aleidas Asmanes raksta centrā. Tajā vācu pētniece sistematiski un skaidri izklāsta atmiņu kultūras kopšanas vēsturi Eiropā, lielākoties centrālajās un vecākajās Eiropas Savienības valstīs, pievēršoties dažādajiem tās posmiem un galvenajiem akcentiem tajos. Šis ir ļoti vērtīgs ieskats ne tikai tiem pētniekiem, kuri tajā izklāstītos pamatprincipus, idejas un terminoloģiju varētu ņemt par pamatu turpmākiem pētījumiem arī citās Eiropas daļās. Galvenokārt, un tas ir otrs svarīgākais grāmatas redakcionālā fokusa elements, šis raksts parāda atšķirības tempos, skaidrībā un padziļinātībā, ar kādu notiek atmiņu kultivācija. Tajā ietilpst gan diskusijas par atmiņu nozīmi, gan rituālas vietas un darbības, gan arī dažādu atmiņu saskaņošana un tas darbs, kas sociālās vai kolektīvās atmiņas sakarā veicams tieši tāpat kā individuālās atmiņas sakarā, – traumu dziedāšana, atvainošānās, piedošana, sava veida “detoksikācija”. Uzdevums ir visa veida un līmeņu pieredzes un komunikācijas ceļā iegūto “sārņu” (no gadījuma strīda ar kaimiņu līdz mediju radītam stereotipam) izvadīšana. Šajā Aleidas Asmanes ievadrakstā, kura nosaukumā ir vēl viens jautājums – “Mācīšanās no vēstures? Krīze un ES nākotne” (*Learning from History? The Crisis and Future of EU*) (jautājums gan uzreiz arī tiek atbildēts noliedzoši) –, atklāts,

kā eiropieši kopš Otrā pasaules kara strādājuši ar savu smago vēsturi. Vēlētos uzsvērt vārdu “strādājuši”, ar to saprotot laikietilpīgu un nereti smagu sarunu, diskusiju, jaunu konceptu un (sa)darbības principu veidošanas darbu un apzinātu, racionāli precīzu un mērķtiecīgu diskursa veidošanu:

- 1) pārveidojot diktatūras demokrātijās,
- 2) pārvēršot ienaidniekus sadarbības partneros,
- 3) 20. gadsimta beigās vēlreiz paškritiski pārskatot savu atbildību vēsturē, it īpaši holokausta notikumos, kā pamatu jaunai atmiņas kultūrai,
- 4) ieviešot cilvēktiesību principu vēstures vērtējumos. Autore atzīmē arī, ka gandrīz divdesmit piecus gadus pēc Berlīnes mūra krišanas Eiropai ir bijis jāsaprot jauni izaicinājumi saistībā, piemēram, ar bēgļu krīzēm, kas no jauna aktualizē atmiņas darba nozīmi, lai varētu adekvāti rīkoties ar skatu nākotnē.

Turpmākie krājuma raksti iezīmē daudzas kolektīvajā atmiņā balstītas latentas kustības Eiropas virspusēji mierīgajā ainavā kādreiz un tagad. Atmiņu kultūras pētījumi parāda, kā tās itin viegli var iedarbināt, sevišķi politikas un mediju interešu krustpunktā, piemēram, analizējot mediju lomu kultūras atmiņu lietojumu Katalānijas notikumos, Sevīļas Universitātes profesors Migels Vaskezs Linjans (*Miguel Vázquez Liñán*) raksta: “Izklaides un vieglas un nekritiskas patērēšanas interesēs atmiņas diskurss tiek pārveidots izrādē, kuras mērķis ir kalpot par argumentu politiskajā konfrontācijā starp “labo” un “slikto”, saprotot, ka tas pievērsīs publikas uzmanību un palielinās auditorijas reitingus un ienākumus. Politiskās debātes par pagātni pārvēršas sava veida cīņā, kas traucē diskusijai un dod priekšroku konfrontācijai, nevis pārdomāšanai. Tādā veidā mediju atmiņas diskurss cirkulē mediju sistēmās [...]”¹ Vēl pārliecinošāk mediju nozīme pretrunu saasināšanā parādās Rīgas Stradiņa universitātes (RSU) profesores Andas Rožukalnes rakstā “Agresīvās atmiņas vai agresivitāte, kas izmaina atmiņas”², kurā pētītas emocijas komentāros interneta portālu rakstiem, kas veltīti īpašiem datumiem valsts vēsturē, tātad lietotāju veidotais saturs. Pētniece konstatējusi emociju homogenitāti un faktu, ka atmiņu “iedarbināšanas” procesā dominē negatīvas emocijas – nepatika un dusmas, kas nereti izpaustas visai agresīvi. Tāpat kā homogēni raksturojami arī komentētāju viedokļi. Tātad arī interaktīvie jaunie mediji pēc savas darbības struktūras un principiem ne tikai neveicina pārdomas vai diskusijas, bet drīzāk atbalsta viena dominējošā viedokļa pakāpenisku kristalizāciju komentētāju komunikācijas gaitā un spēcīgas, agresīvas un viendabīgas emocijas. Turklāt rakstītais ir paliekošs un publisks – tas piešķir mūsdienu atmiņu kultūrai teju neirotisku profilu. Iespējams, iemesls šādai situācijai meklējams arī sociālās atmiņas traktējumā politikā un socioloģijas pētījumos. RSU profesors Deniss Hanovs un LU vadošais pētnieks Vladislavs Volkovs apraksta šo traktējumu vēsturi kā savstarpēji nepārspriestu traumu atklāšanas un akcentēšanas vēsturi un aicina sekot Georga Zimmela (*Georg Simmel*) aicinājumam “pievērst ciešāku uzmanību katras grupas, kam to eksistences veids uzspiež savstarpēju izolāciju, iekšējām atšķirībām”, lai nojauktu “sastingušo opozīciju latviešu un

etnisko minoritāšu sociālajā atmiņā”, kas “lielā mērā ir nacionālistisko fantāziju un politisko tehnoloģiju produkts”³.

Interneta telpa mūsdienās daudziem tā lietotājiem aizvieto publisko vidi kopumā, tomēr arī pilsētas ainavās pietuvinātas atmiņas zīmes ne tikai veido fonu ikdienas dzīves norisēm, bet arī nereti kļūst par grupu ar dažādu kolektīvo atmiņu rituālu un/vai spektakulāras cīņas lauku. Kā mainās atmiņas zīmes pilsētvidē? Kā pieminēkļu un piemiņas vietu transformācija var palīdzēt saprast, kādā veidā atmiņas diskursā tiek izdarītas korekcijas, izslēgti un mainīti ideoloģiski pretēji vēstures traktējumi? Kādu nostāju varas iestādes un pilsoņi ieņem jautājumā par piemiņas vietām? Pētījumā par 20. gadsimta pieminēkļiem Polijā⁴ Ščecinas Universitātes profesors Jergs Hakmans (*Jörg Hackmann*) apraksta šo sarežģītās un neviennozīmīgi traktētās vēstures notikumu atmiņas kopšanai paredzēto mākslinieciskā darba produktu dažādos likteņus un lomu sociālās apziņas strukturēšanā.

Plašs, ļoti interesants, bet krājuma kopumā nedaudz savrup stāvošs pētījums par kvīru minoritāro grupu atmiņas kopšanu mākslā un resursiem Austrumeiropā ir Pavela Leškoviča (*Paweł Leszkowicz*) raksts par laikmetīgo mākslu, aktīvismu un darbu ar kvīru subkultūras arhīviem, kā arī arhivēšanas stratēģijām.⁵ Faktiem bagātais materiāls ne tikai ļauj ielūkoties LGBT vēsturē dažādās Austrumeiropas valstīs, bet arī veidot savu konceptuālo atmiņas kultūras modeli vēl kompleksāku un sarežģītāku, iekļaujot ne tikai etniskās, bet arī cita veida minoritātes.

Krājumu noslēdz vēl viens Aleidas Asmanes raksts⁶, kurā viņa rezumē savas idejas par Eiropas sapni grūtajos – jaunatklāto robežu – laikos un saskata Latvijas situācijā pozitīvu pieredzi un iespējas. Atmiņa nepieciešama, lai varētu konstruēt un saprast savu identitāti daudz detalizētāk, lai ieliktu nozīmi vārdā “mēs”. Profesores Asmanes uzsvars ir uz nepieciešamību pārvērtēt, izrunāt, pārrunāt un saskaņot dažādu Eiropas valstu, tautu un tajās dzīvojošo grupu kolektīvās atmiņas, lai visā kompleksitātē varētu vienoties par kopīgām vērtībām, neaizmirstot pagātņi, bet apzinīgi izvēloties dzīvot nākotnē ar cieņu un respektu kā pret savu, tā pret citādo atmiņu.

Ilva Skulte

Atsauces un piezīmes

- ¹ Vázquez Liñán M. Memory, Human Rights and Media Systems. Media Coverage of the Conflict in Catalonia. Hanovs D., Gubenko I. (eds.). *Memory – Access Denied? Political Landscapes of Memory and Inclusion in Contemporary Europe*. Rīga: Zinātne, 2018. P. 49.
- ² Rožukalne A. Aggressive Memories or Aggressiveness that Changes Memories? An Analysis of Audience Reactions on Significant Historical Events Using Data from The Index of Internet Aggressiveness. Hanovs D., Gubenko I. (eds.). *Memory – Access Denied? Political Landscapes of Memory and Inclusion in Contemporary Europe*. P. 120–139.
- ³ Hanovs D., Volkovs V. Ethnic Minorities and Social Memory in Latvia. Hanovs D., Gubenko I. (eds.). *Memory – Access Denied? Political Landscapes of Memory and Inclusion in Contemporary Europe*. P. 112–113.

- ⁴ Hackmann J. Monuments of Gratitude, Neglect and Rejection: Memory Politics in Poland and the Legacy of 20th century. Hanovs D., Gubenko I. (eds.). *Memory – Access Denied? Political Landscapes of Memory and Inclusion in Contemporary Europe*. P. 53–66.
- ⁵ Leszkewicz P. Contemporary Art and Alternative Queer Archival Strategies in Central and Eastern Europe. Hanovs D., Gubenko I. (eds.). *Memory – Access Denied? Political Landscapes of Memory and Inclusion in Contemporary Europe*. P. 67–94.
- ⁶ Assmann A. Hierarchies of Memory and Inclusion of Russian – Speaking Youth in Latvia. Hanovs D., Gubenko I. (eds.). *Memory – Access Denied? Political Landscapes of Memory and Inclusion in Contemporary Europe*. P. 141–155.

Autori

- Cirule, Brigita – *Dr. philol.*, klasiskā filoloģe. Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte
brigita.cirule@lu.lv
- Daukste-Silasproģe, Inguna – *Dr. philol.*, literatūrzinātniece. Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts
inguna.daukste@lulfmi.lv
- Eversone, Madara – *Mg. philol.*, literatūrzinātniece. Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts
madara.eversone@lulfmi.lv
- Gorņeva, Ilona – *Dr. philol.*, klasiskā filoloģe. Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte
ilona.gorneva@lu.lv
- Grudule, Māra – *Dr. philol.*, literatūrzinātniece. Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts
mara.grudule@lulfmi.lv
- Gūtmane, Zanda – *Dr. philol.*, literatūrzinātniece. Liepājas Universitāte
zanda.gutmane@liepu.lv
- Kalnačs, Benedikts – *Dr. habil. philol.*, literatūrzinātnieks. Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts
benedikts.kalnacs@lulfmi.lv
- Kukaine, Jana – *Mg. art.*, mākslas kuratore, lektore. Latvijas Mākslas akadēmija
jana.kukaine@gmail.com
- Laime, Sandis – *Dr. philol.*, folklorists. Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts
sandis.laime@lulfmi.lv
- Lusta, Kersti – *Dr. hist.*, vēsturniece. Tallinas Universitāte; Igaunijas demogrāfisko pētījumu institūts
klust@tlu.ee
- Mintaurs, Mārtiņš – *Dr. hist.*, vēsturnieks. Latvijas Nacionālā bibliotēka; Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāte
Martins.Mintaurs@lnb.lv; martins.mintaurs@lu.lv
- Pae, Tāvi – *Dr. geogr.*, ģeogrāfs. Tartu Universitāte, Ģeogrāfijas nodaļa
taavi.pae@ut.ee

Ostups, Artis – *Mg. phil.*, literatūrzinātnieks. Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts; Tartu Universitāte
artis.ostups@lulfmi.lv

Sārs, Evars – *Dr. phil.*, valodnieks. Veru Institūts
evar.saar@wi.ee

Silova, Lita – *Dr. philol.*, skolotāja. Rīgas Franču licejs
litasilova@inbox.lv

Skultāne, Vieda – *Dr. phil.*, sociālā antropoloģe. Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts
V.Skultans@bristol.ac.uk

Skulte, Ilva – *Dr. philol.*, komunikācijas un mediju pētniece. Rīgas Stradiņa universitātes Komunikācijas fakultāte
Ilva.Skulte@rsu.lv

Šemeta, Aiga – *Mg. philol.*, tulkotāja, latviešu valodas lektore. Greifsvaldes Universitātes Baltistikas institūts
aiga.semeta@mailbox.org

Authors

- Cirule, Brigita – *Dr. philol.*, classical philologist. University of Latvia, Faculty of Humanities
brigita.cirule@lu.lv
- Daukste-Silasproģe, Inguna – *Dr. philol.*, literary scholar. Institute of Literature, Folklore and Art of the University of Latvia
inguna.daukste@lulfmi.lv
- Eversone, Madara – *Mg. philol.*, literary scholar. Institute of Literature, Folklore and Art of the University of Latvia
madara.eversone@lulfmi.lv
- Gorņeva, Ilona – *Dr. philol.*, classical philologist. University of Latvia, Faculty of Humanities
ilona.gorneva@lu.lv
- Grudule, Māra – *Dr. philol.*, literary scholar. Institute of Literature, Folklore and Art of the University of Latvia
mara.grudule@lulfmi.lv
- Gūtmane, Zanda – *Dr. philol.*, literary scholar. Liepāja University
zanda.gutmane@liepu.lv
- Kalnačs, Benedikts – *Dr. habil. philol.*, literary scholar. Institute of Literature, Folklore and Art of the University of Latvia
benedikts.kalnacs@lulfmi.lv
- Kukaine, Jana – *Mg. art.*, art curator, lecturer. Art Academy of Latvia
jana.kukaine@gmail.com
- Laime, Sandis – *Dr. philol.*, folklorist. Institute of Literature, Folklore and Art of the University of Latvia
sandis.laime@lulfmi.lv
- Lust, Kersti – *PhD*, historian. University of Tallinn; Estonian Institute for Population Studies
klust@tlu.ee
- Mintaurs, Mārtiņš – *Dr. hist.*, historian. National Library of Latvia; University of Latvia, Faculty of History and Philosophy
Martins.Mintaurs@lnb.lv; martins.mintaurs@lu.lv
- Pae, Taavi – *PhD*, geographer. University of Tartu, Department of Geography
taavi.pae@ut.ee

- Ostups, Artis – *Mg. phil.*, literary scholar. Institute of Literature, Folklore and Art of the University of Latvia; University of Tartu
artis.ostups@lulfmi.lv
- Saar, Evar – *PhD*, linguist. Võru Institute
evar.saar@wi.ee
- Silova, Lita – *Dr.philol.*, teacher. Riga French Lycée
litasilova@inbox.lv
- Skultāne, Vieda – *Dr. phil.*, social anthropologist. University of Latvia, Institute of Philosophy and Sociology
V.Skultans@bristol.ac.uk
- Skulte, Ilva – *Dr. philol.*, communication and media scholar. Rīga Stradiņš University, Faculty of Communication
Ilva.Skulte@rsu.lv
- Šemeta, Aiga – *Mg. philol.*, translator, Latvian language lecturer. University of Greifswald, Department of Baltic Studies
aiga.semeta@mailbox.org

Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts
Reģistrācijas apliecības nr. 90002118399
Mūkusalas iela 3, Rīga, LV-1423, Latvija
Tāl. (371) 67229017
<http://www.lulfmi.lv>
info@lulfmi.lv

Iespiests SIA “Jelgavas tipogrāfija”
Langervaldes iela 1a, Jelgava, LV-3022